Ե. ՊՈՅԱԾԵԱՆ

Տոմար
Տարեգիր

ՊԷՅՐՈՒԹ 1963

891.99 | 1193
Պ 81 | Պողոսյան, Է.
Տոմար Տարեգրի

Ղ 81

Եդ. ՊՕՅԱՃԵԱՆ

ՏՈՄԱՐ ՏԱՐԱԳՐԻ

(ՊԱՏՄՈՒԱԾՔՆԵՐ)

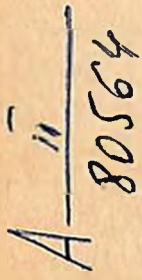

ՏՊԱՐԱՆ ԱՏԼԱՍ
ՊԼԵՐՈՒԹ
1963

ՍԱՐԱՀԱՐԹԻՆ ԴԱՇՏԱՄՈՒԿԸ

Աշնանամուտի իրիկուններէն մէկը իր ցուրտ ստուերներուն զանգուածը կ՚իջեցնէր բարձրաւանդակի հարթավայր գետնի մը խոզաններուն վրայ, երբ ես տեսայ մուկը, որ իր ծակէն քիչ մը հեռու, կը խոյանար բոլոր այն սընունդներուն դէմ, որոնք առաւել զօրութիւն մը եւ տեւականութիւն պիտի ապահովէին իր կեանքին:

Անօթի եւ հզօր մուկ մը: Դորչ հողերու գոյնով, գորչ իրիկուններու գոյնով: Ապրելու ուժեղ կամքով մը մտած էր կեանքին մէջ ու մեծցած: Իր չնչին ծաւալին մէջ կուտակուած էր ուտելու անսպառ եռանդ մը, յաղթական ախորժակ մը: Իր գորչ, գրեթէ անփայլ մորթը՝ ապրելու մռայլ աղդարարութիւն մը թուեցաւ ինծի, ուղղուած՝ կեանքին դէմ եւ անոր բաղմաբովանդակ շրջապատին:

Կամակոր էր, պինդ, սրտնեղ: Սոսկալի արագութեամբ՝ կերաւ միջատ մը: Աննկարագրելի փոյթով մը՝ սուր քիթը մխրճեց սատկած դօդշի մը փորոտիքին մէջ: Ականջները տնկած, անհաւատալիօրէն զգայուն ամէն մանր շարժումի, ուշադրութեան եւ գոյատեւելու հզօր կամքի մը մէջ ձուլուած՝ խոզանի թանձր արմատ մը կը տեղափոխէր յետոյ դէպի իր ծակը:

Սիրեցի՛ այդ մուկը, ինքզինք ապրելու գորչ ջերմութեան մը, գրեթէ կրակի մը վերածած ըլլալուն համար: Որովհետեւ սեպտեմբերի իրիկունը կը ծաւալէր անսահման հարթավայրին վրայ, եւ այդ փոքրիկ կենդանին՝ կեանքի

Հրալիր այլ սեւ գնդակի մը պէս կը թաւալէր իր դոյութեան ապատանարանին շուրջ՝ սուր քիթը մխրճած կեանքին ուղղակի սրտին մէջ։

Պիրկ էր, կրքոտ, յարաշարժ։ Հողը չէր՝ թէ պայծառ լուսնկաններ կան աշխարհի վրայ։ Հողը չէր՝ թէ ջուրերը նաեւ գեղեցիկ են, եւ աշնան իրիկունները սարահարթներուն վրայ՝ զմայլելի եւ տրտում։ Դեղին ու յուրտ խոզանները գիրկը նետուած՝ ջղայնացած անօթութիւնն էր ան, անօթութեան վսեմ բարկութիւնը։ Բայց մանաւանդ, անպայմանօրէն ապրելու կրքոտ ապդարարութիւն մըն էր Պէքքայի դաշտին այդ մուկը։

Կը թրթռար մարմինը, կը ճառագայթէր ուժ եւ ճարտարութիւն։ Իր գորշ մորթին տակ մուկի միսէ աւելի, բընութեան շքեղ մէկ թիւրիմացութեամբը, ան ունէր կարծես կատուի՛ միս, իր բուն թշնամիին իսկ միսէն։ Որով, վայել էր որ ան կատուի՛ կտոր մը ըլլար քան ամայի դեռիններու վրայ թափառող թշուառ մուկի մը պզտիկ դանդուածը։

Բայց այդ մուկը տիեզերքին վեհապո՛յն բնաղդն էր անշուշտ, աշնան իրիկուան այդ խորունկ անօթութեան եւ անապահովութեան մէջ, ապրելու վերջնական ապդարարութիւն մը ըլլալուն։

Աստուած զինք ստեղծած էր մանր եւ դրած... Անհունի՛ն մէջ։ Երկու հարիւր կրամ միս ու ոսկորի մէջ՝ կեանքին խելայի ու խորհրդաւոր Արարիչը պատրաստած էր անսահմանութիւնը իր բոլոր երկնակամարներով։ Եւ Պէքքայի մուկը մանր ժանիքներով կը մաքառէր ահա, իր տեսակին պահպանութեա՛նը համար։

Ճարպիկ էր, ճկուն, գեղեցիկ։ Հոյակապ ու հերոսական։ Իր աննշան մարմնի ծաւալին մէջ խտացած, տարօրինակ փայլ ու կարծրութիւն առած ըլլալու էր ուտելու, անօթի չմեռնելու անսպառ եռանդ մը, անկարեկիր բնաղդ մը։ Լափող ախորժակի մը սեւ կորիզն էր այդ մուկը՝ մութ, մութ։

Կատաղի էր։ Կրնար իր կեանքին պահպանութեան համար, եթէ հարկ ըլլար ատոր, ամբողջ երկրագունդը կըրծել այդ դորշ, դէր, կայտառ ու կորովի մուկը։ Մարմնով մուկ՝ բայց առի՛ւծ մը կը թուէր ապրելու իր տենդով։

Դորշ էր, դէր, վայրագ։ Ու կրնար վախնալ անշուշտ։ Իր մորթին սահմանէն դուրս՝ ամէն ինչ օտար էր, ամէն ինչ թշնամի, ամէն ինչ դժուարութիւն։ Իր մորթին դորշ ստուներէն դուրս՝ անմիջապէս կը սկսէր տարածուիլ ընդդէմ իրեն, Զարին անողորմ աստուածութիւնը, որ կրնար ամէն րոպէ կերը ընել զինք օձի մը, կատուի մը, իրմէ զօրաւոր ուրիշի մը։ Իր ապահովութեան սահմաններն էին հետեւաբար պոչի ծայր մը, քիթի ծայր մը, ոտքերու եւ ականջի ծայրեր։ Ասոնցմէ դուրս եւ ասոնցմէ շա՛տ զօրաւոր՝ աշխարհը կար, մութ եւ անպարփակ դժուարութիւնը, որ չարիք էր եւ սակայն սնունդ՝ դոր հարկ էր ամէն օր շահիլ, վտանգելով ինքզինք։ Ու թերեւս ապրելու այդ տարօրինակ առեղծուածին համար, ան, բարձր հաթթավայրերու խոնարհ դաշտամուկը, կատղած էր տակաւ, զօրացած ներքնապէս եւ, ի վերջոյ, սեփական վախին վերայ հաստատած ու պարզած անկախութեան դրօշակ մը։ Մեծ ուժերու դէմ զգուշաւոր եւ խորամանկ՝ այլ բացարձակ անդիմութեան մը կայծակը ըլլած էր ինքզինք տկարներուն հանդէպ։

Ստեղծուած էր, պիտի ապրէ՛ր։ Իր վրայի մորթը կ'ուզէ՛ր ատիկա, ոսկորները կ'ուզէ՛ն ատիկա։ Պիտի ապրէր՝ ընդդէմ հողին վրայ ու երկինքին մէջ գտնուող բոլոր զօրութիւններուն։ Բախելով անոնց հետ։ Զուզելով ընկճուիլ, պարտուիլ, մեռնի՛լ։ Պարզ դաշտամուկ՝ ամենամեծդի եւ վտանգաւոր խաղը պիտի խաղար ինք եւս՝ ինչպէս ճանճը, առիւծը, մարդը, փոթորիկը։ Կեանքին վտանգաւոր խա՛ղը...

Բնազդ էր ան, արի՛ւն՝ եւ Անյայտութենէն նետուած կեանքի կտոր։ Ու կեանքը հրաման մըն էր, եւ ինք պիտի

կատարէր այդ հրամանը, նոյնքան պատուով ու վեհութեամբ, որքան փիղը, որքան վագրը, որքան իր ցեղին թշնամին, – ահարկու դաժանութեանց թագակիր կատուն:

Ըստ այդ դաժանացած, վեհացա՛ծ մուկին՝ տրուած կեանքը լիովին ապրելէն դուրս՝ չկար ուրիշ օրէնք: Չկար անոր հաւասար ոչ մէկ ուրիշ նուիրականութիւն: Եւ ապրողները կ'ապրէին՝ ընդդէմ ամէնուն, ընդդէմ ամէն վտանգի, ամէն արհամարհանքի:

Կեցած էր քիչ եաք ճիշդ ծակին քով, քիթը անկած օդին մէջ, կարծես կը փիլիսոփայէր նիցչէական այս մուկը.

– Վա՜յ անոր, որուն քիթին ծայրը բաւականաչափ խորամանկութիւն չկայ, ու եղունգներուն մէջ՝ ո՛ւժ:

– Վա՜յ անոր, որուն ականջը չունի Զարիքին ծածկադրութեանց բանալին: Վա՜յ այդ տեսակ անհատին, մանաւանդ ժողովուրդին:

– Վա՜յ անոր, որ հեռու է իր ապաստանարանէն, ռազմադաշտէն, հողէ՛ն: Վա՜յ այդ տեսակ անձերուն, վա՜յ այդ տեսակ ազգերուն:

– Եթէ հեռու ըլլայի ապաստանարանէս, ռազմադաշտէս եւ հողէս՝ անխելք պիտի ըլլայի, պիտի վախնայի միշտ ու տկարանայի: Մանր ու վերացական մուկերու պէս պիտի ըլլայի, մանր եւ օդային ժողովուրդներու պէս:

– Մեծ ու մենաւոր մուկ մըն եմ, դրեթէ աւաղակ մուկ մը: Մուկի մորթիս տակ ունիմ դիս հալածող թշնամիս միսէն, կատուի՛ միսէն: Տեսայ որ այդպէս պէտք է: Անխելքութիւնը կ'ատեմ: Անօթութիւնն ու վախն ալ: Կը սիրեմ իրիկունը, ստուերը, տարածութիւնն ու վտանգը:

– Ուրիշ մուկերու պէս չեմ: Զանգուածներու մասնիկը չեմ, անոնց փոշին չեմ: Գերի, տկար, վատթար չեմ: Ոչ մէկ ալիւր դիս կը կաշառէ եւ ոչ մէկ շաքար կը հմայէ: Կը խնդամ ջաղացպաններուն վրայ եւ կը պժգամ շաքարավաճառներուն նենգաւոր ժպիտէն:

– Ու չեմ նաև այն մուկերէն՝ որոնք ջրանցքներու շուրջ

կը տխմարանան եւ կամ առտուան արեւին տակ, անօթի, ծարաւ, երկչոտ՝ խմբական հաւաքոյթներ կը սարքեն, ժողով եւ միթինկ կը դումարեն: Աւերակի աւրուած հոդիով մուկ մը չեմ: Ճանկ ունիմ, քիթ և կամք. անո՛նց կը վըստահիմ: Կը սիրեմ աղատութիւնը, նաեւ լոյսը կէսօրուան եւ տարածութիւննե՛րը կեանքին:

– Թող ասկէ ետք անհատներն ու ազգերը իրենց մորթին տակ աւելի՛ զօրաւոր բան մը կրեն քան որ կրած են դարերու դժբախտութեան մէջ. Թող հաւասարի իրենց մըկանին զօրութիւնը թշնամի մկանին արիւնարբու զօրութեան, Թող իւրացնեն թշնամիի՛ն մկանը, թշնամիի՛ն ջիղը, թշնամիի՛ն բարկութիւնը: Եւ Թող անոնց քիթին ծայրը՝ հեռաւոր հոտառութիւններն ու ճարտարութիւնը գան ու միասին բնակին:

ՋՈՐԵՊԱՆ ԳԱԼՈՒՍՏԸ

– Բարձր տեղ տուն մը։

Այս եղաւ իր վերջին խօսքը։ Ա՛լ չխօսեցաւ բնաւ։ Մինչեւ մահ։ Լքեց Գալուստ մարդկային տրամաբանական կենցաղակերպը եւ ըրաւ իրը ամէն ինչ՝ որ արտասովոր կ՚ըլլայ միշտ եւ կարծես յիմարական, որ անբնական կը թուի շարունակ եւ կեանքի ընթացիկ իմաստներու հետ բաղդատած՝ չեղ, խոտոր, խռփածային։

Եւ դեռ կարեւորը՝

Հրաժարեցա՛ւ առտու մըն ալ մարդկային բանաւոր արտայայտութենէն ու մտաւ, կամաւոր կերպով, տեսակ մը խաւարի մէջ։ Կուրցաւ լեզուով, դարձաւ կատարեալ համր։ Պատեց ծերունին լռութիւն մը, – հոծ, պաղ, անդընդային լռութիւն մը։

Զհասկցան ղինք մարդիկ, չըմբռնեցին. իր հարազատ դիւղացիներն էին անոնք եւ չըրին իրեն արդարութիւն։ Զուզեցին։ Վերադրեցին իրեն ծեր մարդու քմահաճոյք, ծանծաղամտութիւն, այլանդակութիւններ։ Ըսին՝ խըռփած է, չորցեր է, լեղուին ծայրը խենթութիւն կայ, հարկաւ օր մը կը մեռնի, հարկաւ ա՛լ կ՚աղատինք։

Այդպէս։–

Եղան հայրենակիցները տդէտ, հեղնող, չար. եղան բիրտ եւ անհոգի։ Եղան յամառ։ Օրէ օր՝ աչքերը չկրցան խօսիլ, օրէ օր՝ ուզեցին խեղդել լեզուն, կուրցնել այդ

յեղուին տեսողութիւնը, կամքը, բա՛ռը։ «Այդ մսի կտորը, պատերազմի եւ հողէ հեռու այս տարիներուն, կրնայ լաւ ընել միայն անարդար մարդիկ։ Հոս հաց, դրամ եւ կակուղ միանդամ հոտուրտացող շուներո՛ւ տեղ է միայն։ Փաթաթէսով եւ խաբեբայութեամբ դիրցողներո՛ւ տեղ»։

Մտածելը էր այսպէս ու եղրակացուցեր աւելի տրտումը, ու վի՛րջ տուեր ապա «Մսի կտոր»ի պաշտօնին՝ յարաբերութիւն պահելու «Մարդկութենէ եկած մարդկութեան հետ»։ Անոր դերը, ներքին բացարձակ համոզումով մը, վերջացած էր ալ։ Չէր ուզեր ճանչնալ զայն այլեւս իբրեւ «Ներսի բաներ»ու թարգման։ Ներսի բաները՝ Գալուստին համար, սիրտ էին, հոգի, խիղճ, արժանապատուութիւն։

Որով՝ սա կախման կէտերուն իբրեւ անմիջական լրացուցիչ՝ ոչ բառ. ղրէք եւ ոչ ալ մտածում։ Դրէք անոնց տեղ եօթանասուն տարեկանի մը ապի արցունքը, ծերուկի մը տրտում մահը, ցաւի եւ դառնութեան տհպտին շունչ մը, Հրեպան Գալուստին վերջի՛ն շունչը։

– «Բարձր տեղ...»։

– «Բարձր տեղ տո՛ւն մը...»։

Հողեկան չափազանց խրթին ապրումներէ զոյացած բացառիկ ողբերգութիւն մը չէ տեսկա, այլ մեծ ու միամիտ արժանապատուութեան մը առօրեայ կանչն է առաւելապար, առօրեայ ապրումը, անդրդութիւնը։

⁂

Յանչար ծերուկ մըն էր, – սպիտակ, լուռ, ամեհի։ Օժտած էր պինք բնութիւնը կայծքարային արտաքինով մը, կայծքարային առողջութեամբ մը։ Ապառաժներէ բխած Հայ մը՝ աստղածածան գիշերներու մաքուր հողիով։

Կ'ուզէր որ տուն տան իրեն դիւղին Կեդրոնական Հրապարակին վրայ՝ «բարձր տեղ մը»։ Կը շեշտէ՛ր «բարձր տեղ»ը, կ'արտասանէր զայն լեցուն ձայնով մը, զեղուն ախորժակով մը, մասնաւոր հանդիսութեամբ մը։ Կը հրճ-

ուէր կոկորդը այդ բառերուն արտասանութեամբ, կը հերքուէին թոքերը, երիկամունքը: Կը սարսռար ամբողջ էութիւնը: Ուրիշ ջորեպան մը իրենց լեռնային գիւղերէն՝ հավիւ Բէպապ բառը պիտի արտասանէր այդքան ախորժակով: Բայց Գալուստ, Անտիոք տանող մեծ ու պղտիկ ճամբաները վկայ, ջրինները վկայ՝ տարբե՛ր ջորեպան էր եղած: Տարած ու բերած էր ամէն ինչ ուժան, ամէն ինչ ժամանակին. գիտցած էր չափել գիւղացիներու իւրաքանչիւրին վիճակը, տուիճանը, անմիջական պէտքերը: Ունեցած էր զգացում, խիղճ:

– Այո՛, ամէն անգամ, եկեղեցիի մեծութեամբ խիղճ մը: Աշխարհիս խոշոր խիղճ մը պէտք է արդէն, ուրիշ ի՞նչ...:

Ու մտածեր, անդրադարձեր էր յաճախ. ի՞նչ առած էր տասը տարի խեղճ Մարիամ–Մօրքուրէն, Աշուղ Մարգարէն, աղքատներու աղքա՛տ Թուրխէն. տեսա՞ծ էր անոնց զրուշը, խօսքի ծայր մը բացո՞ծ էր ուրէ մէկուն անոնց տալիքներու մասին: Դեռ Կաղամբ–Մանուկին գերեզմանի ծախքը ո՞վ հոգացած էր. ինք ջորեպան Վրթանէ՞ն էր միթէ, մէկ փարայի համար տասը Քրիստոս մատնող, Զէթ–Առաքելին պէս մարդուն խակ մատ խածնել տուող: Ինչո՛ւ: Խանութպան Մանասին պէս կծծի է՞ն մըն էր եղած ինք:

Երբե՛ք:

Արհեստէն դուրս, կապուած էր Գալուստին հոգին բարձր տեղերու, զգացումի գերապահ վիճակներու: Արժանապատուութիւնը կը փնտռէր մասնաւոր նախապատուութիւններ, կը պահանջէր հոգածու ուշադրութիւն մը, գիւղական կեանքին մէջ առաջնակարգ դիրքերու վրայ պատշաճ տեղ մը: Պէտք էր հասկնային.– ինք ջորեպան մը չէր միայն. ժամանակէ մը ի վեր ու տարիներէ ասդին՝ ուրի՛շ բան էր նաեւ:

Երբ վէճ, վիճաբանութիւն, անհասկացողութիւններ հասնէին ծայրայեղ կէտի մը, ջորեպան Գալուստ, սովորա–

բար լուռ, կը դառնար խսկոյն շատախօս. խոշոր մարմինը կ'ուռէր այն տեղն, դլուխն ու առատ մազերը կը նետէր ետ ու, անհաւատալի դոռոզութեամբ մը, ամէն բառի վերայ դրեթէ մռնչելով՝

– Ո՞ւր էիք, խեղճե՛ր, ո՛ւր՝ երբ Հրացաններուն Սուրբը բերի հոս, հրացաններուն սուրբ մա՛րդը...

Որպէսզի պատկառանք մը ապրին, շնչեն, բայց նաեւ զուարճանան ու նաեւ համ առնեն, շուրջինները դրեթէ միաձայն՝

– Է՛, բերի՛ր, հասկցա՛նք, ո՛վ չէր բերեր:

– Ով չէր բերե՛ր...

Ու բուռն, եռացո՛ղ նայուածքի մը մէջ ընդդրկելով ներկաները.

– Ով չէր բերե՛ր...

Պիտի պայթէր: Զպայթելու համար՝

– Վրթանէ՛սը չբերաւ. ըսե՛լ տուիք. Վրթանէ՛սը:

– Կ'ըսես, դիւրին է, մի՛շտ Վրթանէսը:

– Հարկաւ, Մուսօ՛, հարկաւ Վրթանէ՛սը. այդպէս ամօթ բան կ'ըլլա՞յ, պատահա՞ծ էր սա գիւղերուն մէջ. դէշ մարդ շատ, բայց այդքա՞ն:

– Գալօ՛, ես Մուսօն եմ, Ջաղացպան Մուսօն. ամէն ինչի մանրը եւ մաքուրը կը սիրեմ. ամէն բան ինծի համար ալիւրի պէս մանր, մաքուր, ճերմա՛կ պէտք է ըլլայ. այդ Սուրբ Մարդու պատմութիւնդ քիչ մը խոշոր կու գայ ինծի, քիչ մըն ալ քու կողմէդ սեւով մեւով խառնուած: Կ'ուզես այդ պատմութեան ցորենը ըլլալ եւ Վրթանէսն ալ որոմը ընել:

Նման միջամտութենէ մը, Ջաղացպան Մուսոյի մը կամ ուրիշ կատակարանի մը կողմէ եղած, ներկաները որոշ դոհունակութիւն մը կը զգային. գիտէին թէ վերապահութիւն յայտնող այդ միջամտութիւնները լաւագոյն դրդռիչներն էին Գալուստին համար, որպէսզի ան իր պատմութիւնը նորէն ու առաւել տաք շեշտով մը պատմէ: Զէին

խարուեր բնաւ իրենց հետաքրքիր սպասումին մէջ։ Օրինակի համար, ըսած էր, կ'ըսէր նման առիթով մը.

– Մուսո՛, դուն դնա ալի՛ւր աղա. քու խելքդ ցորենի, ջուրի եւ կլոր քարերու կը հասնի, քեզի՞ մնաց ինծի չհաւատալ. ցորեն, որսմ, ես չեմ դիտեր. արեւի պէս յստակ բան էր այդ պատահածը։

– Ի՛նչ պատահածը. ըսէ՛, բայց լաւ պիտի ըսես, ալիւրի պէս մանր, մաքուր։

– Ի՞նչ մանր. ես մանր բան չունիմ. խոշոր խոշոր ըսեմ ձեզի եղածը. ինչ որ խոշոր է՝ ան արդէն մաքո՛ւր կ'ըլլայ։

Ու չունչ մը առնելով ու մասամբ խաղաղած՝

– Ուրեմն այս անգամ աւելի կարճ։ –

«Անտիոք էինք։ Նախ Վրթանէս տեսեր էր դինք կամուրջին քով։ Նայեր է՝ մարդը ունի տեսակ մը շալուար, գրավաթ, ակնոց։ Մեր լերան կողմը ցոյց տալով ըսեր է Վրթանէսին – Ճէպէլ–Մուսա՞. Վրթանէսը պատասխաներ է՝ էվէթ էֆէնտիմ։ Մարդը ցոյց տուեր է ջորին, յետոյ դինք, Վրթանէսը, յետոյ ինքդինքը, նայեր է դէպի լեռ, ըսեր է՝ եալլահ գարդաշ։ Ցուցամատը տնկած՝ պի՛ր սարը. պատասխաներ է մեր էշը։ Ըսեր է մարդը՝ սէն էրմէնի՞. մեր էշը, դարձեալ ու դարձեալ մեր է՛շը՝ դլուխը շարժեր՝ «է՛, է» ըրեր է. մարդը ասոր վրայ շրթունքը խածեր է, ափսոսալու պէս դլուխը շարժեր է, կարծես պիտի լայ եղեր, գիդամամ ըսեր է։ Յետոյ քալեր է դէպի դուրս, դէպի սոսիներուն տակ։ Եկաւ Վրթանէս դարի ծախող Մահմուտ Աղային քով, եղածը պատմեց ինծի։ Կամ Ֆրընկ էր ըսաւ, կամ Կովկասի մարդ, թերեւս ալ հայ. բարակուկ մարդ մը, քիչ մըն ալ կարճ. ինչ ըրի չըրի՝ դեղին մը չտուաւ որ դինք մեր լեռը տանիմ. ասանկ բախտին... հարիւր տարին աստղ մը կը ծագի, դրսեցի մը մեր կողմը կու դայ, օգտուած չունինք. աշխարհի մէջ Զէթ–Առաքել պիտի ըլլաս, որ բախտդ լաւ ըլլայ, որ աքլորդ ալ հաւկիթ ածէ, որ եղդ ալ ծնանի ու կաթ տայ, մէկ աւրորացիի մը երեսէն մարդ ե–

զաւ։ Դեղի՛ն մը, Գալո՛ւստ. կարծեմ մարդը մեր լեռը հինգ վայրկեանի տեղ կը կարծէ. այդ կողմը քալեց. հասնինք. համոզենք, քիչ մը պակաս ալ տայ՝ վնաս չունի. ըսենք իրեն՝ մեր լեռը շատ հեռու է, ըսենք՝ ճամբաները դէշ են, մութ կ՚ըլլայ, նայիս անձրեւ կու գայ։ Թուրք աւազակներու կը հանդիպինք. ըսենք՝ և մարդէն մեծ բան մը փըրցընենք, քիչիկ մը խերը տեսնենք սա Անտիոքի ճամբայ ըսուած գլխմին. կամ Ֆրընկ է, կամ Կովկասի մարդ, թերեւս ալ հայ. ըսաւ՝ սէն էրմէնի՞, լաւ որ «է,է» ըրի։

– «Տղա՛ք, ուղէք հաւատացէք, ուղէք մի՛ հաւատաք. երբ Վրթանէս կը պատմէր սիրտս ուրկէ՛ ուր տխուր բան մը գտաւ. նեղուեցայ. երթալով նեղութիւնս շատցաւ։ Զտանի՞նք, հարցուց Վրթանէս։ Քեզի սա խանին մէջ պիտի խեղդեմ, է՛շ, ըսի, ո՛ւր իջեցուցեր ես հայ անունը. ես գայն կը տանիմ, դրուշ մըն ալ չեմ առներ։ Ահագին բեռ ունէի գիւղ տանելու, չառի. շուտ՝ Անտիոքէն դուրս։ Քիչ էի քալած. հասայ։ Ե՛լ սա ջորիին վրայ, ըսի. մատը վեր վերցուց սա՛ըը, ըսաւ։ Դէ՛մքը, տղա՛ք, դէ՛մքը տեսնէիք։ Ըսի՝ հոս հա՛յ կայ։ Խօսքէս, տեսակ մը եղաւ, ե՛ս ալ տեսակ մը եղայ։ Քալեցինք։ Ոչ ան խօսեցաւ ոչ ալ ես, բայց կարծեմ միլիոն միլիոն, ճիկիլիո՛ն Հայերու հետ միասին կը քալէինք, կ՚երթայինք դէպի գիւղ. կը նայէի շուրջս, մարդ չկար, ես և ինք էինք, բայց ինծի այնպէս կու գար որ բոլոր Հայերը քովս են, ու կը քալենք, կ՚երթանք այդ մարդուն ետեւէն դէպի մեր գիւղը, դէպի մեր լեռը։ Մտածեցի նոյնիսկ թէ այդ նեղ ճամբայէն ի՞նչպէս բոլոր Հայերը պիտի կրնան անցնիլ, ինչո՞ւ դէպի մեր գիւղերը կ՚երթան, ի՛նչ պիտի ընեն այդ լերան վրայ։ Ուրեմն այլեւս այս ճամբան լայն պէտք է ըլլայ։ Որչա՛փ շատ Հայ, որչափ կորի՛ճ Հայ, Աստուա՛ծ, մենք չե՛նք մեռնիր. ահա մեռածներն ալ ողջ են, կարիճ են, կը քալեն այս տեսակ մը Հայուն ետեւէն։ Դէպի վեր դացող այս դեղեցիկ թափօրին ճամբան լայն ըրէ, լա՛յն, ա՛լ մեզի չեն բաւեր սա

նեղ ճամբաները. քանի մը ջորիի եւ ջորեպանի ճամբայ մեղի չի՛ բաւեր. տեսակ մը Հայու եւ Հայերու ետեւէ բոլոր Հայերը կ՚երթան եւ անոնց ետեւէն ալ քու հրեշտակներդ կու գան. մեր ճամբան լա՜յն ըրէ...

Պատմութենէն ու այս խօսքերէն ետք, ինքն իր աչքին աւելի եւս կարեւորութիւն առած՝

– Այդ Մա՜ղը...: Աստուա՛ծ մը եղաւ յետոյ անիկա: Աղդին տառապանքը մեռցուցեր է ղինք Ստամպուլի մէջ, ձեղի ի՜նչպէս ըսեմ ես. դուք հիմա մա՞ղդ էք, բա՞ն դիտէք, ապդի դործէ՞ կը հասկնաք. իմ ջորիս ձեղմէ աւելի բան դիտէ: Կարծես դիտցաւ ինչ տեսակ հայու խելք, հայու հոդի նստած է վրան. անուշ անուշ քալեց: Այդ տեսակ բախտ երկու անդամ չի պատահիր. ես ու ջորիս Հայութեան արիւնն ու շաքարը կը տանէինք մեր դիւղերուն: Ի՜նչ ապրո՛ղ արիւն, ի՜նչ անուշ շաքար...

Կը լռէր պահ մը, կը նայէր երկինք՝ կիսաստուածի դիրքով մը, տրամադրութեամբ մը: Ետած խօսքերէն ետք, կը մանրանային դիմացիններուն աչքին, կ՚ըլլային մատ մը մարդիկ. – վախկոտ, անխելք, հի՛ն: Կ՚ըլլային խեղճուկրակ Թուրքիներ, պղտիկ պղտիկ Վրթանէսներ, պղտիկ պղտիկ Զէթ–Աւաքելներ, դրամ սիրող, սուտ խօսող, իրարու խելք ծախող: Կը պղտիկնար նոյնիսկ մուխթարը, երէցփոխը, տէրտէրը: Կը պղտիկնար ընդարձակ հորիզոններով ամբողջ դիւղը:

– Կարեւորը նիւպպէն չէ, պեխը չէ. այնքա՜ն պեխ կայ սա դիւղերուն մէջ, այնքան պեխ. բայց ո՛ր պեխը կրնայ ըսել ես այսինչ կտրիճի՛ն պեխն եմ:

Ուրիշ առիթով մը, երբ նորէն դիւղն ու դիւղացիները պղտիկ եկան իր բարձր տրամադրութեան.

– Այստեղի Հա՞յը. – կնիկին վրայ դոռոդութիւն ծախող պեխ մը տունին մէջ, իսկ դուրսը՝ աղայի մը խելօք ծառան է եւ Թուրքին հետ «մանե՛նք» ըսող մը: Եկեղեցի երթալ, Շահ Իսմայիլի հեքիաթ մտիկ ընել, եւ նարինջ ու

նոր-աշխարհ դողնալ: Եղա՞ւ: Թուրքին հետ չի մանուիր, մէկ հատիկ ծառայ եւ մէկ հատիկ դող իսկ պէտք չէ մըտնէ հոս:

Վերջն ալ.

– Դուք այն մարդը չտեսաք. տեսան անոր Աստծո՛յ պէս դէմքը քանի մը մարդիկ եւ կամաց կամաց սրբանալով՝ անոնք ալ մեռան: Է՛յ, սո՛ւրբ Զաւարեան, թող ջորեպան Գալուստ անուանիդ մեռնի, ա՛ն բերաւ քեզ այս լեռնեբուն մէջ: Մեծ Դարաչալին վրայ այն ի՛նչ լոյս էր, երբ դուն, ես ու ջորիս անցանք մէջէն: Նորէն, ծայր չունեցող ծիլանի դօտիի պէս լոյս մը՝ երբ Թովմաս Առաքեալի վանքին քովէն անցանք. չըսի՞ մտքէս, ե՛լ, Թովմասո՛ւկ առաքեալս, ե՛լ աչքովդ տես, շօշափէ ա՛յս Յիսուսն ալ, Հայաստանի Յիսուսը, եւ անդամ մըն ալ երբ վանք չինեն քու անունովդ՝ չձգես որ փլչնեն: Զիսօսեցար, Զաւարեա՛ն, բայց սիրտս չէ՞ր ըսեր թէ դուն մեծ Հայ մըն ես. այս Գալուստին բա՛խտը, կաշի՛ն, մի՛սը միայն ջորեպան էր, բայց հոգի՞ն ալ, դուն տեսակ մը չեղա՞ր՝ երբ ես «Հոս հա՛յ կայ» ըսի. սրտիս համար բաւեց առիկա. թող Ստամպոլի մէջ թոքախտի հունտ անձրեւէ, բորոտութիւն եւ քօլէրա անձրեւէ. դուն հոն մեռնելու չէի՛ր. տեղդ Հրացաններու Երկիր Հայաստանն էր:

Այսպէս էր: Կը դդար թէեւ որ շրջանի Հայութեան վերաբերմամբ իր բացասական արտայայտութիւնները միշտ չափազանցուած եւ մերթ ալ անտեղի էին, բայց եւ այնպէս տեղի չէր տար իր արտայայտութիւններուն մէջ, վասընդի իրապէս չքեղ, գերապանծ տրամադրութիւն մը կը ստեղծուէր մէջը Զաւարեանը յիշելով. տրամադրութիւն մը՝ որ կը լուծէր իր մէջ կարդ մը ուրիշ մեծութիւններ, չտեսնելով նոյն ատեն շրջապատի դրական ընթացիկ երեւոյթները: Զաւարեանով, կը հերքուէին իր մէջ ժողովուրդի մը սովորական առաքինութիւնները եւ իրենց տեղը կը դիջէին տեսիլքի եւ դղրդագին ապրումներու:

Գալուստին բովանդակ փառքն էր Զաւարեան, Գալուստին Հայոց պատմութիւնը, Գալուստին «Հրայոններու Երկիր Հայաստանը»։ Անով՝ կար իրեն համար երկիր մը, դէպի հիւսիս, իրենց դիւղին դէպի լերան կողմը, Իսկէնտէրունէն անդի՛ն, անդի՛ն։ Երկիր մը՝ նախ մաքուր, հայելի՛ պէս մաքուր. յետոյ բարձր, ընդարձակ, դժբախտ։ Ամէն կողմ խաչ, ուխտաւորներ, արիւն։ Մտած էին այնտեղ Զաւարեանենց ընտանիքին մարդիկը, բերած էին հրացան, ու տաճիկներուն դէմ կ՚ընէին կռիւ, չվերջացող կռիւ մը. կային այդ երկրի մէջ այլեւս հսկայ մարդիկ, արիւնով ներկուած ժայռեր, դիւղեր, թուի ու ճամբայ. կար խմբապետ Անդրանիկ, Գէորգ Զաւուշ եւ բարձրութիւն, եւ ծուխ...։

⁂

Ուղեց Գալուստ բարձր տուն։

Նոր կառուցուող դիւղին տնաբաշխութեան օրէնքը կարճ ու կտրուկ յօդուածներ ունէր թակայն, շատ յստակ, պարզ ու մեկին տրամադրութիւններ։ Վճիռ էր ամէն ինչ։ Որով՝ չեղաւ Գալուստին ուզած տունը, կամ գոնէ նման տուն մը։ Երկիկ ինիկ մըն էին միայն, երկու ծերեր, հետեւարար տնաբաշխութեան օրէնքը կը տրամադրէր նմաններուն ծայրամասի ցած վայրի վրայ տուն մը։ Առաջարկուեցաւ իրեն, քաղաքավար, նոյնիսկ ժպտուն պաշտօնականութեամբ մը, վարի թաղերուն ծայրը ընակիլ։ Ուրիշ ճար չկար. Տեղաւորման Յանձնախումբին պտած միակ բանաւոր ելքն էր ատիկա. – գործադրել օրէնքը տառացիօրէն։

Հաղորդուած կարգադրութեան վերջնական թոնը, անբասելիօրէն մերժողական, բիրտ թուեցաւ Գալուստին։ Վիրաւորեց դինք իր ամէնէն զգայուն կեդրոններուն մէջ։ Զգաց որ կը պակսի, պակսե՛ր է։ Զգաց հետզհետէ արժանապատուութիւնը ոտնակոխ եղած, տրորուած, անէացած։

Ինք ուրեմն կարեւոր մէկը չէ՞ր· խոշոր մարմնով խոշո՛ր հոգի ունեցող ջորեպան Գալուստը չէ՞ր· Սիմոն Զաւարեանին հետ, եւ ինքի մը, Գարաշայէն անցնող լեռնցի մարդը չէ՞ր։ Օրէ՛նք, Գաղթականութի՛ւն։ Ոբքա՛ն պզտիկ, չնչին, արհամարհելի դտած էին զինք իր երիտասարդութեան պեսի՛ն չհասնող Ցանձնախումբին երիտասարդները։ Ինք բան մը չէ՞ր արժեր այդ դիւղին մէջ, ինք ոչի՞նչ չէր արժեր։ Ինք լերան կռուէն փախած Սաղաթէ՞լն էր, ինք մուրացկան Միսա՞քն էր, Գեւոնենց կա՞ղն էր՝ ամէնուն վրայ նախանձող, ամէն լաւ բանի թշնամի· զինք ինչո՞ւ կը դնէին Սիսոր-Անդրէասի մը տեղ։

Կատղեցաւ։

Ըսենք, ժամանակ մը, ինք ոչինչ էր· ջորեպան մըն էր· բայց Զաւարեանը··· սատանանե՞րը բերին լեռ, թէ ինք։ Կուսակցութեան կոմիտէները խե՛նթ կ'ըլլան Անոր համար, բայց ինչո՞ւ կը մոռնան այս խեղճ Գալուստը· ալ ջորեպան Գալուստ մնա՞ց թաղաւորի չափ մարդու մը հետ քալելէն ետք։ Անոր խաթրը չկա՞յ։ Ան իրեն «ընկեր» չըսա՞ւ անդամ մը երբ ուրիշ մարդիկ ալ կային։ «Աս հա՛յ տղայ է» ըսաւ, զարկաւ կոնակին· չտեսա՞ն· այս բարակ խլէզները չե՞ն լսած։ Թող իր կէսը ըլլային, կէսի՛ն կէսը ըլլային, թող իրենք Զաւարեանի մը փասուռը բերէին· նայինք հետեւներին կը խօսուէ՞ր, նայինք քիթերնին մինչեւ ո՛ւր չէին տընկեր։ Իրենք զիրենք ի՛նչ կը հաշուեն· թող չկարծեն Գալուստ ջորեպան եղեր, ջորեպան մնացեր է· անցա՛ւ։

Ու ձեռքը կուրծքին դրած, հոն բան մը սեղմելու պէս՝

– Հոս թաղաւորի չափ մէկու մը անունը կայ· ես մէջտեղ պիտի ըլլամ ու վե՛ր նստիմ։ Մէջտեղ, վե՛ր· կտրիճ հայը՝ մէջտեղ, վե՛ր···։

Եւ Գալուստ պնդեց իր առաջարկին վրայ։ Ուժգնօրէն։ Փրփրոտ բերանով։ Հրապարակին վրայ, Յունուարի մը-ռայլ իրիկուններուն։ Մերժուիլը գրգռած էր արժանապատուութեան բոլոր թելերը եւ փափաքը ընծայած աւելի

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԵՐԵՎԱՆ
A 11/805564

Ինք ուրեմն կարեւոր մէկը չէ՞ր· խոշոր մարմնով խոշո՛ր հոգի ունեցող ջորեպան Գալուստը չէ՞ր· Սիմոն Զաւարեանին հետ, եւ ինքի մը, Գարաշայէն անցնող լեռնցի մարդը չէ՞ր։ Օրէ՛նք, Գաղթականութի՛ւն։ Ոբքա՛ն պզտիկ, չնչին, արհամարհելի դտած էին զինք իր երիտասարդութեան պեսի՛ն չհասնող Ցանձնախումբին երիտասարդները։ Ինք բան մը չէ՞ր արժեր այդ դիւղին մէջ, ինք ոչի՞նչ չէր արժեր։ Ինք լերան կռուէն փախած Սաղաթէ՞լն էր, ինք մուրացկան Միսա՞քն էր, Գեւոնենց կա՞ղն էր՝ ամէնուն վրայ նախանձող, ամէն լաւ բանի թշնամի· զինք ինչո՞ւ կը դնէին Սիսոր-Անդրէասի մը տեղ։

Կատղեցաւ։

Ըսենք, ժամանակ մը, ինք ոչինչ էր· ջորեպան մըն էր· բայց Զաւարեանը··· սատանանե՞րը բերին լեռ, թէ ինք։ Կուսակցութեան կոմիտէները խե՛նթ կ'ըլլան Անոր համար, բայց ինչո՞ւ կը մոռնան այս խեղճ Գալուստը· ալ ջորեպան Գալուստ մնա՞ց թաղաւորի չափ մարդու մը հետ քալելէն ետք։ Անոր խաթրը չկա՞յ։ Ան իրեն «ընկեր» չըսա՞ւ անդամ մը երբ ուրիշ մարդիկ ալ կային։ «Աս հա՛յ տղայ է» ըսաւ, զարկաւ կոնակին· չտեսա՞ն· այս բարակ խլէզները չե՞ն լսած։ Թող իր կէսը ըլլային, կէսի՛ն կէսը ըլլային, թող իրենք Զաւարեանի մը փասուռը բերէին· նայինք հետեւներին կը խօսուէ՞ր, նայինք քիթերնին մինչեւ ո՛ւր չէին տընկեր։ Իրենք զիրենք ի՛նչ կը հաշուեն· թող չկարծեն Գալուստ ջորեպան եղեր, ջորեպան մնացեր է· անցա՛ւ։

Ու ձեռքը կուրծքին դրած, հոն բան մը սեղմելու պէս՝

– Հոս թաղաւորի չափ մէկու մը անունը կայ· ես մէջտեղ պիտի ըլլամ ու վե՛ր նստիմ։ Մէջտեղ, վե՛ր· կտրիճ հայը՝ մէջտեղ, վե՛ր···։

Եւ Գալուստ պնդեց իր առաջարկին վրայ։ Ուժգնօրէն։ Փրփրոտ բերանով։ Հրապարակին վրայ, Յունուարի մը-ռայլ իրիկուններուն։ Մերժուիլը գրգռած էր արժանապատուութեան բոլոր թելերը եւ փափաքը ընծայած աւելի

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԵՐԵՎԱՆ
A 11/805564

Ինք ուրեմն կարեւոր մէկը չէ՞ր· խոշոր մարմնով խոշո՛ր հոգի ունեցող ջորեպան Գալուստը չէ՞ր· Սիմոն Զաւարեանին հետ, եւ ինքի մը, Գարաչայէն անցնող լեռնցի մարդը չէ՞ր: Օրէ՛նք, Գաղթականութի՛ւն: Ոչքա՛ն պզտիկ, չնչին, արհամարհելի դառած էին դինք իր երիտասարդութեան պեսի՛ն չհասնող Ցանձնախումբին երիտասարդները: Ինք բան մը չէ՞ր արժեր այդ դիւղին մէջ, ինք ոչի՞նչ չէր արժեր: Ինք լերան կռուէն փախած Սաղաթէ՞ն էր, ինք մուրացկան Միսա՞քն էր, Գեւոնենց կա՞ղն էր՝ ամէնուն վրայ նախանձող, ամէն լաւ բանի թշնամի· դինք ինչո՞ւ կը դնէին Սիսոր-Անդրէասի մը տեղ:

Կատղեցաւ:

Ըսենք, ժամանակ մը, ինք ոչինչ էր· ջորեպան մըն էր· բայց Զաւարեանը··· սատանանե՞ր բերին լեռ, թէ ինք: Կուսակցութեան կոմիտէները խե՛նթ կ'ըլլան Անոր համար, բայց ինչո՞ւ կը մոռնան այս խեղճ Գալուստը· ալ ջորեպան Գալուստ մնա՞ց թաղաւորի չափ մարդու մը հետ քալելէն ետք: Անոր խաթրը չկա՞յ: Ան իրեն «ընկեր» չըսա՞ւ անդամ մը երբ ուրիշ մարդիկ ալ կային: «Աս հա՛յ տղայ է» ըսաւ, դարկաւ կոնակին· չտեսա՞ն· այս բարակ խլէզները չե՞ն լսած: Թող իր կէսը ըլլային, կէսի՛ն կէսը ըլլային, թող իրենք Զաւարեանի մը փապուճը բերէին· նայինք հետերնին կը խօսուէ՞ր, նայինք քիթերնին մինչեւ ո՛ւր չէին տընկեր: Իրենք դիրենք ի՛նչ կը հաշուեն· թող չկարծեն Գալուստ ջորեպան եղեր, ջորեպան մնացեր է· անցա՛ւ:

Ու ձեռքը կուրծքին դրած, հոն բան մը սեղմելու պէս՝

– Հոս թաղաւորի չափ մէկու մը անունը կայ· ես մէջտեղ պիտի ըլլամ ու վե՛ր նստիմ: Մէջտեղ, վե՛ր· կտրիճ հայը՝ մէջտեղ, վե՛ր···:

Եւ Գալուստ պնդեց իր առաջարկին վրայ: Ուժգնօրէն: Փրփրուտ բերանով: Հրապարակին վրայ, Յունուարի մը-ռայլ իրիկուններուն: Մերժուիլը գրգռած էր արժանապատուութեան բոլոր թելերը եւ փափաքը ընծայած աւելի

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԵՐԵՎԱՆ
A 11/805664

քաղցը, անդիմադրելի՛։

–Կ՚ըլլա՛յ ըսածս։

Զեղաւ։

Եղաւ անօրուտ՝ ամէն յամառութիւն։

Կար անոր պնդումին մէջ ցաւ, բարկութիւն, արժանապատուութիւն։

Կար ուրացուող ողբերգութիւնը ծեր մարդու վիրաւոր այլ անտեղիտալի ընդդիմութեան մը։

Եղան իր աչքին յանձնախումբին տղաքը՝

– Մանր մունր լակոտներ։ Զտեսս, անարդար, չփացած։

Եղաւ տարապրութեան հողը՝

– Ծանր, պաղ, թթու։

Աշուղ Մարգարին, անոր վրանին առջեւ.

– Վերջը վերջը մեր վրայ ալ դրին այս ծանր համեստը։

– Ի՛նչ կ՚ըսես, Գալօ՛։

– Այսինքն մուհաճիրութեան համեստը։ Անցեալ պատերազմին քիչ մը մարդ եղած էինք, այս անգամ չկրցանք, ջորի եղանք, ջորի՛, այն ալ՝ Վրթանէսի՛ ջորի։

– Զհաւնեցայ ըսածիդ, Գալօ՛. համեստը Հայուն համար չէ. չե՛մ ընդունիր. Հայը այս մուհաճիրութիւններուն մէջէն կ՚ելլէ՛. ամէնէն ծանր համեստը օր մը պիտի դնենք տաճիկներուն վրայ. կը տեսնե՛ն, թող հիմա խնդա՛ն։

– Դուն ըսէ՛. հիմա համեստը մե՛ր վրայ է. թեթեւ կ՚ըլլային անոր փայտերը՝ եթէ իրար սիրէինք։

Աշուղ Մարգար, եղէգի կտորով մը դիծեր կը քաշէր առջեւի հողին վրայ. հասկցաւ Գալուստին խօսքերուն տակ պահուրտած ցաւը։

– Գալօ, տղայ մի՛ ըլլար, տարիքը առած մարդ ես ինծի պէս, ասանկ մանր մունր բաներ ամէն տեղ կը պատահին. իրար չսիրելու ի՛նչ կայ. չե՞ս դիտեր. մեր այս դիւզացիները քիչ մը շատ կը խօսին, սովորականէն քիչ մը աւելի յամառ են, կ՚ըսեն, կը ծաղրեն, կը քֆրեն, բայց սրտերնին մաքո՛ւր է. իրար չսիրելու բան չկա՛յ. մինչեւ վերջ

իրար կը նեղացնեն եւ իրարմէ չեն զատուիր. բոլորը ճիշդ իրարու պէս են. տղայ մի՛ ըլլար:

– Չէ՛, Մարգա՛ր, փոխուած չա՞տ բան կայ. ինծի տիկա ընելո՞ւ էին. մուհամիրութեան մուրն է ասիկա, դուն չե՛ս դիտեր. կամաց կամաց եթէ սրտով տաճիկ չըլլանք, ան ալ Աստուծոյ մէկ ողորմութիւնը կ՚ըլլայ:

Աշուղ Մարգար կլորակ մըն ալ դնեց հողին վրայ. եղէգի կտորը ձեռքէն ձգեց. լռեց. նայեցաւ երկնքին. առտուան արեւը ամպէ ամպ կը ցատկէր, կ՚երթար առաջ:

– Ի՞նչ կը նայիս վեր, Մարգա՛ր, այստեղ աշուղութիւն չկայ. ցեխերու մէջէն քալող թրջուած արեւի՞ն կը նայիս. ի՞նչ կլոր, ուռած, ապուշ բան մըն է արեւը:

– Ոչ, Գալօ, ոչ. սի՛րտդ ուռած է, ոչ թէ արեւը: Կը տեսնե՞ս ինչ ճարպիկ է, ինչ խելացի, ինչ դեղեցիկ. ամպերը կ՚ուզեն աղտոտել զինք, կ՚ուզեն փակչիլ իրեն, ամէն կողմէ կը հաւաքուին, բայց չեն կրնար պզտիկ աղտոտութիւն մը դնել վրան. բոլորին վրայէն կը ցատկէ, բոլորին վրայ կը խնդայ. կը մնայ միշտ փայլուն, միշտ մաքուր, միշտ անոյշ՝ ու կ՚երթայ. ամառ թէ ձմեռ՝ կ՚երթայ արեւը. կապոյտ երկինքին հարսն է ան:

Ու չիտակ նայելով Գալուստին աչքերուն.

– Հայը այդ արեւն է, Գալօ՛. տաճիկ, տաճիկի պէս ապրեր, մուհամիրութիւն՝ ամպ են, կը հաւաքուին մեր վրայ, կ՚ուզեն աղտոտել, կը ծածկեն երբեմն մեր լոյսը, բայց չեն կրնար մեր վրայ աղտ ձգել. Հայը դարձեալ կը փայլի, կը մնայ մաքուր եւ կ՚երթայ առա՛ջ: Հայը քաջութեան եւ Լոյսի փեսան է:

Գալուստ սկսած էր նեղուիլ. շատ կը սիրէր Աշուղ Մարգարը. մանաւանդ անոր ձայնը, նիհար սրունքները, հողին վրայ դիծեր քաշելով խօսիլը. հիմա ալ կը սիրէր. եկած էր անկէ սեւ ու զօրաւոր բառեր լսելով սիրտը հովացնելու, եւ ան ըսած էր ժողովուրդին համար փայլուն խօսքեր. կը նեղուէր Գալուստին հոգին: Վախնալով որ ե-

Թէ քիչ մը եւս մնայ, Աշուղ Մարդար դինք պիտի հանդարտեցնէ, համոզէ, նոյնիսկ խանդավառէ՝ ելաւ ուրքի, արդէն պատրաստ մեկնելու։

– Մարդա՛ր, եթէ այդ տունը ինծի չտան՝ բոլոր ըսածներդ փուճ են. արեւը թրջած, ցեխոտած, Սխտոր-Անդրէասին պէս պտտող ապուշ մըն է, եւ մեր դիւղացիներն ալ՝ այդպէ՛ս...

Գնաց։

Աշուղ Մարդար կ'ուզէր որ ուզուած տունը տրուի Գալուստին։ Դիտէր անոր բարի, մաքուր, միամիտ բլլալը, դիտէր որ քիչ մը փայլիլ, խոշո՛ր երեւիլ կ'ուզէ ան, տարբե՛ր երեւիլ. բայց չէր կրնար բան մը ընել, ինքը պզտիկ, հին, ծերացած հայ մարդ մըն է։ Գալուստ մաքուր է, կտրիճ է եղած, այնպէ՛ս, այնպէ՛ս կուուեցաւ լերան կըռուին. բայց խեղճ Յանձնախումբը ի՛նչ թող ընէ. ձեռքին օրէնք տուեր են, օրէնքով պիտի շարժի. թէ ոչ ամէն մարդ բան մը կ'ուզէ, աղմուկ կը փրթի, «ես եմ, դուն ես», դորձը կը քանդուի, դիւղերը ամբողջ խայտառակ կ'ըլլան. Հայուն դորձն ալ դիտողը, փառք Աստծոյ, միշտ շատ կ'ըլլայ։ Զէ՛, դէշ բան մը սկսաւ Գալուստ, դէ՛շ բան մըն է ասիկա. օրէնքը յամառ, Յանձնախումբը յամառ, Գալուստ յամառ։ Ո՛վ յամառ չէ յետոյ այս դիւղերուն մէջ։ Բան մը ըսի՞ն, ըրի՞ն. ա՛լ երկար բարակ չեն մտածեր՝ կը բռընկին, հոս հոն կ'երթան, կը խօսին, կը քթրեն, կը սրդոզին։ Ալ ամբողջ դորձերնին իրար չհասկնալ եւ իրարու նեղութիւն տալ կ'ըլլայ. դէշ բան մը սկսա՞ւ, դժուար կ'առնուի առաջքը, դժուար. այսպէս խնդիրները ընես տեսակ մը, չընես տեսակ մը։ Բայց Գալուստ, ի՛նչ ալ ըսեն, արժող մարդ մըն է։

Ու սիրտը չսիրէն աւելի նեղուած՝ Աշուղ Մարդար չդըտաւ որեւէ ելք։ Ըսաւ ինքնիրեն.

– Սպասե՛նք, նայի՛նք։

Շուշ Մարդարին հանդիպելէն ետք, քանի մը օր, սրտի նոյն ճնշուածութեամբ, այլ անհնարին զոհողութեան մը գնով՝ Գալուստ Ջանաց փոխել լեզուն։ Եղան իր բառերը ողոքումի, աղաչանքի բառեր։

– Կ'աղաչեմ, լաւ տուն մը, հրապարակէն կ'ելլես՝ ապա այդ վերի տունը, ինծի շատ յարմար է. սիրտս արեւ կ'ուզէ, հով կ'ուզէ, բաց տեղ կ'ուզէ. ամէնէն աւելի ե՛ս չեմ սիրեր Թուրքը, կ'աղաչեմ, ա՛լ հասկցէք։

Իր զղացումներուն համաձայն, որ կը կարծէր թէ ընդհանուրին զղացումն է նաեւ, չկար մէկը որ զինք դերազանցէր Թուրքը ատելուն մէջ։ Որով՝ կը հանէր իրեն համար բացայայտ զղացումներու այդ գումարէն հոգի եւ տնարաչխութեան իւրայատուկ տրամաբանութիւն մը։ Ըստ ուրեմն այդ անվիճելի տրամաբանութեան՝ լաւ հող եւ լաւ տուն պէտք էր տրուէր բաղդատական ատելութեան կարգով մը։ Դժուա՞ր է դեռ ստեղծել ատելութեան նման չափանիշ մը։ Գալուստին զղացումները ջիղ առ ջիղ, նեարդ առ նեարդ կը պոռան – ո՛չ։ Թող կառավարութեան ղրկած օրէնքը չեղեալ համարեն, իրեն յանձնեն գործը եւ տեսնեն՝ ի՛նչ արդարութիւններ կը հանէ մէջտեղ. ո՛վ կը ղրկէ վարի «աղբանոց» թաղերը եւ ո՛վ կը բերէ վեր։

Ո՞վ։ –

Կը բերէ անշուշտ Կրպօն եւ իր կինը. այդ կինը, Սիրան քոյրիկը, ի՜նչ գործեր տեսաւ լերան կուիներուն. նեաեր են զիրենք էն վարերը։ Կը բերէ Ուզտ-Յովհաննէսը, որ Անտիոքի մէջ խակ Թուրք չէթէի ոսկոր փշրեց ու փավիսը այնպէ՛ս մը դրած մտաւ գիւղ, որ կարծես հարսնիքէ մը ուրիշ հարսանիքի կու գար. Փանոսին տունը ահա անո՛ր կը վայլէր։ Կը բերէ Զաքարենց Սամուէլը՝ որուն երիտասարդութիւնը գիշերներու մէջ մաշեցաւ. խեղճին ականջները միայն «Գնա՛» բառը լսեցին. գնաց տունէ տուն, թաղէ թաղ, գիւղէ գիւղ. գնաց Ֆէսսալ, գնաց Անտիոք,

դնայ Օրաու։ Ու դնա՛ց վրայէն երիտասարդութիւնը. մը-նայ՝ այսպէս ծեր, մէջքը ծուռ, մահուան մօտ, ու չկարդուած։ Հիմա՝ բարեւ տուող չկայ իրեն։ Աշուղ Մարգարին իր տունին կռնակը տուն մը կու տայ. այդ մարդուն հոգին բարձր է եւ ամուր քաշուած չուանի մը պէս ուղիղ. իր բոլոր ցաւերը կը պահէ. սրտին մէջ վէրք կայ եւ բերնին վրայ ծաղիկ. չհասկցա՞ւ դիս, իրաւունք չտուա՞ւ. բայց Աշուղ Մարգար այդպէս է. ան Հայուն հոգին տեսնող մըն է, կշռող մըն է, սիրո՛ղ մըն է։ Դեռ Թրիփոլիի Եամբուն վրայ, անտառներ եւ հայ տանող թրէնին մէջ չըսա՞ւ – Ամէն անգամ երբ Թուրք բառը լսեմ՝ կարծես տուներ կը քանդեն վրաս, պղտիկ տղու եւ ծեր մարդոց ճիչեր կը լսեմ –։ Չէ՛, Աշուղ Մարգարին տունը իմ տանս քով։

Կը ձգէ վարի տունները պարա՞պ։

Երբե՛ք։

Կը տանի հոն Շերեփ-Քերոփը՝ Վրթանէսին խառնակիչ տղան, կը տանի պուպրան Վարդուհին եւ անոր փոքր հոգի էրիկը. կը տանի Թուղթ խաղացող Միսաքը, աղջկայ միջնորդ Ջիւանը, Պհատուրը, աղտոտ արիւնով Հաննայենց ամբողջ ընտանիքը՝ իրենց Ցովսէփով ու Կարապետով, խնամիի տղայ Գասպար-Թորոսով միասին։ Ու այսպէս ուրիշներ, որոնք լեռը չկռուեցան, որոնք Թուրքին երբեմն «այո՛» ըսին, դլուխ ծռեցին։

Հասկցաւ Տեղաւորման Յանձնախումբը խօսք։ Զաղղըլեցաւ ոչ կծու եւ ոչ ալ քաղցր խօսքէ։ Մնայ միշտ յամառ, միշտ անդրդուելի. փակաւ՝ իրեն յանձնուած օրէնքին անիծեալ տրամադրութիւններուն։ Նկատի առաւ ընտանիքի մը անդամներուն թիւը միայն։ Երանի Գալուստին երկու տղաքը հետը արձանագրուած ըլլային. հիմա այս խնդիրը վերջացած կ'ըլլար։ Բայց երեք ընտանիք մէկ սեն-

Եակի մէջ կարելի՞ բան էր։ Ինք եթէ ընդունէր՝ տղաքը բնաւ պիտի չընդունէին։

Ու Գալուստին կատաղութիւնը օրէ օր սաստկացաւ։ Եղաւ տարապրութեան կայանին հողը՝

– Ածուխի պէս սեւ, պիպեռի պէս կծու։

Եղան օրերը՝

– Օձ ու կարիճ, կմախքի պէս տղեղ։

Եղրակացուց՝

– Կեանքը ոջիլ մըն է Հայուն ծոծրակին փակած։

Իսկ բարձր տուն ունենալու բաղձանքը ստիպ եւոք ծծեց սիրտը ահաւոր տպրուկի մը ախորժակով։ Մաշեցուց դինք։ Տարապայմանօրէն դայրացուց։ Զդիտցաւ ինչ ընելը։ Արդեօք հանէր շալուարը խենթ խենթ պտտի՞ր, վարտի՞քը հանէր։ արդեօք դանա՞կ մը խոթէր մէկուն փորը։ պոռազանի մը մէջէն իր լայն ու բարկութի՞ւնը պոռար այն ճաղատ բլուրին վրայ կեցած՝ իր բոլոր խոշորութեամբ, իր բոլոր ուժով, իր եօթանասուն տարիներու բովանդակ ծերութեամբ։ Ի՞նչ ընէր։ Զդիտցաւ։

Վրանին առջեւ կեցած, օր մըն ալ, երբ ձմեռուան արեւը նոր պիտի ծաղէր՝ ըսաւ։

– Մեծ մեռելնե՛ր, լեռներո՛ւ չափ մեռելներ, ելէք տեսէք որչա՛փ պզտիկ մարդ կայ հոս, որչա՛փ խոշոր անարդարութիւն եւ աղտո՛տ արեւ կայ սա մուհամիրութեան մէջ։ Որչա՛փ անխելք դլուխ կայ հոս։ Է՛յ մեռելնե՛ր, հոս փորերը կամաց կամաց պիտի ուռին եւ խելք ըսուածը պիտի լմննայ։ ողջերը քսակի մասին կը մտածեն եւ ո՛չ քաջութեան, եւ ո՛չ արդարութեան, եւ ոչ խիղճ ունենալու մասին։ ասոնց բերանը վարժուեր է սուտի, ծաղրի, հայհոյանքներու։ ասոնց բերանը ա՛լ աղօթք չունի, ա՛լ երգ չունի, ա՛լ Հայու պատմութիւն չունի։ Է՛յ մեռելներ, ուժե՛ղ-ուժե՛ղ մեռելներ, դուք աւելի՛ ողջ էք քան այս ապրողները՝ որոնք դրամի հոտ կը սիրեն, որոնք աշխարհի վրայ միայն իրենց պարկ մը փաթաթէսը, պարկ մը ֆա-

սուլթան եւ տաշտ մը խմորը գիտեն։ Ինչո՛ւ ձեզի պէս այս-քան տարի դէ՛շ դրացին եղայ դրամին, բարեւ չտուողը վե-րի բաներուն։ Զորեպան էի ու մարդուն մէջ խե՛լքը սիրե-ցի, քա՛ղցր մեռելներ. սիրեցի արդար բանը, խղճով գոր-ծը, Հայուն ոսկորին վրայ բուսած վեր ու աղա՛տ ապրե-լուն ծաղիկը։ Է՛յ իմ անոյշ մեռելներ, նայեցէ՛ք, լսեցէ՛ք, դուք ողջ էք, իրարու ըսէք, Աստծոյ ըսէք, Զաւարեանին ըսէք եւ այն աղուո՛ր Հրայրին ըսէք՝ թէ Գալուստ արդա՛ր հայ է, կուռա՛ծ հայ է, բարձրացա՛ծ հայ է. ըսէք՝ թէ Գալուստ աւելի՛ սիրած է աղքատ Աշուղ-Մարդարը հա-ռուստ Զէթ-Սուաքելէն. եւ ըսէք այդպէ՛ս բաներ, ըսէք իմ կեանքիս բաները, սրտիս մէջ եղած բաները. ես ի՛նչ կ՚ը-սեմ, Յանձնախումբը ի՛նչ կ՚ընէ։ Սէ Հայուն մէջ կարծես Զաւարեան չկայ, կէս Անդրանիկ մը չկայ, կաթիլ մը Սե-բոբ փաշա եւ հերոս քաջ Քեռի չկայ։ Չկա՛յ, հրեշտա՛կ մեռելներ, չկա՛յ։

Սէ շաբաթ մը պուսպուց, աղմուկ հանեց։ Առատ ձայ-նով լեցուց հրապարակները, ջաղացքին ճամբան, բացուող ջրանցքին շրջապատը, հոն ուր մարդ կար, հոն ուր դաղ-թական Հայու ստուերը կը շարժէր։ Պատեցաւ եւս առա-ւել առատութեամբ այս ու այն հանգամանաւոր անձնաւո-րութեան շուրջ՝ միշտ բացառիկ կարգադրութիւն մը պա-հանջելով, միշտ զայն չստանալով, ու միշտ բոլորը անար-գելով։ Անկարելի էր. չէին հասկնար զինք, չէին ըմբռներ, կը ծաղրէին նոյնիսկ, կը հեղնէին ամէն կողմէ։ Շատեր ձանձրացած՝ կը խուսափէին ներկայութենէն։ Ըսին իրա-րու հին ծանօթներէն ոմանք.

– Մե՛ղք Գալուստին, զացեր է. ըսածն ու ըրածը չի գիտեր. ոչ համ մնացեր է վրան եւ ոչ ալ խելք. մե՛ղք Գա-լուստին։

Իսկ աւելի նորեր.

– Աշխարհ ձանձրացնող սա ծերուկին դասը տալու է. հանեւ Սանինին ծայրը տնկեւ զինք, սառի լմննայ. ի՛նչ

փորձանք ջորեպան է եղեր, ջորիէ՝ մը աւելի յամառ. աշխարհը մէկ կողմ, ինք մէկ կողմ. ըսածը կ՚ըսէ. մնցնելու է գործը.— բարձր տե՞ղ. ահա քեղի Սանինին ծայրը: Մեր գաղթականութեան ամէնէն մեծ փորձանքը այս տեսակ խոփածներն են:

Մանուկները սակայն.

– Աս պապուկը, մե՛նծ տուն ուզող խոշոր պապուկն է. հա՛րկաւ կ՚ուզէ. այսքան խոշոր պապուկ մը պզտիկ տունի մէջ կը դրուի՞. ո՛ւր պիտի պառկի, ի՛նչպէս ոտքի կենայ. դեռ Գարուն նէնէն ալ կայ. խոշոր պապուկը ո՛ւր պիտի պառկեցնէ Գարուն նէնէն:

Անոնցմէ մէկը՝ միւսներուն.

– Հա՛րկաւ կ՚ուզէ. ես ալ այդչափ մեծնամ՝ է՛ս ալ կ՚ուզեմ. մե՛նծ մե՛նծ տուն կ՚ուզեմ. երկու մենծ տուն կ՚ուզեմ, եւ Գարուն նէնէ մըն ալ կ՚ուզեմ. Կարպի՛ս, դուն չե՞ս ուզեր:

Կարպիս.

– Ես շատ տուն կ՚ուզեմ, պարտէզ կ՚ուզեմ, բայց Գարուն նէնէ չեմ ուզեր, ամօ՛թ է, հայրիկները եւ պապուկները Գարուն նէնէ կ՚ուզեն, Վաչի՛կ:

– Ես, Աշոտը եւ Մանուէլը օր մը հայրիկ պիտի ըլլանք, պապուկ պիտի ըլլանք, մենծ տուն պիտի առնենք, մենծ մենծ նէնէ պիտի առնենք. մենծ՝ աղուո՛ր նէնէ:

Մանուէլը.

– Ծօ Վաչի՛կ, կնի՛կ պիտի առնենք, ոչ թէ նէնէ: Դո՛ւն ըսէ, Աշո՛տ, այդպէս չէ՞:

– Այո՛, բայց դպրոց կ՚երթան, պիրք կը կարդան, դըրսամ կը շահին, յետոյ կնիկ կ՚առնեն. հայրիկս իմ Բաղրատ եղբօրս այդպէս կ՚ըսէ միշտ:

Միւսները.

– Խօսքը խառնեցիք: Մենծ տուն ուզող պապուկին տուն պիտի տա՞ն:

Վաչիկ.

– Հա՛րկաւ պիտի տան։ Խոշոր պապուկ է. ինչո՞ւ չտան. պղտի՞կ պապուկներուն պիտի տան. իմ պապուկս ալ խոշոր է, անո՛ր ալ պիտի տան. Գիրգորին պապուկը պղտիկ է, հայրիկն ալ պղտիկ է, անոնց պղտիկ պիտի տան։

– Հը՛, Գիրգոր. իմ պապաս... խո՛ւմբ է։

– Տուն տուո՞ղ խումբ է. թո՛ղ ըլլայ. եթէ աս պապուկը ուզէ՝ դե՛ռ խոշոր խումբ կ՚ըլլայ, քանի որ խոշոր է. պղտի՞կ մարդը խոշոր խումբ կ՚ըլլայ թէ մենծը. եթէ ուզէ իմ պապաս ալ խոշոր խո՛ւմբ կ՚ըլլայ։

– Թող ըլլայ, իմ պապաս... խո՛ւմբ է։

Կը վիճէին այսպէս, կը բորբոքէին, կը հանդարտէին քիչ ետք, երբ նիւթէ նիւթ ցատկելով Գալուստ մոռցուէր բոլորովին։

Գալուստը ծաղրողներուն մէջ, Կատակ-Ալիշան ծաղրը հասցուց օր մը ալ դպրաթնակէտին, երբ ըսաւ իրենց համար՝ Երկինք-Գալուստ, մինչ սովորական մարդիկ կը դոհանային միայն Բարձր Գալուստ ըսելով։ Բայց Գալուստին Եօթանասուն տարեկան ըլլա՛լը. ապա թէ ոչ՝ թող երթային այդ թթու Ալիշանին կատորները գտնէին։ Ու սրտին խորէն.

– Ա՛խ, ի՛նչ ըսեմ, այս ժողովուրդը թաղաւոր չունի, հա՛րկաւ այսպէս կ՚ըլլայ։

Գարուն պահին բարձրահասակ, աղուոր աղջիկ մը էր, Գալուստին երիտասարդութեան։ Եղաւ յետոյ Գալուստին կինը։ Բարի, պայծառ պառաւ մը էր իրենց արտադաղթին առեն։ Դիտէր միայն աղօթել, ամուսինին, տղոց եւ ինքն իր կարը ընել, մանաւանդ փիլաւ եփել։ Ուրիշ կերակուրներ թէեւ երբեմն կը պատրաստէր, բայց անոնցմէ շատ համ չէր առներ. իր խոհանոցին առանցքը պլղուրէ փիլաւն էր, ինչպէս այդ դիւղերու բոլոր կիներուն։ Շաբաթ իրիկունները միս խորովել, կիրակի՝ մածունի եւ բը-

բինձի ապուրին մէջ հաւկթաձեւ քիւֆթէ նետել, դարնան երբեմն ձուկ տապկել եւ հարսնիքի ատեն՝ ուժ տալ հէրիսային եւ կուլուկասի սոկոսոտ ապուրին։ Քանի մը անգամ փախթէն, քանի մը անգամ լուբիա, բրինձ՝ եւ արդէն տարեկան ճաշացուցակը կը լմննար։

Կ'ըսէր կնոջ համար Գալուստ, կէս լուրջ, կէս կատակով.

– Մեր կինը փիլաւին թագաւո՛ր տեսակը կ'եփէ. ամէն անգամ՝ պլղուրին վրայ տապակ մը ձէթ. զոքանչս կ'ըսէր՝ ձէթը շատ ըլլալու է պլղուրին վրայ. կ'ըսէր՝

– Պիտի լեցնես ձէթ՝ մինչեւ որ կարենաս համբել օսմանցիին բոլոր վիլայէթները։

Ուրախ էին։ Մնացեր էին ուրախ։

Իսկ հիմա։

Կը տեսնէր հալեւորին վիճակը ու Գարուն պաճիին սիրտը կը մատնուէր դողի։

– Աս մեր Գալուստին ճար մը խորհելու է, – կ'ըսէր հանգիստով կնկան, – խելքը պիտի թռցնէ։

– Լաւ տուն կ'ուզէ, ո՛վ լաւ տուն չուզէր, – կը պատասխանէին իրեն շատեր։

Գարուն պաճին, սակայն, վրդովուած.

– Ի՛նչ կ'ըլլայ, քո՛յրս, «վե՛րը նստինք» կ'ըսէ, թող ազգն ալ նստեցնէ մեզ. Ցիսուս Քրիստոս, մե՞ղք է ատիկա, մե՞ծ բան, չըլլալի՞ք բան է. Գալուստ հաց ու փիլա՞ւ կ'ուզէ իրենցմէ, հապո՞ւստ կ'ուզէ։

Ու շարունակելով.

– Մե՛ղք է, քոյրս, մե՛ղք. դոյն չմնաց վրան. կը հալի, քուն ըսուածը չի դիտեր, որո՞ւն դէշութիւն ըրեր է. տէրտէրին, ժամին, ժամկոչին քի՞չ դրամ տուաւ. ինքը խեղճ ջորեպան մը, ո՛ր ջորեպանը տուաւ իրեն չափ. աղանե՛ր չտուին. այն միւս դիւղին աղան ինչ էր անունը, չծախսեց ուրիշին համար այդքան արծաթ. հա՛, Մաթո՛ս աղան, ծախսե՞ց։ Ամէն տեղ մեր խենթը, ամէն բանի մէջ մեր

խենթին դրամը. ծախսէ՛, ծախսէ՛, վերջն ալ այդպէ՞ս կ'ը-նեն. մե՞ծ բան մըն է. ջորեպան եղած մարդէ մը ի՛նչ կ'ու-զեն, կը հակառակին հա՛ կը հակառակին. ինչո՛ւ, քո՛յրս, ալ Յիսուս Քրիստոս չկա՞յ. այսպէս բաներով Աստուած կը պաղի մեզմէ, եթէ լաւ ըլլայինք ինչո՞ւ այս մուհաճիրու-թիւնը դար մեր վրայ: Ի՛նչ կ'ըսէ որ մեր ծերը. կ'ըսէ՝ «վերը նստինք». թող նստեցնեն մեզ, վերը նստելով թագա-ւո՞ր պիտի ըլլանք. թող չվախնան, մեր Գալուստին օդ պէտք է միայն, օ՛դ, մե՛ղք է:

Օր մըն ալ Կաղամբ Մանուկին տունը մնացած աղջի-կը, Սուրբիկը, ուրիշ թոռի մը վրաններուն առջեւ ըսած էր Գարուն պաճիին.

– Ձեր այդ ծերուկն ալ իրա՛ւ որ չափը կ'անցնէ, Գա-ր՛ուն մօրքուր. ինք ո՛վ է եղեր որ աչքը տնկեր է անպայ-ման լաւ տունի. աշխարհքին բերանը ինկեր էք, ինչո՞ւ, ինք այդքան լա՞ւ մարդ է եղեր. մէկ տղուն տուն, միւսին տուն, իրեն ալ՝ լա՛ւ տուն. հասկնա՛նք, Գարո՛ւն Մօրքուր, Համիտին դլո՞ւխը կորեր բերեր է. եթէ ուզելով է, բոլորս ալ ուզենք, է՛ս ալ ուզեմ. տուն ալ կ'ուզեմ, ուրիշ բան ալ, հասկցա՞ր... Ուրիշ բան ալ: Ամէն տեղ «Գալուստ» ամէն տեղ «տուն», հոգինի՛ս ելաւ. հիմա կէնճ Գալուստներու ժամանակ է, ա՛լ ջորեպան չկայ. հիմա Յանձնախումբ կայ, չաւուշ կայ, պահակ կայ. փառք Աստծոյ, ամէն ինչ փոխուեցաւ:

Ըսած էին շուրջի կիները – լռէ՛: Սուրբիկ բառ բառի վրայ շարած հեռացած էր սակայն, հինէն ի վեր Գարուն պաճիին կամ ուրիշի մը վրայ քէնոտածի պէս:

– Գարո՛ւն մօրքուր, դուն շատ լաւ ես, չնեղուիս, ձեր ծե՛րը դէշ է. թող առաջ ասոր անոր դրամները տայ, վե՛ր-ջը խօսի. խօսելո՞վ կ'ըլլայ ամէն ինչ. խեղճ հայրս իր երե-սէն մեռաւ. չունիմ չունիմ ըսելով՝ հայրս մեռցուց. անցաւ տասը տարի, բան մը տուա՞ւ, ղրուշ մը ցուցո՞ւց մեղի, դեռ լեզո՞ւ ունի, դեռ ելեր բարձր տո՞ւն կ'ուզէ, փոսը

խորունկ՝ ինք մէջը, չնեղուիս, Գարուն մօրքո՛ւր, դուն լա՛ւ ես։

– Ի՞մ մարդս։

Ու դոյնը նետած, լռած էր Գարուն պաճին։ Մտած էր մէջը թոնիր մը կրակ եւ մտքին խորէն, եւ սրտին խորէն, եւ խրխլած ոսկորներուն խորէն՝

– Երկի՛նք, երկի՛նք, դուն ինչո՛ւ այդպէս կ'ըլլաս. բա՛ց ճշմարտութիւնը՝ որ Սուրբիկ ամչնա՛յ։

Զիսօսեցաւ այլեւս տունի մասին, ոչ ոքի։ Լռիկ՝ պառաւը հանդուրժեց հալեւորի տառապանքին։ Տղաքը եւ աղջիկն ալ չէին դար իրենց, չէին հարցներ իրենց վիճակը. հարազատ արիւնն իսկ լքեր էր դիրենք իրենց բախտին։ Հայրիկը իրաւունք չունի՝ ըսած էին։ Ուզած էին նախ համոզել, պնդած էին շատ, փորձած իրենց կարելին, ճախոդած էին եւ ա՛լ կը խուսափէին անոր վրանը հանդիպելէ։ Երկու հարսերն ու աղջիկն ալ, կարծես խօսք մէկ ըրած, ըսած էին ամուսիններուն.

– Հայրիկը ձեզի ալ պիտի խայտառակէ. բոլոր ծերերուն պէս ինքն ալ թող սուս ըլլայ։

Միայն թոռնիկներն էին, որոնք օրը քանի մը անգամ կու գային պապուկենց քով ֆրանք ուզելու, պանիր եւ մածուն ուտելու համար։ Կը փաթթուէին պապուկին, նէնէին, կը նստէին պահ մը անոնց դիրկը, եւ մէկ ալ՝ թե՛ր գացեր են իրենց խաղին։ Երբ թոռնիկ մը չըլլար վրանին մէջ, Գարուստ կը փութար դուրս ելլել։ Կը մնար Գարուն պաճին, չըշաղատուած, տխրութեամբ եւ դժուարութիւններով։

Եղած էր այլեւս պառաւին համար ջուրը լեղի, օդը լեղի, արե՛ւը լեղի։ Ու կ'անցնէր մտքէն յաճախ.

– Դուն չըրի՞ր, Տէ՛ր Աստուած, դուն չըրի՞ր այս բոլորը, այս խե՛նթ մուհաճիրութիւնը։ Եթէ դո՛ւն պիտի չօգնէիր մեզի, դոնէ ճերմակ ճերմակ աստուածիկներ ղրրկէիր. օգնէի՛ն մեզի, բարձրացնէի՛ն մեզի. սուր ականջով

մաքուր մաքուր աստուածիկներ՝ մեր սրտէն անցածը լսող, մեր պէտքերը շուտ գիտցող, շուտ հասկցող, շուտ ընող։ Դուն չեկար ու չպրկեցիր քու ապրականներէդ ոչ մէկը։ Սատանաներուն խաշորնե՛րը հոս են հիմա, անոնց թաղաւորները, եւ կը պտտին բոլորը կարմիր հողերու վրայ. մեր թոյլ չատրներուն չորս կողմը բռներ են։ Անոնք ի՛նչ խօսքեր սորվեցուցեր են Կաղամբ-Մանուկին աղջկան. չը-սեցի՞ր. Գալո՞ւստը Կաղամբ-Մանուկին տալիք է թէ Կաղամբ-Մանուկը Գալուստին։ Թող երթար Սուրբիկ այդ տղուն հետ փախէր, առնէր բոլոր գիւղացիներուն անէծքը։ Տէ՛ր Աստուած, մեր խենթ մարդը մարդ կ'ըլլա՞յ. ելաւ այդ գործին խառնուեցաւ, «Կաղամբ-Մանուկին ոսկորներուն մեղք է» ըսաւ. չձգեց որ աղջիկը փախի, առաւ քանի մը մարդ, տղան մեռցնելու չափ ծեծեցին, ա՛լ մեր գիւղը չերեւցաւ։ Մեր Գալուստին ինչո՛ւն պէտք էր աղջկայ տղու գործի խառնուիլը, բնաւ հանդարտ չի նստիր որ, ծերացաւ դնայ, դեռ գործեր կը հանէ. «լիրաւ» կ'ըսէ, «անլիրաւ» կ'ըսէ, «խիղճ» կ'ըսէ. Տէ՛ր Աստուած, Գալուստ բարի սիրտ ունի, բայց իր ըրած բանը միշտ ուրիշին չըրածը կ'ըլլայ, տեսա՞ւ մը կ'ըլլայ, ինչո՞ւ այն տունն խառնուեցաւ սա Սուրբիկի գործին. ա՛լ այդ աղջիկը ուզող չեղաւ, ալ միշտ լեզուին տակ բան մը ունեցաւ կարծես մեղի դէմ. հիմա ալ՝ յայտնի ըրաւ ամէն ինչ։ Բայց թող Կաղամբ-Մանուկին ոսկորները խօսին, թող գաղաղին տախտակը խօսի. նայինք ո՛ւր է ճշմարտութիւնը։

Կը հեւար, ախ մը կը քաշէր Գարուն պաճին ու կը վերբսկսէր, կարծելով թէ կրնայ աւարտել իր զրոյցը Աստծոյ հետ.

– Տէ՛ր Աստուած, ուշ կ'ըլլայ, բայց հոգ չէ, դուն մեծ ես. ճար ըրէ. պղտիկ աստուած մը զրկէ, ձեռքին տալով դոնէ պղտիկ կշռաք մը. ան թող կշռէ Գարուն պաճին, Գալուստը, Կաղամբ-Մանուկին Սուրբիկը. թող մեզ երեքս կշռէ. իսկ Հայուն մուհաճիրութիւնը դո՛ւն կը կշռես. պըղ-

տիկ աստուածներու եւ պղտիկ կշիռքի գործ չէ Հայուն մուհաճիրութիւնը. դուն մեծ ես. կը կշռես տաճիկն ու հայ քրիստոնեան. ի՛նչ քաշեցինք, ի՛նչ եղանք, որչափ ցաւեր կրեցինք՝ կը կշռես քու խոշո՜ր կշիռքով...:

Գարուն պահին գիշեր մըն ալ զգաց՝ որ Աստծոյ հետ իր դրոյցը չի կրնար աւարտել վրանի մը տակ, մուհաճիրութեան մը մէջ:

– Մահէս վերջ միշտ քեզի՛ հետ պիտի խօսիմ. չխօսիմ հիմա:

❖

Պարահատ կացութեան մատնուած, Գալուստ ուզեց դրել Կաթողիկոսին, պատմել անոր իր ցաւին եւ արժանապատուութեան մասին: Ի՞նչ լաւ կ'ըլլայ, երանի սկիզբի օրերէն մտածէր ատիկա: Կաթողիկոսը կը կարդայ իր դրել տուած նամակը, սիրտը կը լեցուի, կը բարկանայ անշուշտ այդքան անարդարութեան դէմ, կ'առնէ վիճտուրը ձեռքին մէջ, կը շոյէ մօրուքը ու մանիշակագոյն խոշոր դիրերով կը գրէ մասնաւոր կոնդակ, կը խայտառակէ Յանձնախումբը, տէրտէրները եւ ժողովուրդը: Կը հրամայէ.

– Ջորեպան Գալուստին բարձր տուն, աղուոր հող: Իսկոյն: Իսկոյն: Ինչո՞ւ կը մոռնաք որ Գալուստ կռուած է տաճիկի դէմ: Այո, տուն ու կնիկ պաշտպանած է:

Կը մտածէ գտնել շուտով մէկը եւ այսպէս դրել տալ.–

«Թարաւորի եղբայր եւ հայ ազգի հայր պարոն Կաթողիկոս,

Ահաւասիկ ես այն Գալուստն եմ որ Հայերուն Զաւարեանը մեր լեռը բերաւ իր կտրիճ ջորիին վրայ. Վրթանէսը, ուրիշ ջորեպան մը, զայն չուզեց բերել. չխօսի՛նք այդ մասին: Ես բերի մարդը ձրի՝ քանի որ հայոց Մարդն էր Անիկա: Կտրիճ ջորիս վարձատրեցի անկէ վերջ. չխօսի՛նք այդ մասին: Ես բարիք մոռցող չե՛մ: Լաւ կեր տուի ջորիս դրեթէ հանդիստ ըրաւ, շատ քիչ բեռցուցի: Ատիկա

խնդիր չէ, չիսօսի՛նք այդ մասին։ Ըսեմ.—

«Հայուն պալատը քանդուեցաւ, թագաւորները մեռա՛ն. մեր բուն հայրը անոնք էին, վերջը կաթողիկոսները եղան՝ քանի որ շատ բան դիտեն, ամէն ինչ լա՛ւ կը հասկնան։ Դուն, պարոն կաթողիկոս, թագաւորներու եղբայր մըն ես, ինչպէս Զաւարեանը՝ որ դիտես, Ստամպուլի մէջ մեռաւ. ատանայի աղբանոց գտնայ տաճիկի ամէն քաղաք։ Զաւարեանը կարծեմ քու ընկերդ ըլլաս է. ան ինծի ալ օր մը «ընկե՛ր» ըսաւ։ Մեր տունը միասին փիլաւ, թարմ սոխ եւ լոլիկ կերանք, թան խմեցինք. ինք կար, ես կայի, կինս Գարունը կար, որ Եկեղեցիի եւ կաթողիկոսի համար հոգի կու տայ։ Խնդիրը այդ չէ սակայն։ Ես ոչխար պիտի մորթէի ոտքին եւ հրաւիրէի ուրիշ մարդիկ ալ. Զաւարեան շուղեց. բարկացած՝ քիչ մնաց ծեծէր զիս։ Դրամը՝ հրացանի համար, ըսաւ. ոչխարն ալ, այծն ալ, թոնիրին ցախն ու ամբարին ցորենն ալ՝ ըսաւ. աչքերուն մէջ արցունք երեւցաւ։ Երբ ինք այդպէս կ՚ըսէր, մարմինս փուշ փուշ կ՚ըլլար։ Խնդիր չէ։ Անցած, հեռացած օր է ատիկա, անուշ եւ տխուր օր, պարոն կաթողիկոս։ Լեզուիս ծայրը խօսք եկաւ, չըսեմ՝ չ՚ըլլար, կը պայթիմ։ Քու օրհնած տէրտէրներդ՝ Տէր Պետրոս եւ Տէր Օսէփ, չսիրեցին այդ մեծ մարդը։ Տեսան հարուստ չէ՝ չմօտեցան. տեսան տօրմա, մոտ եախնի եւ քիւֆթէ չկայ՝ փորերնին տնկած հեռացան ու պառաւներուն առջեւ բամբասեցին մարդը. «Մօսքօֆ է» ըսին. ծերերուն, մուխթարներուն եւ երէցփոխին ըսին՝ «Ասոր տեղը էջմիածինէն հեռու է», «Մեր Անտիոքի Մարկոս եւ Մարտիրոս էֆէնտին ո՞ւր, սա մարդը ո՛ւր. ով գիտէ ո՞ր աղքատն է ասիկա, եթէ մօսքօֆ չէ»։ Ըսին, պարոն կաթողիկոս, բայց պատասխաններին Գալուստէն առին. չիսօսինք այդ մասին։ Այդ տէրտէրներուդ՝ «աղա» ըսէ, «մուխթար» ըսէ, «գրամ» ըսէ. թող ձրի ուտեն, ձրի ապրին, իւղը շատկեկ ըլլայ, միսը շատկեկ, բրինձը շատկեկ. տուն կանչողը՝ շատկե՛կ. մինտէր դնեն իրենց, կնիկները

խնդան իրենց, փորերնին տնկուի։ Տէր Օսէփին պատիժը Աստուած տուա՛ւ, ղինք երէցկինին դրկէն առաւ, դրաւ չոր հողին դիրկը։ Թող երթայ դերեզմանին մէջ ուղածին չափ պորտ տնկէ։ Տէր Պետրոսին պատիժն ալ, պարոն Կաթողիկոս, հարկաւ դուն կու տաս, քանի որ ա՛լ ամէն բան դիտցար։ Խնդիրը այդ չէ։ Այդ մարդը, չմոռնանք, Զաւարեանը, սուրբ մարդ մըն էր, դիտես։ Ինք, իր միւս եղբայրները եւ ընկերները Թուրքին բաւական դասեր տուին, խաչապաշտ Հայուն վրէժը լուծեցին։ Վան դացին, Սասուն դացին, Էջմիածին դացին։ Ինքը Սուէտիա ալ եկաւ։ Հայաստան եղաւ խաչի, վառօղի եւ հրացանի երկիր։ Ի՞նչ Թուրեր խաղացին մէջտեղ, ի՞նչ պօմպաներ նետուեցան, պարոն Կաթողիկոս, մարդիկ մինչեւ Պերլին դացին մարդ դարկին։ Պերլի՞ն։ աշխարհի ո՛ր մարդը մինչեւ Պերլին կ'երթայ, կը սպաննէ, չի՛ փախիր։ ո՛ր քաջը, պարոն Կաթողիկոս, ո՛ր քաջը...

– «Թաղաւորի եղբայր եւ հայ ազգի հայր պարոն Կաթողիկոս,

«Ռումբի և հրացանի քաջ մարդիկը իրենց շատ մը եղբայրները դուրպան տուին, դիտե՛ս։ Թող քօլերան եւ քօլերային բոլոր սեւերը մտնեն Հայը չսիրող պետութիւններուն մէջ։ արիւն, մոխիր եւ կրակ եղէ անոնցմէ, պարոն Կաթողիկոս, Թաղաւորներու պղտիկ եղբա՛յր Կաթողիկոս։ Ինչո՞ւ։ Մենք քրիստոնեայ չե՞նք, մենք մարդ չե՞նք, պարտ չունէինք, վանքե՞ր չունէինք, տուն եւ հո՞ղ չունէինք։ լե՞ռը պակաս էր, դե՞տը պակաս էր, մեր կապոյտ կէօլերուն հաւասա՞ր կայ ուրիշ տեղ։ Ցիսուս մե՛ր Թաղաւորին նամակ դրեց։ ուրիշ որո՞ւն դրած է։ Թող ըսեն Նոյ Նահապետ ո՛ւր դնաց, ո՛ւր կեցաւ։ Թող ցուցընեն մեր լեռնէն աւելի բարձր լեռ։ Աշխարհի է՛ն բարձր տեղը Հայունը ըլլայ, մե՛ր լեռը ապատէ բոլորը, ու մեզի ձդեն այսքան ցա՞ծ, այսքան վա՞ր։ լեռը տաճիկի՞ն Թողուն, խաչապաշտի խի՞ղճ է ատիկա։ Նաւերը հոն չե՛ն ելլեր եղեր, ջրհե-

ղե՞ղ ըլլայ նէ կ'ելլեն, Նոյ Նահապետին պէս խի՞ղճ ունին, բարի՞ են, որ իրենց նաւերը հոն ելլեն։ Եթէ ճիշդ քրիստոնեայ ըլլան՝ իրենց նաւը կ'ելլէ. այդպէս չէ՞, պարո՛ն Կաթողիկոս. ծովուն մէջ ամէ՛ն նաւ կ'երթայ, տաճիկի եւ չինի նաւն ալ կ'երթայ, մալիաշի նաւ ալ կ'երթայ. խնդիրը նաւը վե՛ր հանելն է, Նոյ Նահապետին պէս. բուն քրիստոնեան Նոյ Նահապետ եւ Հայերն են, իրենք չե՛ն։ Խնդիր չէ՛. այսպէ՞ս կը մնայ այս կլոր աշխարհը. օր մըն ալ այս կլոր աշխարհին խոշոր ժայռերը իրենց դլխուն կը դպին, Հայը հալածողներուն վրայ կ'իյնան. թաղաւորը կ'երթայ, խնդիր չէ՛, կու դայ Կաթողիկոս, կու դայ Զաւարեան, կու դայ Հրայր, կու դայ Մուրատ, Սեսլուհ, հաղար տեսակ ֆետայի...

– «Պարո՛ն Կաթողիկոս,

«Դուն անուշ մարդ ես, մօրուք ունեցող ծա՛նր մարդ ես, չե՛ս նեղուիր, մոլ՛ի կ'ընես։ Նամակս երկար է եղեր կամ կարճ՝ կը կարդա՛ս, ի՞նչ դործ ունիս որ չկարդաս. քու դործդ այս տեսակ նամակներ կարդալը ըլլալու է արդէն, սրտէն եկած ճիշդ բաներ խօսող նամակներ. պատարաղ կ'ընես, շա՛տ լաւ. վերջն ալ այսպէս նամակներ կարդալու ես. նամակը ամնցեր է կամ ոչ՝ կը կարդաս, յետոյ կը կարդադրես, մօրուք ճերմկցուցած ծա՛նր մարդ ես դուն. այդպէս ընելու ես անշուշտ, դիտե՛ս։

– «Հիմա նայէ՛, ըսեմ։

«Մեր տեղը Հայաստանի մը պէս էր, դիտե՛ս։ Ունէինք տուն, պարտէզ, ջուրի, ջաղացք, խանութ, ուրիշին կերցընելու հաց։ Լա՛ւ էինք։ Տարիներ անցան, մեր բախտը, ճիշդ հայո՛ւ բախտ, եղաւ դէշ. Թուրքը զօրացաւ. դուն դիտե՛ս ով զօրացուց. խաչապաշտ տէրութիւններ մեզի երես դարձուցին. բոլորին դէմքը թթու եղաւ, ու սիրտը քար։ Զգեցինք տուն տեղ, եկանք այս պարապ դաշտին մէջ չորցանք. հոս փոշի եւ ջուրի աղբաւ կայ միայն, պաղ հով մը եւ պղտիկ թուփեր. ասլրիս՝ ասլրիլդ չի դար, մեռնիս՝

մեռնիլդ չի դար հոս։ Պիտի համբերենք։ Բայց ես խնդիր մը ունիմ. պզտիկ խնդիր մը չէ այդ խնդիրը. մեծ խնդիր մըն է, որուն ծայրը ես չեմ տեսներ. ա՛յնքան մեծ է անիկա։ Իմ տունս հոն տեսնէի՛ր՝ դժուա՛ր կ՚ելլէիր այդ տունէն. Կաթողիկոսի տուն կ՚ընէիր, կը նստէիր. Հայերուն եւ Զաւարեանին սիրո՛ն ես ելայ. ասոնց խաթրին համար դո՛ւն ալ կ՚ելլէիր. կը բռնէիր ձիւնի պէս ճերմակ մօրո՛ւքդ՝ «ելլե՛նք», կ՚ըսէիր։ Ելանք։ Զգեցինք բարձր տեղը, իջանք ծուռ ճամբաներու մէջ, ու դացինք միշտ վար. հասանք Պասիթ՝ մնացինք. Տէ՛րը դիտէ ինչեր քաշեցինք. ու նաւուն մէջ՝ Թրիւիօլի, ու դոմէշ հոտող վակօններուն մէջ՝ Հոմս, Պաալպէք, Բայադ։ Ու քամիոններու վրայ՝ իրիկուն մըն ալ իջանք այս դաշտը։ Այն ի՞նչ, այն ի՞նչ երկար աշնան դէշ իրիկուն էր, այն ի՞նչ պաղ էր, այն ի՞նչ պարպել մըն էր դմեղ փոշիներուն մէջ. ամբողջ ժողովուրդ մը աւլուքի պէս կը թափե՞ն, իրիկուն մը, անապատի մը մէջ. Աստուած թող պատճառ եղողները աւլո՛ւք ընէ, եւ աղբանոցի մէջ թափէ։

«Մնացինք։ Վրան տուին, տուն չինելու սկսանք։ Շինեցինք։ Հիմա տունները կը բաժնեն։ Անիրաւութիւն կ՚ընեն ինծի։ Յանձնախումբը ցեխի մէջ կը խոթէ դիս. կու տայ ինծի տուն՝ ցած դաշտին ցած անկիւնէն։ Ես ո՞րդ եմ որ այդտեղերը բնակիմ, ո՞րդ՝ պարոն Կաթողիկոս, Թաղաւորի՛ եղբայր։ Խնդիրը սա է. ես հոդ չեմ նստիր, ըզիկ ըզիկ կ՚ըլամ՝ չե՛մ նստիր. Թող սատանաները նստին։ Անդամ մը եկուր տե՛ս, կը նստուի՞ այդտեղ. չկռուած մարդիկ, խառնակիչ մարդիկ, դող ու դինո՛վ մարդիկ թող նստեցնեն հոն։ Կը խնդրեմ, կ՚աղաչեմ, կը պաղատիմ՝ որ դրես Յանձնախումբին. հրամայէ՛ իրենց եւ ըսէ, – Գալուստին տունը պիտի ըլլայ բարձր եւ մէջտեղի տուն մը. եթէ չէք դիտեր դիտցէ՛ք՝ որ Գալուստ միայն ջորեպան չէ եղած. Հայն ալ՝ միայն մուհաճի՛ր չէ եղած. եղած է բարձր, եղած ազատ, եղած Թաղաւոր»։ Իմ խօսքս լմնցաւ. կը վստահիմ ձիւնի

պէս ճերմակ մօրուքիդ եւ աջողութիւն տարիներուդ։ Ամուսած քեզի ուժ եւ կարողութիւն տայ»։

Նամակը պիտի ըլլար ճիշդ այսպէս. երկար եւ լեփ-լեցուն։ Թաղաւորի եղբայր Կաթողիկոսը, նայինք ի՛նչ պիտի ընէր. պիտի կարդադրէր, անշո՛ւշտ պիտի կարդադրէր խնդիրը։

Մտածեց յետոյ՝ որ Կաթողիկոսին միայն գրելով քիչ կ'ըլլայ եւ կատարելապէս սիրտը ապահով չ'ըլլար. կրնայ ըլլալ որ խնդրանքը մերժուի, կամ յետաձգուի. արդէն այս օրերուն ամէն ինչ եւ ամէն մարդ հակառակ կ'երթայ իրեն. կը նայիս մէկ ալ՝ չեմ խառնուիր կ'ըսէ։ Եթէ չխառնուի՝ հատ մըն ալ գրելու է – կ'որոշէ Գալուստ –, Ցեղափոխական Կոմիտէին։ Այս անգամ սակայն քիչ մը ուրիշ ձեւով։ Ըսելու է.–

«Պարոն Հայաստանի Կոմիտէ,

«Քու մեծիդ Ջորեպանը քեզի կը գրէ. սիրտը նեղուած է, ինչո՛ւ չգրէ. մինթէ մեծիդ ականը, Ստամպուլէն մինչեւ Կիլիկիա, մինչեւ Մուսա Լեռ՝ քեզի համար արժէք չունի՞. ո՞վ ես որ անոր յիշատակը մոռցէդ կ'ելլէ, ո՞վ է Ցանձնախումբը որ Զաւարեան անունէն լուր չունի. Ան այսպէս բան կ'ընդունէ՞ր, ըսէ՛, արդեօք մէկ վայրկեան այդ տղաքը կ'ապրեցնէ՞ր. փոշիի պէս չէ՞ր ցրուեր զանոնք. կը ձրդէ՞ր որ ուղածնին ընեն, մէկուն արժէքը չդիտնա՛ն։ Կը չինե՞ն թէ կը քանդեն հիմա։ Մե՛ղք այս օրուան յեղափոխականներուն. ոչ Զաւարեան ունին, ոչ Անդրանիկ փաշա. ոչ Սերոբ ունին, ոչ Դուման ունին։ Ճիշդ չե՞մ, պարոն Հայաստանի Կոմիտէ. պիտի ըսես՝ – այդ Ջորեպանը այս անուններուն ուրիկ՛ զատեր է, անպայման նամակ գրողը միտքը ձգեր է։ Չե՛մ ընդունիր։ Այս անունները ես իմ գիտնալով կ'ըսեմ։ Ջորեպան եղած ենք ըսելով հայ ժողովուրդը մոռնա՞նք. Արմէն Գարօ, Բարդէն Սիւնի եւ Ռոստոմ չըսե՞նք, այն Գրիգորոսի անունով մարդուն անունը չարուի՞. Ջորեպան ենք ըսելով քիւրտի՞ անուն սորվինք, տաճիկի եւ

քիւրտի՞ անունը սորվինք. լաւ Հայը Ջորեվան ալ ըլլայ՝ կը գիտնայ բաներ, որ ուրիշ ազգի դպրոցականն իսկ չի գիտեր. ես լա՛ւ Հայ եմ. իմ անունս ոչ Վրթանէս է, ոչ ալ Զէթ-Առաքել. Գալուստ է:

– «Պարոն Հայաստանի Կոմիտէ՛,

«Հիմա ես յեղափոխական չեմ տեսներ. կը տեսնեմ՝ թուլցած մարդիկ, աս ան ծաղրող, ասոր անոր սուտ բաներ ըսող, օղի խմող, թուղթ խաղացող մեծ ու պզտիկ տղաներ: Ի՞նչ ըրած ունին, բան մը կ'ընե՞ն, ի՞նչ բանի պէտք են. տեղ մը կռուեցա՞ն, տեղ մը արդարութիւն մը ըրի՞ն. ե՛ս ըսեմ քեզի անոնց ըրածը, ընելիքը: Մէկուն լաւ ուուն, մէկուն դէշ, մէկուն լաւ հող, մէկուն դէշ. դեռ լաւը լաւին տան՝ լա՛ւ. դէշը լաւին, լաւը դէշի՛ն կու տան. աս է որ խելքիս չի պառկիր, աս է որ դէշ է, աս է որ կատղեցուցեր է զիս:

«Ցետոյ.

«Մէկը ծերացեր է. կը մտածեն՝ մեռցնենք: Իրենք պիտի չծերանա՞ն: Ինծի համար ինչե՛ր ըսին. ինչ է, ես բարձրը տուն կ'ուզեմ եղեր: Ցանձնախումբը միայն ա՛ս կը մտածէ, ուրիշ մտածող չկա՞յ. ո՞ւր էին երբ ես բերի խմորը: Իրենց միտքը չի՞ դար բնաւ իմ տունս, այն ամպերուն դպող ժայռը, այն կաղնին, որուն տակ նստաւ հաց կերաւ քու մեծդ, Սիմոն Զաւարեանը: Ըսել է ան ալ դար՝ սա Ցանձնախումբ ըսուած ծուռ մարդիկը զինք պիտի ծաղրէին, պիտի տանէին ցած տեղ մը, ամբողջ հայ գիւղերը ճգելով ամօթի մէջ. հայ մարդը մարդու երես պիտի կըրնա՞ր նայիլ: Յեղափոխականը ա՞յսպէս կ'ըլլայ, բուն մարդը սուտ մարդէն պէտք չէ՞ ուրեմն զատէ: Ե՞ս կ'ըլլամ յանցաւորը երբ սիրտս բարձր տեղ կ'ուզէ: Կաթողիկոսին դրեցի, ըսի իրեն՝ Թագաւորի եղբայր ես դուն, կարգադրէ սա գործը: Պատասխա՛ն իսկ չտուաւ. սխալեր եմ, պարոն Հայաստանի Կոմիտէ, սա վիճակը ունեցող ո՞ր մարդը չի սի սխալիր. կարծեցի իսկապէս Թագաւորի եղբայր է,

մե՛ղք։ Թաղաւորի շուքի խակ չնմանեցան սա հիմակուան Կաթողիկոսները. մտեր են տեղ մը եւ աչքերնին դոցեր՝ կը քնանան։ Բանի՛ տարի է, ո՞ր գիւղացին Կաթողիկոս մը տեսաւ. իրաւ որ՝ սխալե՛ր եմ. ի՞նչ Թաղաւորի եղբայր, խոշոր քահանայ են միայն, մեծ մեծ տէրտէրներ... ամէն մէկը՝ աւելի գիրցած Տէր Օսէի մը, ամէն մէկը՝ աւելի տարիքոտ Տէր Պետրոս մը։ Եթէ դուն ալ չըլլայիր, պարոն Հայաստանի Կոմիտէ, Յանձնախումբը, պղտիկ մօրուք, մեծ մօրուք՝ կը խենթացնէին Գալուստը։ Օր մը չէ օր մը՝ Հայաստանի բուն Թաղաւորը դուն ես, եթէ հիմակուան պէս չըլլաս. եթէ ծանր ըլլաս, խորունկ մտածես, արդա՛ր ըլլաս։ Իրաւունք գիտցող մարդը գօրաւոր կ՚ըլլայ, չի յաղթըւիր, լսնայ ալ՝ ոտքի՛ պիտի ելլէ, պիտի քալէ եւ ուզած տեղը հասնի՛։ Հին կոմիտէները արդար էին, մեծ էին, տաք էին. ժողովուրդը կը քնանար՝ անոնք կը հսկէին. կը պըտրտէին, կ՚ըսէին՝ նայինք այս ժողովուրդը ի՞նչ լաւ կողմեր ունի, ի՞նչ դէշ կողմեր ունի, ի՞նչ կը մտածէ, ի՞նչ տեսակ բաներու պէտք ունի. կ՚ըսէին՝ այս ժողովուրդը ա-նուշ ժողովուրդ է, մենք իրեն մատաղ։ Բռնած էին ժողո-վուրդին ձիրը, ժողովուրդն ալ ամբողջ սրտով կապուեր էր անոնց։ Դուն դիտես, Զաւարեանին մեծ եղբայրը ի՛նչ տինամիդի դնաց, միւսը ի՛նչպէս եղաւ։ Հիմա ամէն տեղ կարծես բան մը փոխուեր է, բան մը աղտոտեր է, բան մը փլեր է, փտեր է. զգոյշ, մէջտեղը որդ չըլլայ, որդերուն նայեցէք. մէկը խաչի ետեւէ չ՚երթար, մէկը սուրի ետեւէ. Կաթողիկոսը եւ Կոմիտէն պէտք է իրաւունքի ետեւէն երթան՝ խաչով եւ սուրով. ըսեն, գրեն եւ գո՛րծ տեսնեն. մե՛ղք այս ազգին մեծերուն, ամէն ինչ կորսնցուցեր են եւ հիմա ծուռ ծուռ իրարու կը նային. չեն փնտռեր լաւը, չեն փնտռեր ուղիղը, բարձրը. ջորեպա՞նը խելք պիտի սորվեցընէ ձեզի, դուք խելք չունի՞ք. այնքա՞ն մեռած մարդիկ, եւ ողջերը՝ այսպէս փոքր, այսպէս խարխուլ։ Ուտելուն մէջ շատակեր, կերցնելուն մէջ՝ կծծի, կռուաղան, քէ՛ն

պահող. չեն տար բնաւ, կ'առնե՞ն, կ'առնե՞ն, կ'առնե՞ն շարունակ:

– «Պարոն Հայաստանի Կոմիտէ,

«Իմ տունի պատմութիւնս դիտես. նայինք խօսք պիտի հասկցնե՞ս սա Յանձնախումբին: Ա՛խ. թաղաւոր, թաղաւո՛ր կ'ուզէ այս աղդը. ի՞նչ աղդ էր, աւրողին տո՛ւնը աւրըլի: Դո՛ւն պիտի շտկես այս աղդը, դո՛ւն պիտի տաս Հայուն մեծութիւն, թաղաւորութիւն, արե՛ւ.

«Պիտի ըսես իրեն.

– «Քու տեղդ վերն է, ապատ լեռներուն ծայրը, բա՛րձրը, բա՛րձր...

– «Քու տեղդ ժա՛յռ տեղ ըլլալու է, քար տեղ, կաղնիներու եւ խոշոր ծառերու քով...:

– «Ջուր պիտի ունենաս, ճերմակ սաւանի պէս մաքուր օդ: Թռչուններ պիտի ըլլան երկրիդ մէջ եւ անոնց հրացան պիտի պարպես. տանդ շուրջը դաղաններու դէմ կռիւ պիտի ընես: Երբեմն օդը ամպոտ պիտի ըլլայ, դիշերուան մութի պէս ծանր, ուռած. հովը կատղած ջուրի պէս պիտի վազէ տանիքիդ վրայէն, պիտի դառնայ թոնիրիդ չորս կողմը եւ դալինի ծառեր իրենց արմատէն դուրս նետէ. սառոյցներն ու խորունկ նստած ձիւնը պիտի ծամեն ամէն խոտ եւ կանաչութիւն, պիտի մնաս օրերով անօթի՝ բայց այս բոլոր բաները բուն հայու բաներ են ու դուն պիտի չվախնաս անոնցմէ. անոնք քեզ աւելի կտրիճ պիտի ընեն, զօրաւոր արմատ պիտի տան քեզի, եւ միտդ միւս ժողովուրդներու միտին պէս կակուղ պիտի չըլլայ:

«Պիտի ըսես իրեն.

– «Քու միտդ շատ փայլուն չըլլայ ալ՝ կ'ըլլայ. թող անոր մէջ ջիղերը պինդ ըլլան, կը բաւէ. թող հոդի՛դ փայլուն ըլլայ, թող սիրտդ հայելի՛ ըլլայ եւ վրան փոշի չնստի, հիմա փոշի եւ սեւ մուր նստեր է վրան, մուհամիրութեան սե՛ւ մուրը.

– «Ու խիղճդ սպիտա՛կ թող ըլլայ, սպիտակ դոյնը լա՛ւ

է· թող ճանճեր չքալեն այդ սպիտակին վրայ, թող ոջիլը չաղտոտէ զայն, կարմիր կամ սեւ գիծ չքաշուի վրան· անարդարութիւնը ճանճի եւ ոջիլի պէս է մարդուն խղճին վրայ, կ'աղտոտէ զայն, կը քաշէ հոն կարմիր կամ սեւ գիծ:

– «Խիղճ եւ պատիւ մէկ տունի սենեակներ են: Մարդուն ամէնէն սուրբ բանը իր պատիւն է· այն մարդը որ պատիւ չունի, ապատ չ'ըլլար· վախկոտ կ'ըլլայ եւ կաշին շուտ կը ծակի· Հայաստանի Կոմիտէն չ'ուզեր որ հայուն կաշին շուտ ծակող կաշի մը ըլլայ· Հայաստանի Կոմիտէն կ'ըսէ որ՝ պատի՛ւը պիտի պաշտպանէ մեր կաշին: Պատիւին համար կը կռուին, արիւն կը թափեն, ժայռերուն վրայ կ'ելլեն, կ'ընեն կռիւ, կը պարպեն զօրաւոր հրացաններ եւ կ'իյնան ժայռերուն տակ, ու պատիւը չեն տար թշնամիին: Պէտք եղաւ՝ անօթի կը մնան, ծարաւ կը մնան, կ'ելլեն մուհաճիր կ'ըլլան, բայց պատիւին դպչիլ չեն տար: Հայուն ճիշդ տունը, կ'ըսէ Հայաստանի Կոմիտէն, ազատութիւնը, պատիւը եւ կտրիճութիւնն են, ոչ թէ քարը, պատը եւ տանիքն են: Եթէ այդ բաները չըլլան, քարը, պատը եւ տանիքը դերեզման կ'ըլլան:

«Պիտի ըսես իրեն.

– «Ես Հայաստանի Կոմիտէն եմ· ե՛ս եմ քու զաւակդ եւ ոչ ուրիշներ, քանի որ քու սրտիդ մէջ եղած բաները կ'ըսեմ քեզի, ու դուն դիս կամաց կամաց բոլորովին պիտի հասկնաս, պիտի հասկնաս՝ որ բուն Հայը դերեզման չ'ունենար, կ'ունենայ տուն: Հայաստանի մէջ հայու դերեզման չկայ, հայու տուն կայ, դիւղ կայ, քաղաք կայ· աշխատանք եւ քաջութիւն կայ հոն· այնտեղի դերեզմանները մերը չեն, թշնամիի դերեզմաններ են· թշնամիներու, որոնք մեր ազատութիւնը առնել ուզեցին, որոնք մեր պատիւին հետ խաղալ ուզեցին, որոնք գողութիւն, ջարդ եւ թալան ըրին· դէմ եղան մեր խաչին, մեր պատմութիւններուն, մեր լեզուին· անո՛նց դերեզմանը հոն կայ· մեր թաղած հայ

մեռելները կտրիճ եղան եւ ողջ են հիմա, եւ իրենց դերեզմանը չմեռնող ողջերու տուն է։ Ասկէ վերջ ալ, Աստուած եւ Հայաստանի Կոմիտէն քեզի տուն պիտի տան, գիւղ ու քաղաք եւ ոչ մէկ հատիկ դերեզման. դերեզմանը Հայուն չի՛ վայելեր. աշխատանքը կը վայելէ, պատիւը կը վայելէ, միշտ ողջ եւ միշտ աղատ ըլլալը կը վայելէ։

«Դեռ պիտի ըսես իրենց.

– «Նայէ՛, հայ մարդ, ե՛ս եմ քու եղբայրդ, նոյն արիւնը ունինք ես ու դուն, նոյն ոսկորը. Աստծոյ եւ Հայաստանի հրամանը մեր մէջն է. այդ հրամանը սապէս է.

– «Հա՛յ մարդ, արեւը քեզի՛ պիտի դպչի առաջ, քո՛ւ սունիդ, քո՛ւ հողիդ, քո՛ւ ծառերուդ. ու բոլո՛ր մարդերէն զատուելէ վերջ միայն պիտի զատուի քեզմէ, քու ունեցածներէդ։

– «Դուն ժայռէն ծնած ես, դուն մաքուր օդէն եւ կապոյտի զարնող յստակ ջուրէն ծնած ես, դիտցի՛ր. դուն ոսկի ես, դուն ջավահիր ես, դուն աղտոտութիւն չե՛ս վերցներ. քու առաջին հայրդ լերան ծայրերու Մեծ լոյս մը եղած ըլլալու է, Աշխարհի վրայ ինկած Առաջին Լոյսը։ Պիտի ըլլաս նաեւ Վերջին Լոյսը, վերջին մե՛ծ լոյսը, հաւատա՛։

«Հայաստանի պարոն Կոմիտէ,

– «Զաւարեանին ճամբան, պօմպային ճամբան, արդարութեան ճամբան մի՛ մոռնար։ Եթէ մոռցած ես՝ ղղի՛, մաքո՛ւր եղիր, արդա՛ր եղիր, բարեկամ եւ թշնամի ճանչցիր, տաճիկ չսիրողը դիտցիր, մարդուն ներսերը նայէ. ալ մի՛ նայիր այդքան դուրսին. ինծի կու դայ որ սկսած ես նայիլ տարիքներու, արհեստներու, շատ ուժի, շատ խօսքի, շատ ճարպիկութեան։ Մի՛ վախնար, ճիշդ բանը կը յաղթէ, ինչ որ սրտէն է չի կորսուիր, ինչ որ սրտանց է՝ կը մնայ։

«Հայաստանի պարոն Կոմիտէ, սիրտս շատ ցաւ կար, դէսը պարպեցի։ Եթէ սխալած եմ՝ ներող կը դտնուիս. ալ

իմ խնդիրս դուն դիտնալու ես»:

Մտածեր էր Գալուստ ու մտածումները շարունակ սրբբաղրելով, դտեր էր նամակի այս ձեւը ու պինդ կառչեր անոր: Կը մնար նամակ դրող մը դտնել: Չկրցաւ սակայն դտնել մէկը. որուն որ դիմեց՝ բախեցաւ հեղնութեան ու մերթ եւս բիրտ մերժումի. խենթութիւն է ճիշդ, ըսին, Հայաստանի Կոմիտէն ո՛ւր, խոֆած Ջորեպան Գալուստը ո՛ւր: Ճանըմ խորունկը կ՝երթաս, աշուղ դարձեր ես, ի՞նչ կ՝ըլլայ, տեղ մը նստէ. ի՞նչ բարձր, ի՞նչ ցած. Ցանձնախումբին ալ մեղք է, տղաքը շատ լաւ կ՝աշխատին, հոդինին հանեցիր, չե՞ս տեսներ, ամէն տեղ հարթ-հաւասար է. ալ հո՞ս բուսանք, թող սա պատերազմը վերջանայ, կ՝ելլենք մեր տունները կ՝երթանք, ով բարձր էր կ՝ըլլայ նորէն բարձր, ով ցած՝ կ՝ըլլայ ցած. արդէն միշտ իրար տեսնելով, իրարմէ ձանձրացանք, մենք իրար պէտք չէ միշտ տեսնենք, կարօտնալու ենք իրարու. բան մը չեն երկնցներ, պապո՛ւկ, ու դլուխ չեն տանիր, ցաւին վրայ ցա՞ւ կը բարդես: Դուն խելօք կեցիր, ասկէ աւելի լաւ Ցանձնախումբ չ՝ըլլար. ամէն ինչ կարդ կանոնով, ամէն ինչ՝ օրէնքով:

Անդօր մնացին բոլոր ձեւի դիմումները, խօսքերը, մըտածումները:

– Դեռ տասը մուհաճիրութիւն պէտք է ձեր քիթը կոտրելու համար, – ըսաւ դիւղացիներուն, եւ սակայն ատե՛ց, ատե՛ց դաղթականութեան ճամբան, դաղթականութեան կայանները, խոշոր դիծերն ու մանրամասնութիւնները:

Ալ նկատեց ամէն խօսք սուտ, ամէն կարդադրութիւն՝ անարդար: Զդուեցաւ մարդերէն, փոշիներէն, փոթորիկներէն: Ամէն քայլափոխ եղաւ իրեն համար ատելութիւն ու պժդանք՝ ամէնուն դէմ: Իսկ երբ Գարուն պաճին, Ցունուարի լայնատարած դիշեր մը, չկրնալով դիմանալ զինք կրծող ցաւերուն, յայտնեց «Հալեւորին» Սուրբիկին ըսածը, Գալուստ չկրցաւ քնանալ: Վրանէն դուրս, դաշտադեղինները վայրենի խաւար մը կար, վայրենի ամայութիւն

մը, վայրենի անձրեւի մը աղմուկը։ Գալուստին վրայ կ'իջնէր ուրիշ բան, ուրի՛շ մթութիւն. կ'իջնէր կարկուտի անծայրածիր տարափ մը, անհուն սառնամանիք մը. կ'ըլլար դաղթականութիւնը իր եօթանասուն երկա՛ր տարիներուն վրայ անհատնում ձիւն-ձմեռ մը, ու կը չոքէր կարծես բոլոր անդամներուն վրայ։ Նստաւ վրանի դռնակին առջեւ, դիտեց մթին ու թաց կուրութիւնը անջրպետին, ու եղաւ սպա մուայլ լուսաբաց, ու եղաւ առաւօտ, ու եղաւ Ջորեպան Գալուստ՝ «Ֆարի պէս լռութիւն մը»։ Գիւղացիները ըսին՝ խենթացաւ։ Սուրբիկ՝ թէ Աստուած պատժեց զինք, թող հօրս պա՛տքը վճարէր։

– «Երկի՛նք, կը կմկմար Գարուն պաճին, դուն բարձր ես, հալեւորին լեզո՛ւ տուր ու հետը միասին մեռնինք»։

⁂

Գոյր բաներ կան Ջորեպան Գալուստին մէջ, տղեղ բաներ, փուչի պէս սուր լռութիւններ. կարծես միաձոյլ համբութիւն մը։ Հալած, լմնցած, չքացած կը կարծէ ամէն կեանք, ամէն դոյութիւն, ամէն բան որ կայ։ Կոյր է ամբողջ մարմնով, ամբողջ հոգիով։ Միսերը՝ չե՛ն տեսներ, թաթխուեր են մշուշի մէջ, եւ ոսկորներուն ու մտքին առջեւ դիզուեր է խաւար, դիզուեր է խենթութիւն։

Իր կամաւոր ու մասամբ ակամայ համբութենէն քանի մը օր առաջ, դիշեր մը, եկան հատ հատ յիշողութեան ներկայացան, կարգ մը յստակ բաներ, տեղեր, իրողութիւններ։ Հիմա անոնք եւս սկսեր էին աղօտանալ։ Այն դիշեր ներկայացած էր մտքին իր տունը։

Ամեհի, դղրդադին բարձրութեան մը վրայ էր իր տունը, հսկայական ու դոռ ապառաժներու ծոցին։ Հոյակապ դառիթափներու վրայ, իշխանական օճախի մը պէս կու դար իրեն երկյարկանի այդ տունը. անկէ աւելի բարձր

ուրիշ տուն չկար գիւղին մէջ. անկէ վեր՝ կար ճոխապոյն բուսականութեամբ զեղատեսիլ բնութիւն մը. աւելի՛ վեր ու անդին՝ կային մեհենական սրբութեամբ հեթանոս անտառներ, սարալանջեր, պսպղուն գագաթներ: Հեռուն, գիմացը, ուրիշ լերան մը ստորոտին՝ ծովու կտորի մը կապոյտ եռանկիւնը կը գծագրուէր, ու կը բացուէր Որոնդէս գետին արծաթափայլ մաքրութեամբ լայն գետաբերանը: Իր կեանքը, մօտ քառասուն տարի, անցաւ պայծառ օդի մէջ, մշուշի եւ ստուեր մը ալ լեռնային անոյշ պարահովիտներու մէջ: Ունեցաւ այդ կեանքը կիրճերու անրացատրելի զովութիւնը ամառ ատեն, ու ենթարկուեցաւ անհաւասարելի սառակութեամբ տեղատարափներու՝ ձմեռուայ եղանակին: Պայծառ քրտինք մը եղաւ իրենը, որ տուաւ սեղանին արդար հաց ու մարմնին՝ կեցուածք մը, տեսակ մը խորին արժանապատուութիւն: Տուաւ ամբողջ տունին ապրելու մաքուր խիղճ մը: Սկսաւ գործի իբրեւ փայտահատ եւ ածխագործ: Ունէր այն ատեն կացին մը, էշ մը, տունի մանր առարկաներ եւ երկու ջաղացքներու մէջ ինկած ջրաբրի փոքրիկ պարտէզ մը: Գործը դնաց լաւ: Քանի մը տարիէն փոխեց արհեստը. էշը ըրաւ ջորի, փայտահատութիւնն ու ածուխի գործը վերածեց արդիւնաւոր ջորեպանութեան մը: Երկու տարի ետք ամուսնացաւ: Ունեցաւ զաւակներ: Մեծցան: Կարդեց., տուն տեղ ըրաւ երկու մանչերը, առաւ իրենց հաղ: Աղջիկը տուաւ հարս: Պարտականութիւնները վերջացան. մնացին Գարուն պապիին հետ դարձեալ առանձին, զեղապանծ զառիթափի իրենց մեծդի օճախին մէջ: Ու իր, ջորեպան Գալուստին օրերը, տարիներով, անցան կեանքի լայն, խաղաղ, ամբասիր եղերքներէ: Ոչ մէկ անձկութիւն. բարի, անվրդով էր ամէն ինչ: Երիտասարդ կամ ծեր՝ ուժեղ էր: Ամէնուն հետ հաշտ էր, համբերչէս: Զայնը հզօր էր ու խնդուքը ահագին, խիղճը՝ միշտ ներկայ: Ունէր մեծ բերան մը, խոշոր քիթ եւ սրաթռիչ սլեխեր: Զբարկացած՝ սակաւախօս էր,

իսկ վա՛յ որ զայրանար. կը դառնար գոռող, չատախօս, երեւութապէս չար, կռուազան ու երբեմն՝ խիստապէս անտանելի: Կը զղջային շուրջինները գինք խօսեցուցած ըլլալնուն, կը ճանճրանային շուտով ու մէկիկ մէկիկ կը հեռանային քովէն: Կ'երթար ինքն ալ տուն եւ խօսքին մնացորդ մասը կը լրացնէր հոն: Գարուն պաճին, պայծառ ու բարի կին, կարճ կապելու համար.

– Իրաւո՛ւնք ունիս, նեղեր են քեզ որ խօսիս, անոնք կը սիրեն քեզ:

– Ապէկ, ինչո՞ւ փախան. սիրած մարդէն կը փախչի՞ն:

– Ճիշդ բաներ լսած ես, փախած են. ինչո՞ւ չփախչին, ճիշդ բանէն ո՞վ չի փախչիր. սիրողդ ալ կը փախչի, չսիրողդ ալ:

– Անո՞նկ. ուրեմն ատե՞նք:

– Վա՛յ, մա՛րդ, լաւ քրիստոնեան կը ատէ՞:

– Ես սուտէն կը փախչիմ, թող իրենք ալ ճի՛շդ բաներէ փախչին: Բե՛ր նայիմ այդ փիլաւդ:

Ալ մինչեւ իրիկուն, մինչեւ գիշեր ու մինչեւ առաւ՝ գրեթէ լռութիւն, հակառակ պարաղային, խօսքերուն ամէնէն կարճ տեսակը:

Իր յիշողութեան վրայ, այս անգամ որպէս արտաքին վկայութիւն մը, կարելի էր աւելցնել նաեւ հետեւեալը.–

Երկար տարիներ, Ջորեպան Գալուստ՝ նշանակեց դիւղերուն համար կարճ խօսք, երկար լռութիւն, աղմկալից գայրոյթ եւ ասոնցմով բաղադրուած ինքնատիպ հայհոյանքներու շարք: Գարուն պաճին համար Գալուստ բարկութեան մնացորդ էր, դրամ, փիլաւ եւ հանգստութիւն. կը նմանէին անոր պեխերը իրենց պատեանէն նոր քաշուած գոյգ մը սրածայր դաշոյններու՝ ամուր, կեռ, սպառնական: Նայած էր Գարուն պաճին այդ պեխերուն եւ զղացած էր իր կեանքը լման, կուշտ, ապահով. սիւնն էին այդ պեխերը տունին, ընտանիքին. եթէ անոնք տկարանային՝ ամբողջ տունն էր որ պիտի տկարանար. եթէ անոնք օր մը

ՀԵՂԱՅԻՆ՝ տունը անշո՛ւշտ կը քանդուէր։ Կ՚ըսէր Գարուն պատճին իր ամէնօրեայ «Հայր Մեր»ը, կ՚ըսէր «Ամէն» ու մտքին շատ խորունկէն.

– Անոր պէսները ամո՛ւր պահուին, Տէ՛ր։

Այսպէս ուրեմն։ Կնոջ, աղջիկներուն և բոլորին համար, Գալուստ երկար տարին նշանակից խոշոր քիթ, սրաթքսիչ պէսիր եւ անտառային մազերով կուրծք։ Գիւղի բարձր ժայռերուն հարազատ մարդն էր, հարազատ որդին։ Իր ջորեպան ընկերները ունէին խօսելու անյաղ սխրժակ մը, որուն համար Անտիոքի ճամբան կարճ կու գար. «Երանի մինչեւ Հալէպ քշենք սա անասունները», կ՚ըսէին կատակով։ Գալուստ դժգոհ չէր ընկերներուն այդ վարանքէն. անոնք պիտի շարունակէին իրենց խօսակցութիւնը եւ ինք՝ իր երազկոտ լռութիւնը։ Համ կ՚տանէր լռութենէն։ Կը պառնար այդ ժամանակ ամբողջ մարմինը լսողութիւն, մինչ հոգին կ՚ընէր տեղէ տեղ շաղշղուն ու խենթ պտոյտ մը։ Կը կարծէր նաեւ, որ լսելով աչքերը աւելի յստակ կը տեսնեն, մտածումները զուլալ ջուրերու պէս կը հոսին, հոգին իրը կ՚ըլլայ միայն։ Այս բաները ըսած էր շատերուն, թէեւ անոնք շատ բան չէին հասկցած ըսուածէն։

Հանդիպելէ ետք Զաւարեանին, Գալուստին լռութեան մէջ մտած էին նոր տարրեր. լռութեան հեռուանքները փոխած էին ուղղութիւն եւ նպատակ. եղած էին ապրին հանդէպ զօրաւոր յոյս, զօրաւոր հաւատք, պաշտամունք. լռութիւնը տակէ ետք եղած էր զէնքի սէր, Ֆէտայիներու տեսիլք, թշնամիին դէմ անսահման քէն, տենչութիւն, կռուելու տենչ։ Ու Զաւարեանին հանդիպումէն ետք, նշանակից յեղափոխականի կարճ ու երկար խօսք, կարճ ու երկար լռութիւն, ու միշտ ամուր հաւատք, ու միշտ խելայեղ ոգեւորութիւն։ Ապստամբութեան տեսն, կռուողներու առաջին դիրն վրայ կու գար միշտ. «Զաւարեա՛ն, քեզի՛ համար», եւ հանդիպող տաճիկը կը դլորէր քարէ մը վար։ «Մեծերուն պզտիկ եղբայրը ըլլանք», ըսած էր ու անխնայօ-

րէն կռուած։ Ապստամբութեան այդ կրակէ շրջանին, անզամագրուած էր յեղափոխութեան. յետոյ, երբ կռիւը վերջացած էր, ջնջել տուած էր անունը.

– Երբ Հայերը կռուին՝ դիս նորէն գրեցէք, – ըսած էր Կոմիտէին։ Յեղափոխականի իր տուրքը լիուլի կը վճարէր, բայց չէր մասնակցեր ոչ մէկ ժողովի. կը կրկնէր.

– Այս դլուխը ժողով չ'ըներ, ես կռուի «դրօշակ» եմ։

Երկրորդ պատերազմը կանխող դաղթականութիւնը աւրած էր սակայն շատ բան, խորտակած, տակն ու վրայ ըրած։ Գալուստին համար փոխուած էր մարդոց հոգին, հին արեւը չկար, կրակոտ տրամադրութիւններ չկային, կար դրամի սէր, անիրաւութիւն, բամբասանք։ Իջած էին մարդիկ բարձր բաներէ, հասած էին ցած տեղեր, ու կ'ուզէին փախչիլ, հեռանալ եւ ցած տեղերու վրայ չահիլ, փայլիլ, հաւաքել ասկէ անկէ դրամ ու յարդանք, եւ ստանալ հոգին՝ անպայման փաթաթէս, որեւէ բերք մը եւ գիրութիւն։ Սկսած էր ժողովուրդէն մաս մը՝ ընել ճարպացնող առեւտուր, ըլլալ ճարպի աղա։ Մարդիկ որ չահեցան, չուզեցին գիջիլ ուրիշներուն մատ մը իսկ առաւելութիւն, որեւէ տեսակի բարձրութիւն։ Եղան պինդ, յամառ, ստախօս. եղան փոխոխամիտ, չճանչցուեցաւ շատերուն դէմքը. առտուան Պօղոսը իրիկուան Կիրակոսին նմանեցաւ, այսօրուան Կարապետը վաղը Նահապետ մը եղաւ եւ յաջորդ օր անոր դէմքը դէմքն էր Սահակի մը, քիչ վերջ Սերոբի մը, քիչ վերջ Մարտիրոսի մը։ Մտածած էր։

– «Արդեօք Հալէպ ալ այսպէս է, արդեօք Պէյրութ ալ, արդեօք Բոլշեւիկ Հայաստանի մէջ ալ։ Արդեօք այդ տեղերո՞ւն մէջ ալ Հայուն դէմքը չի գիտցուիր. արդեօք այդտեղե՞րն ալ առտուն Պօղոս կ'ըլլան եւ իրիկունը Կիրակոս. ամէն տեղ Հայը փոխուեցաւ, Զաւարեանին եւ անոր քաղցր ընկերներուն Հայերէն չմնա՞ց. ո՞ւր է ա՛յն արիւնը ո՞ւր՝ հիմակուա՛նը։ Արդեօք Հայը հիմա ամէն տեղ շա՞հ է, դրա՞մ է, ցած տեղերու տնուո՞ր է. արդեօք ամէնքը

բամբասա՞նք են, սատիսօսութի՞ւն եւ իրարու դէմ ո՞խ. կը խորհին միայն փաթաթէսի՞, որեւէ բերքի եւ պիրութեա՞ն մասին: Ճա՛ղ պիտի լեցնեն իրենց փորին մէջ, ապրիքին եւ հոգիին մէջ: Հապա հայկական դէնքի պատմութի՞ւնը, հապա բա՛ռնը ժայռերու վրայ եղած այն քաջ յեղափոխութի՞ւնը, հապա դաղափարի եւ դէնքի՛ Հայը, հապա ապաստաժներու եւ մութ դիշերուա՛յ Հայը, հապա հայրենիք եւ արդարութի՛ւն փնտռող հայ ազամարդը— ան բոլորովի՞ն մեռաւ: Դիշերուայ մէջ արեւի՛ պէս փայլող Հայեր պիտի չդա՞ն ալ: Աշխարհը ապաս ընող Հայե՛ր, ապաս ընող Հայե՛ր, Քրիստո՛ս Հայեր: Ու ամէն տեղ, ու Հայաստանի մէջ:

Խուժած էր միաքը դէպի իրենց դաղթականութեան սկիզբի օրերը:

Զհանդուրժելով թուրքի լուծին, ըսած էր Գարուսա իր կնոջ՝ Գարուն պաճին:

— Գալէ՛, կնի՛կ, թող Հայը Հինդուշին սատկի, Թուրքի հրամանին տակ չմնայ, չի՛ կեցուիր:

Գարուն պաճին դրած էր արտապաղթի այդ դիշերը իրենց հաղուստները պօղչայի մը մէջ, ու պօղչան տարած: Ինք՝ Գարուսա, դեռեղած էր ապա տան բոլոր կարեւոր պոյքերը սնտուկի մը մէջ, սնտուկը լաւ մը դամած եւ յաջորդ առաւօտ կանուխ, փոխադրած դիւղամէջ: Զէին քնացած ոչ ինք եւ ոչ ալ կիները, որ տան շորս կողմը ալեալ մաքրելէ ետք, դրաղեցաւ օտարութեան առաջին օրերուն համար պաշար պատրաստելու դործով: Լեցուց քանի մը չիշ ցղի, որ մնացեր էր այդ տարուան պաշարէն, դրաւ քարերուի թիթեղին քով, դրաւ ծրարիկներու մէջ ալ ու պղպեղ, խաշեց քառասունը հինդ հաւկիթ, երկու խոշոր սան լեցնելու չափ փաթաթէս: Այդ բոլորէն ետք պիտի եփէր դեռ քանի մը թանիր հաց. օտարութիւն է, մատծեր էին, ի՛նչ կ՚ըլլայ, ի՛նչ չըլլար. երկու ապայ ունին, հարսներ, թոռներներ, ապրիկան տունը կայ, ճամբան չունենար կ՚ըլլայ. ամէն մարդ քիչ մը ուրիշն ալ խորհելու է:

Զէին քնացած։

Գիւղին մէջ, բոլոր հայ գիւղերուն մէջ ո՞վ քնացած էր այդ գիշեր։ Կարելի՞ էր։

Ինք՝ Գալուստ, նստած էր այդ գիշեր կաղնիին տակ. խոշոր գիշեր մըն էր, նեղացնող, հոգի՛ հանող գիշեր մը։ Կարծես բոլոր աստղերը կարմրեր, ուռեր էին, պիտի լային. առտու չեղած՝ նոյնիսկ պիտի պայթէին։ Երկնքին վրայ, ամէն աստղ խոշոր վէրքի մը պէս էր, թարախոտած ու պէշ։ Սկսած էր Գալուստ օտար ղղալ ինքզինք վաղնջական միջավայրին։ Ի՞նչ սոսկալի, անհասկնալի բան էր ատիկա. չըսուելիք անախորժութիւն մը կար օդին մէջ, սեւութիւն մը, անհամութիւն մը։ Ինկած էր միսերուն մէջ խորունկ քերուըտուք մը, հոգիին մէջ քերուըտուք մը. բորոտութիւն մը կար ամէն տեղ. տունը, կաղնին, Մուսա-Լերան բոլոր աստղերը բորոտած էին. ոչ ոք եւ ոչ մէկ բան կ՚ուզէր մնալ. բոլորը երթալու, հեռանալու, այլեւս օտար ըլլալու քերուըտուքի մը բռնուած՝ կը դողային, սպասելով որ լուսնայ ու ելլեն ճամբայ։ Գաղցր գիւղը Հայերուն՝ եղած էր լեղի, տխրութեամբ, լռութեամբ եւ կարծես մուխով լեցուն. ու մանաւանդ գիշերը մեծ էր, մեծ, հսկայ եւ տրտում գիշեր մը։ Հողը հիւանդ էր, պիտի մեռնէր քիչ ետք այդ սուրբ հողը, պիտի թաղուէր ինքն իր մէջ, ու ծառերը այրիացած ու սղաւոր՝ պիտի չորնային վաղն իրիկուն իսկ։ Իր նստած տեղէն, Գալուստ այդ գիշեր կ՚առնէր ընդարձակ աւերակի մը հոտը, Հայոց փլած օճախներուն հոտը։ Կը տեսնէր ամէն տունի տեղ քանի մը պատի մնացորդ, դիպուած փոշի, ամառուան արեւին տակ իրար հալածող մողէսներ եւ աւերակի առատ խոտ։ Ասկէ ետք՝ այս լեռը այլեւս խաւար է, լռութիւն է, դերեզմաննոց է, ասկէ կ՚ելլէ՝ բուի ձայն, չախալի ձայն. ա՜խ, մեռելները որ հոս պիտի ձգենք։

Լացաւ։

Կը յիշէ։—

Երկա՛ր լացաւ այն գիշեր։ Վարը, գիւղին մէջ, ճրագները վառուած մնացին մինչեւ առտու։ Շունները պարտէզները փախած կը կաղկանձէին, կը մլաւէին կատուները՝ չարացած եւ դժգոհ։ Ամէն տունէ անտուկ դամելու ձայն կ'ելլէր, կարծես դաղաղ կը դամէին, կարծես ամէն տունէ ներս մեռեալ կար։ Մի՞թէ մէկը կրնար քնանալ։ «Օ՛, այնքա՛ն անոյշ էիր դուն, անո՛յշ Մուսա-Լեռ. ի՞նչպէս Գալուստ ժայռերը չէ կերած շաքարի տեղ, ի՞նչպէս հողը չէ լափած որպէս փիլաւներուն է՛ն համովը։

Եւ՝

– Ուրեմն Հայաստան ի՞նչ մեծ շաքար է, արդեօք հոն կը մեռնի՞ն, կը մեռնի՞ն...։

Ու դարձուցած էր աչքերը ապա դէպի Անտիոք, տարիներու ջորեպանութեան իր քաղաքը. հոնկէ բերաւ Հայութեան մեծ մարդը։ Այն բոլէին Անտիոք տեսակ մը Հայաստան եղած էր, եւ Որոնդէս դեռը Հայաստանի դեռ։ Այդ գիշեր սակայն տաճիկ վայրենիներու քարայր մըն էր ան, աւազակներու ընդարձակ որջ մը, «կեսմուրները դեռը թափեցէք» գոռացողներու կարմիր բոյն մը։ Մարդասպաններ, քանդողներ եւ պատուի կողոպտիչներ կային հոն. Իսկէնտէրունէն այս կողմ անցած էին դէշ մարդիկ, Հայ ժողովուրդի եւ խաչի թշնամիներ, ու հաւաքուած այդ քաղաքին մէջ, իրենց ժամուն կը սպասէին։ Անոյշ լեզու մը կը գործածէին թէեւ, բայց հայ մարդը խե՞նթ էր որ հաւատար այդ լեզուին։ Աշխարհը խարուած էր այդ լեզուին, խարուած էր շարունակ, բայց Հայը այլեւս չէր խարուեր։ Հա՛յը կը ճանչնայ Թուրքը, ուրիշ ո՛չ մէկ մարդ, ուրիշ ո՛չ մէկ ժողովուրդ. թող Աւրոպացիները Հայո՛ւն հարցընեն, թող նոյնիսկ հայ ջորեպաններո՛ւն հարցնեն. որչափ ալ դիտուն, գիտնական ըլլան այդ Աւրոպացի ըսուածները՝ Թուրքին բուն միտքը, բուն սիրտը չեն հասկնար, կը խաբուին, անոր կողմը կը բռնեն, կ'օգնեն անոր, եւ ան միշտ խաչին դէմ է, միշտ Հայուն դէմ, միշտ Աւրոպացիին դէմ։

Չի կրնար զատել աչքը Անտիոքէն։

Այդ քաղաքը, ուր այնքան հայ գինուոր, ջորեպան եւ վաճառական կար, ասկէ ետք քարերու դէզ մը պիտի մնար. սրճարան պիտի նստէին մարդկութենէ բան չհասկցող Տաճիկները եւ, ամէն իրիկուն, Հայուն ըրած իրենց դէշութիւններով հպարտանային. անոնցմէ ամէն մէկը Հայուն դէմ ըրած սուտ քաջութիւն մը պիտի պատմէր. պիտի ըսէր մէկը՝ օր մը այսինչին ես այսպէս ըսի, ես այնպէս ըրի. պիտի ըսէր միւսը՝ այդ բան չէ, ես աւելին ըրի այնինչին։ Ու պիտի տային աղջիկներու, կնոջ, դեռ պառաւներու անուններ։ Գետին եղերքը եղող բոլոր սրճարաններուն մէջ, բոլոր հրապարակներուն մէջ, բոլոր խաներուն եւ կարաժներուն մէջ՝ Տաճիկները սուտեր պիտի խօսէին Հայերուն մասին։ Ա՛խ, Հայուն բա՛խտը, ա՜խ, Տաճիկին սուտը այս աշխարհին մէջ։ Զինք նեղողը ուրի՞շ բան էր միթէ։ Զինք նեղողը, հողին ու մարմինը բորոտ ընողը Թուրքին հպարտութիւնն ու սուտ խօսքը չէի՞ն միթէ։ Խաչապաշտ աշխարհը ինչո՞ւ թոյլ կու տար որ Թուրքը հպարտութիւն ծախէ Հայուն, ինքզինք քաջ եւ վարպետ ցոյց տայ եւ Հայը ցուցնէ վախկոտ, անխելք, միամիտ. մանաւանդ՝ ամէն տեղէ ձգող-վախչող։ Թող մէյ մը մեր Զաւարեա՛նը տեսնէին. անոր գլխուն մէջ երկու Թուրք ժողովուրդի խելք կար. միայն մէկ Անդրանիկ կը բաւէր Անտիոքի բոլոր տաճիկներուն, մէ՛կ։ Թող Աւրոպացիները չըսէին մեզի՝ Թուրքին հետ կ՚ըլլանք ձեզի կը զարնենք, ու տեսնէին՝ ո՞ր Հայը տեղէն կը շարժէր, ո՞ր ծե՛ը նոյնիսկ քանի մը Թուրք գինուորների հետ գլուխ չէր ելլեր։ Թուրքին խօսած սո՛ւտը. այդ Անտիոք քաղաքը պիտի ըլլայ ասկէ ետք պզտիկ, անշնորհք, անճոռնի. պիտի ըլլայ անհամ, մինարէով, ատելութեամբ և աղտոտ պատմութիւնով լեցուն. հոնկէ անցնողը քոսոտ պիտի ըլլայ, ճաղատ պիտի ըլլայ, ոջլոտի. Թուրքին բնակած տեղը ուրիշ տեսակ չ՚ըլլար. հոն ամէն ինչ կը հիննայ, կը քանդուի, կ՚ըլլայ փոշի, հիւանդու-

Թիւն, դերեզման. մե՛ղք Անտիոքին, մե՛ղք այս ծուլուն եւ դեռին:

Լացաւ:

Կը յիշէ.

Հոս, այս մեծ, այս շատ հին կաղնիին տակ, որ մեծ հայրը տնկած էր, նստած էին ինք եւ այն տարօրինակ հայ սուրբ Մարդը: Առաջին անգամ ըլլալով անդրադարձած էր լրջօրէն, որ Զաւարեանին հասակը խոկալէս պզտիկ էր. բայց ամէն անգամ երբ նայած էր վրան՝ բան մը ըրած էր զայն լերան չափ խոշոր, կարծր, պինդ, սքանչելի. ի՞նչ էր այդ բանը. ինչո՞ւ այդ պզտիկ մարմինը մեծ էր այդքան. հաղուստները շատ հին էին, պատոտուելու մօտ, բայց ինչո՞ւ այդքան աղուոր, զատկական կը թուէին իրեն: Այո, կարծես իր աչքին առջեւն է այդ մարդը, եւ ինք անոր մէջ կը տեսնէ մեծութիւն, սրբութիւն, ուժ: Բան մը կայ անոր մէջ որ նոր է միշտ, բարձր է, զօրաւոր է, մաքուր է:

– Է՛հ, աշխա՛րհ:

Կրկնած էր այս խօսքը տասն անգամ:

Ու լուսցած էր: Աստղերը դացեր էին, դաղթեր էին. իրե՛նք ալ պիտի երթային, դաղթէին քիչ յետոյ: Ալ եղածը եղած էր, ալ երթալը սուտ չէր, ալ ամէն ինչ անօդուտ էր, արդէն քամիոններ եկեր էին մաս մը, եւ ուրիշներուն ալ ձայնը կու դար: Երազ, կատակ եւ սուտ բան չկար: Երթալը իրական էր. այդ օր ճիւի եւ ճիշդ մուհաճիր էին իրենք:

Դաղրած էր լացը երկու ժամէ ի վեր:

Անտիոքի վրայ արիւնի պէս կարմիր, մեծ, կատաղի արեւ մը ծագած էր, եւ Հայոց Վարդավառի օրն էր, Կիրակին էր այդ օրը:

– Սե՛ւ եղաւ մեր մարմինը, սե՛ւ եղաւ մեր հոդին, սե՛ւ եղաւ մեր բա՛խտը:

– Քու լոլոր օրերդ մուր ըլլան եւ չկրնա՛ս մաքրուիլ, Տաճի՛կ – ըսած էր Գարուն պաճին, իր՝ Գալուստին կէս

ձղածը չարունակելով։ Հաղար նեղութեամբ իջած էին ասպա իրենց զառիթափէն, բարձր ժայռերու վրայ թառած իրենց պապենական օճախէն։

Գարուն պաճին դոցած, կղպած էր բոլոր դռները եւ բանալիները դրած գօտիին մէջ։

– Մենք կը դառնանք տակաւին։

Մտած էին բեռնատար կառք մը, մտած էին ուրիշներ, կաղմուած էր առաջին կարաւանը։ Գիւղացիները հանած էին խաչ ու. եւած ճամբայ. խաչ հանեց նաեւ իր պառաւ կինը, եւ Գալուստ լռեց.

– Տէ՛ր Աստուած, դուն Հայ քրիստոնեայիս ճամբայ տուր, հանգիստ տուր, վերադարձ տուր։

Անտիոքէն անցած պահուն, ինք դոցած էր աչքերը, որպէսզի չըլլայ թէ ծանօթի մը դէմքը տեսնէ. ինչո՞ւ խօսած էր իր տաճիկ ծանօթներուն, հիմա զինք այդ վիճակին մէջ տեսնէին։ Պզտիկութիւն էր. որով՝ աչքերը դոցեց. պատուիրած էր՝ որ եթէ հարցնէին, ըսուէր՝ թէ կուրցած է։

Ըսած էին քիչ ետք՝ – ելա՛նք Անտիոքէն։

Մտած էին այն ատեն հարաւի ճամբան. դեռ Հարպիէ չէին հասած, ինք եւ իրեն պէս ծերեր, Մարտօն եւ Աբրահամը, իրար նայելով, դրեթէ նոյն խօսքը ըսին.

– Դուն արդարութի՛ւն ըրէ, Տէ՛ր, դուն մեզի ազա՛տ ըրէ, պահէ՛...։

Ֆէսսալի հայրենակիցները տուին իրենց թան, հաւկիթ, եւ հաց, Օրտուէն անդին, ձորակի մը մէջ. օ՜, դաղթականութեան այդ ձորակը, ուր հայ եղբայրը հայ եղբօր հանդիպեցաւ. այդ ձորակը կը մոռցուի՞, ո՞վ կը մոռնայ, ո՞վ կրնա՞յ մոռնալ. երկու տեսակ բախտով Հայերու ձորակ մըն էր անիկա. մէկ Հայը անկէ կ'անցնէր իբրեւ զարիպ, իբրեւ այլեւս մուհաճիր. եւ միւսը՝ իբրեւ իր հողին եւ տունին տէրը մնացող՝ որ դժբախտ եղբօր օգնութեան կը վազէ, կ'ուզէ մխիթարել, բեռը թեթեւցնել։ Օ՜, Օրտուէն

անդին, Լաթաքիոյ ճամբուն վրայ ինկող յետ-միջօրէի այդ ձորակը, օգնութեան տխուր եղբայրները, թոնիրի անուշ լրենց հացը, սպիտակ, մաքուր, զո՛վ թանը, բարեկա՛մ թանը:

Լեցուն էին բոլորին աչքերը:

– Քա՛ղ եղէք, եղբայրնե՛ր, կ'անցնի, կ'անցնի:

Այդքան տխրութիւն ինչպէ՛ս եղաւ աշխարհի վրայ:

Եւ սակայն հոգիին մէջ լեցուած էր յոյս, տխրութեան հետ նաեւ հաւատք: Անցած էին մոքին բաներ.

– Այս Հա՛յը: Պիտի չմեռնի՛: Տե՛ս, Գալո՛ւստ, ունենալ չունենալը խնդիր չէ, խնդիրը տա՛լն է. քանի Հայը Հայուն կ'օգնէ՝ ա՛լ մեռնիլ չկայ. թո՛ղ չարչարուինք, ուրիշէն բան չենք ուզեր, մենք մեզի կը բաւենք. քանի որ մեր մէջ մուրալը ամօթ է՝ մենք չենք մեռնիր. բոլորը կ'երթան՝ մենք կը մնանք. այս աշխարհին բուն տէրն ու պահակը մենք ենք. անոր բոլոր չարչարանքները մեր ուսերուն վրան են, թո՛ղ ըլլան. երբ Հայը Հայուն օգնեց՝ լմնցաւ, աշխարհին ոսկիները թող աշխարհին մնան, Հայուն մէկ գաւաթ թանը Հայը աւելի կ'ապրեցնէ քան այդ բոլոր ոսկիները, ես այդքանը գիտեմ: Թող խաչապաշտ տէրութիւնները ամ՛ենան, մեր տեղը ըլլային՝ երէկուընէ մուրացեր էին, բայց մենք չենք մուրար եւ ատոր համար միշտ կանք, միշտ կ'ապրինք, միշտ բարձր ենք:

Հասեր էին յետոյ Պասիթ: Ծովը մտած էր այդտեղ անտառներուն մէջ: Դիմացը, քիչ անդին, ցցուած էր Մուսա-Լեռը, մոխիրի գոյն կապոյտով մը:

Դող մը փակած էր անմիջապէս մարմնին: Դիշերը՝ որ Պասիթը յիշեց, նորէն այդ դողը եկաւ վրան:

Ի՛նչ էին, Աստուա՛ծ իմ, Պասիթի օրերը, ի՛նչ էր Պասիթը՝ եթէ ոչ ծննդավայրի հողէն դուրս տրտմութիւն եւ ժամանակաւոր ապատութիւն մը: Քանի մը օր ետք, Լաթաքիոյ եւ Քէսապի մէջ ինկած Պասիթի ծովեզերեայ տրտմութիւնն ու ապատութիւնը վերածուեցան լեղի ջուրի

մը, անթիւ անհամար ճանճերու եւ ողորմութենէ զուրկ տիզանթէրի մը։ Ճանճ, տիզանթէրի, մահ։ Բայց այդ աւաղուտ եւ յետոյ անտառային ծովափին վրայ, մեծ տըխրութեան հետ խառնուած էր նաեւ ապատած ըլլալու նոյնքան մեծ ուրախութիւն մը. այդ բարեխառնեալ վիճակը կար հաւասարապէս ծերերուն ու երիտասարդներուն մէջ։ Երիտասարդները կ'երգէին, կը պարէին, կը կատակէին, «օր մը ե՛տ կը դառնանք»,կ'ըսէին։ Ծերերը,աղօտ աչքերով կը դիտէին Մուսա-Լերան մոխրագոյն կապոյտով զանգուածը, կը հառաչէին եւ միեւնոյն ատեն, «լաւ եղաւ, լա՛ւ եղաւ այսպէս՝ Տաճիկի զուլումէն հեռու», կ'ըսէին։ Այդ ծերերէն քանի մը հոգի մեռան, – Շահպաղը, Մակարոսը, Մաղաքը, Գասպարը. որչա՛փ մանուկներ մեռան. բարեբախտութիւն մը՝ որ ոչ մէկ երիտասարդ մեռաւ Պասիթ։ Եթէ քիչ մը եւս մնային, կարդը պիտի դար հարիւաւ նաեւ երիտասարդներուն։ Ի՞նչ ճանճ էր անիկա, ի՞նչ լեղի ջուր. ուրիշ տեղ ճանճ չէր մնացած կարծես. բոլորը վազեր եկեր էին Պասիթ՝ դաղթական ուտելու, Հայերը վզզոցով և միքրոպով մեռցնելու. հեռուէն, խուլ ու խորունկ արձագանգի մը պէս կու դար այդ ճանճերուն ձայնը. մահուան տղզոց էր անիկա, ծովեզերքի դեղին աւազներուն վրայ ծաւալող մահուան սեւ թամպուրա՛ն։ Որչա՛փ պիտի խայտառակուէին, որչա՛փ աշխարհին առջեւ ծիծաղելի պիտի ըլլային՝ երբ ճանճերն ու լեղի ջուրը յաղթէին սուեդիացի լեռնական ժողովուրդին, երբ ծծէին իրենց առողջութիւնը, մեռցնէին զիրենք։ Պիտի ըսէին Աւրոպացիները. «Ա՞յս է Հայ ժողովուրդը, Մուսատաղցին այսպէս տկա՞ր կ'ըլլայ, ճանճէն եւ լեղի ջուրէ՞ն կը մեռնի, այդ պղտի՞կ բաները զինք կը կոտրնցնեն. ուրեմն սուտ է, անոնք լաւ չեն կըռուած, անոնք Թուրքին չեն յաղթած. ահա քանի մը վզզացող ճանճ զիրենք մեռցուց, քիչ մը լեղի ջուր խմեցին եւ արիւնին լմնցաւ։ Պիտի խայտառակուէին, բոլոր ժողովուրդները Հայոց վրայ պիտի խնդային։ Պիտի չդիտնա-

յին, պիտի չհաւատային բնաւ՝ թէ այդ ճանճը անհաշի՛ւ ճանճ էր, թէ ամպի պէս կախուած էր աւազուտքին ու անտառին վրայ, թէ ծով կը մտնէին ու նորէն չէին կրնար աղատուիլ անկէ· պիտի չդիտնային, իրենց խելքին պիտի չպառկէր երբեք՝ թէ այդքան ճանճեր միասին՝ փիղ կը լը-մընցնէին, առիւծ կ'ուտէին, թէ Ինկիլիզին, Ռուսին, Զի-նին ազգը մէջտեղէն կը վերցնէին· թէ այդ ջուրը սիւլֆա-թոյ էր, թէ բուսի պէս թանձր էր եւ դատնիի ձէթին պէս լեղի: Հեռուները նստած բոլոր ժողովուրդները ոչ մէկ բա-նի պիտի հաւատային, եւ պիտի խնդային իրենց վրայ, թէ՝ տկար է Հայը:

Բայց իրաւ, լաւ արիւն, լաւ միս, լաւ ոսկոր ունին ե-ղեր, առողջ, պինդ, տոկուն ջիղեր: Լեռը, օրհնեալ ըլլայ միշտ, աղէկ պահեր է զաւակները: Եղածին չափ բան կը պատահէր, պիտի պատահէր ամէնէն պզտիկ դաղթական-ութեան իսկ· մանուկը չի դիմանար, կը մեռնի, շատ մե-ռան· ծերերն ալ շատ չեն դիմանար· ի՞նչ եղաւ արդէն· շատ չարչարանք կրեցին, բայց ունեցան քիչ մահ: Մոռցաւ քիչ առաջ, մեռած էին նաեւ Պասիթի մէջ քանի մը պառաւ-ներ, մեծ բան չէ· Սեղբոսին կինը, Մանուշակը մեռաւ միայն, որ մեղքնալիք էր, քանի որ երեսուն տարեկան կար չկար· ձգեց երկու որբ աղջիկ· ամուսինը վերջին տարին գիւղ մեռաւ: Է՛, վերջը վերջը նորէն մեծ բան մը չէ, այդ տեսակ բաներ կը պատահին: Խնդիրը չարչարանքն էր եւ շատ չարչարուեցան: Ցեղոյ, կարելի՞ է միթէ բոլորը յի-շել, բնաւ բան մը չմոռնալ· մարդ ես, ապրանքիդ քառոր-դին քառորդը չես յիշեր, մանաւանդ երբ սիրտդ կոտրած, փշուր փշուր է, երբ յայտնի չէ թէ ո՞ւր պիտի երթաս, ի՞նչ պիտի ըլլաս, ի՞նչպէս պիտի ըլլաս, կարելի չէ՛···:

⁂

Կամաւոր ու մասամբ ակամայ համբուրենէն առաջ,

Այնճարի անհատնում գիշերը լուսցած էր ու Գալուստը գտած յիշողութիւններէ բոլորովին թմրած, անզգայ վիճակի մը մէջ։ Անկէ ետք՝ քանի մը տափակ օրեր, քանի մը ջղային օրեր, քիչ մը հիւանդութիւն, հաղ, զառանցանք, ու՝ – բարձր տեղ տուն մը...։

Ու՝

– Բարձր տեղ տո՛ւն մը...։

Լռած էր Գալուստ՝ կատաղի յամառութեամբ մը. կարծես դրած ըլլային լեզուին քառասուն հատ կղպանք։ Բարի կտոր մըն էր, աղէ չինուած արձան մը։ Գոց էր՝ ծերութեան բոլոր կղպելիներով. միայն, աչքերը տարապայմանօրէն բացած մարդոց վրայ, ըսել կ'ուզէր կարծես.

– Չեմ հասկնար, ալ ձեզ չե՛մ հասկնար...։

Անչո՛ւշտ։

Զէին հասկցած զինք իր հարազատ դիւղացիները, ծաղրած էին զինք, ամէն անդամ վրան խնդացած. դոնէ իր մէ՛կ բառին ուշադրութիւն ըրած ըլլային, պզտիկ, պըզտիկ, փոչիի չափ պզտիկ «այո՛» մը ըսած ըլլային իրեն։

– Չեմ հասկնար, ալ ձեզ չե՛մ հասկնար...։

Անչո՛ւշտ։ Անչո՛ւշտ։ Անչո՛ւշտ։

Աչխարհը, բուն, ճշմարի՛տ աչխարհը մաքուր խիղճ մըն է, մաքուր արժանապատուութիւն մըն է, բարձրութեան մաքուր բաղձանք մըն է։

Իր ճանչուորները տկէտ եղան, կոյր եղան, խուլ եղան։ Գաղթականութիւնը զիրենք փոխեց, չարացուց։ Նախանձոտ եւ արհամարհող դարձուց։ Զորեպա՛ն մը, ծերո՛ւկ մը, խոֆա՛ծ մը։

Խոսեցան իրեն, պատասխանեցին իրեն. չա՛տ խոսեցան, չա՛տ պատասխանեցին, բայց իրականին մէջ համբ

էին՝ ինչպէս որ ինքն էր այլեւս. այսինքն՝ կը խօսէին առանց բան ըսելու, որպէսզի չդիտցուի թէ համբ են, որպէսզի չդիտցուի թէ՝ չեն կրնար խօսիլ: Իր բոլոր բոլոր ծանօթները, բացի Աշուղ Մարդարէն՝ ուղեցին համբ ըլլալ եւ սակայն խօսիլ: Թո՛ղ այդպէս եղած ըլլայ,

Ու նոյն խուշար, բութ, ամեհի նայուածքով կը նայէր նաեւ իր զաւակներուն, կնկան ու թոռնիկներուն վրայ: Եղած էր չար, անողորմ: Կը թուէր թէ ըսել կ'ուզէ.

– Ի՞նչ ընեմ կին, զաւակ, թոռնիկ. կարեւորը՝ բարձր բաներն են, բարձր տեղերը...:

Քանի մը օր համբուրիւնը պահեց վրանին տակ, անկողնին մէջ. յետոյ, չէր սիրեր նստիլ ընաւ. թափառումներու մէջ էր շարունակ: Կը սիրէր բարձր բլուրները, ամայութիւնը, կը փախչէր մարդոց ներկայութենէն: Խենթեցած մըն էր. վարի թաղերը չտեսան զինք. հոն ոտք չկոխեց ընաւ: Եթէ բարձունքի մը վրայ չէր, անպայման գերեզմանատուն էր. չէիր գիտեր ինչո՞ւ, երբ բարձր տեղ մը չէր՝ կը նախընտրէր մեռելներուն խոնարհ կայքը: Կ'այցելէր գերեզմանները, կը կենար երկար՝ ծեր մարդոց հողակոյտին վրայ. կը շարժէր գլուխը, աչքերը կը թացուցէին, ձեռքով ու գլխով կու տար գերեզմաններուն հաւանութեան անճռռնի նշան մը, ապա կարծես մեռելներէն պատասխան մը առած՝ կը ջղայնոտէր ու կու տար այս անգամ մերժումի նշան մը: Մէյ մը մեռելի հողակոյտերուն, մէյ մըն ալ՝ հորիզոնին կը նայէր. հոն՝ ուր Լիբանանի շքեղ լեռները սրածայր գագաթներով կպած կ'ըլլային երկնքի կապոյտին: Գիշերը ուշ ատեն կը վերադառնար տուն, կ'ընէր ընթրիքը եւ անմիջապէս՝ անկողին:

– Խոֆածը խենթ մը եղած է:

Կարծիքն ու արտայայտութիւնն էր ասիկա գիւղացիներուն: Սկսած էին մեղքնալ զինք. կը մեղքնային աւելի Գարուն պաճիին: Կը մեղքնային՝ բայց չէին տար իրաւունք. իրենց կարծիքով, որ վերջնական էր եւ վերաքըն-

նուիթեան չէր կարօտեր ընաւ, ոչ թէ Գալուստին մերժուիլն էր որ ղինք խենթ մը ըրած էր, այլ՝ որովհետեւ խոֆած էր՝ ատոր համար կ'ուզէր բարձր տուն, այլ որովհետեւ խոֆած էր՝ բնական էր որ օր մըն ալ այսպէս խենթ ըլլար:

– Ինչ ալ ըլլայ՝ մեղք են, մանաւա՛նդ Գարուն պաճին:

Ուրիշ էր վերաբերմունքը մանուկներուն: Դրական էր: Անդամ մը եղաւ ճիշդ այսպէս:

– Մեծ տուն ուզող խոշոր պապուկը խենթ եղեր է, մեղք է, մեղք չէ՞, Արշիկ:

– Բերանը չի՛ կրնար բանալ եղեր, բլուր կ'ելլէ եղեր, մեռելի կ'երթայ եղեր:

Նիհարուկ Խնկոն.

– Ես ըսե՞մ. ինչո՞ւ անոր տուն չտուին. բոլորին տուին, մենծ ուզող պապուկը եւ Աշուղ Մարգար չատերին տակ մնացին. դայլերը եկեր վախցուցեր են խոշոր պապուկը, նէնէին ոտքը խածեր են եղեր, իրն ալ պիտի խածնեն եղեր, «պօ՛» պոռացեր է եղեր, դայլերը փախեր են, պապուկին լեզուն ալ վախէն կապուեր է. ինչո՞ւ անոր տուն չտուին, բոլորին տուի՛ն:

Գրիգոր.

– Ան մենծ տուն կ'ուզէ, Խնկո՛յ, մենծ տուն ուրկէ՞ դանեն իրեն:

– Մենծ չ'ուզեր, բարձր կ'ուզէ:

– Ան խո՞ւմբ է մի թէ, ...պապաս խումբ է, այնպէս չէ՞, Վաչիկ:

Վաչիկ.

– Խումբը լաւ չէ. պղտիկ պապա մը խումբ կ'ըլլա՞յ. եթէ ուզէ իմ պապաս ալ խումբ կ'ըլլայ. ան մենծ է:

– Ուրեմն ինծի հետ մի խօսիր: Ինչո՞ւ պապայիս պըզտիկ ըսիր:

– Դուն ալ հապա ինչո՞ւ չես ուզեր խոշոր պապուկին բարձր տուն տան:

– Ես այլեւս կ'ուզեմ, մե՛զք է պապուկը։

– Մենք ալ չե՛նք քէննար, թէ ոչ բոլորիս հետ ալ չիսօսիս։

– Ես պապուկին կողմէն եմ. ես երբոր պապայիս պէս խումբ ըլլամ՝ մե՛նծ, մե՛նծ տուն պիտի չինեմ պապուկին. հրացան մը պիտի առնեմ, գայլերը պիտի մեռցնեմ, որ նէնէներու ոտք չխածնեն։

Արշիկ.

– Արդապ խէշը ըսեր է եղեր՝ այս պապուկին եթէ տուն տան, լաւ տուն մը տան՝ լեզուն պիտի բացուի. այդպէս Վաչիկ. խէշը այդպէս չէ՞ ըսեր։

– Ծօ, Արշիկ, խէ՞շ կ'ըսեն. չիխ է չիխ։

Կարպիս.

– Շիխ ալ չէ. պապաս ըսաւ այդ արապին չէյլս կ'ըսեն. շատ բան կը գիտնայ. եթէ իրեն բան մը չըսես՝ նորէն կը գիտնայ։

Վաչիկ.

– Արապը ամէն բան կը գիտնայ. փայլուն փայլուն աչքեր ունի. Ապո՛ւո՛ւ...

Արշիկ.

– Անիկա ըսեր է եղեր՝ խումբը թող լաւ տուն մը տայ խոշոր պապուկին, լեզուն կը բացուի, նէնէն կ'առնէ, շատերէն կը փախչի, Մարդարն ալ կ'առնեն, վերը գիւղ կու գան։

Գրիգոր.

– Թող գան. ես պապայիս կ'ըսեմ, մեր տան քովի տունը կու գան. պապաս Նշանը կը հանէ այն տունէն, կ'ըսէ՝ այստեղ խոշոր պապուկին պիտի ըլլայ, միւս տունէն ալ մարդիկը կը հանէ, կու տայ Աշուղ Մարդարին. այդ երկու պապուկները իրարու ընկեր են։

Եղաւ մանուկներուն մէջ ուրախութիւն։ Ըսաւ Կարպիս.

– Պապուկը անկէ վերջ լեռ չ'ելլեր, մեռելի չ'երթար, կ'երթանք իր նէնէին քով, մեզի հեքիաթ կը պատմեն, շա-

քար կու տան, իրենց Նշանիկին, Պերճիկին կու տային, այն տեղն մեկի ալ կու տան. Նշանիկէն դեռ աւելի. Սօնիկը կը սիրեմ:

– Ե՛ս Սօնիկը կը սիրեմ, ան իմ ընկերս է, դուն չսիրես, դուն Նշանիկը սիրէ, արդէն դպրոցը քովդ կը նստի, Սօնիկը իմ քովս կը նստի, ե՛ս անիկա պիտի սիրեմ:

– Հետս մի՛ խօսիր, ես ալ պապուկը չպիտի սիրեմ, դուն ինչո՞ւ Սօնիկը ինձմէ դեռ աւելի պիտի սիրես, ան ինծի շաքար տուաւ, վաղը քովս պիտի նստի:

– Ինծի՛ շաքար տուաւ, թող Աշոտը եւ Վաչիկը ըսեն, Պերճիկն ալ կար. չպիտի նստի քովդ:

– Ես անիկա շարաթ մը առաջ կը սիրեմ:

– Ես երկու շարաթ:

– Ես երեք շարաթ:

– Ես հազար շարաթ:

– Ճիկիլիօ՛ն շարաթ:

– Քեզմէ շարաթ մը աւելի:

– Հետս մի՛ խօսիր:

– Կարպի՛ս, չեղաւ, Արշիկը քեզմէ աւելի սիրեց Սօնիկը. եթէ դուն ըսէիր «շարաթ մը աւելի» դուն շատ կը սիրէիր, – վճռեցին բոլորը:

– Հետս թող չխօսի:

– Վաղը Սօնիկին կը հարցնեմ:

– Եթէ Սօնիկ դիս չսիրէ, ես ալ հետը չե՛մ խօսիր. ես ալ Քնարիկը կը սիրեմ, անո՛ր հետ կը խաղամ:

Խնկո.

– Ան ալ եթէ քեզի չսիրէ՝ Տիկինին Սալրիկը չպիտի սիրես, անոնց Հուրի՛կն ալ չպիտի սիրես. անոնց Հուրիկը իմ Վարդէս աղբօր ընկերն է, մէկ են. դնա դուն ալ Մարօն սիրէ:

– Ես Քնարիկը պիտի սիրեմ:

– Ուրեմն Արշիկին հետ մի քէննաք: Պապուկն ալ սիրէ:

– Երկու հոլ կու տա՞յ:

– Ըսէք իրեն չեմ տար, մեր թաղը չպիտի դայ։

– Ամէն մէկս կոճակ մը կու տանք քեզի եւ ընդիկ մը, Արշիկը թող չտայ, կ'ընդունի՞ս։ Հաշտուեցէ՛ք, ով որ չի հաշտուիր, բոլորս քէն ենք հետը, ըսաւ Գրիգոր։

Բոլորը ընդունեցին։ Արշիկ եւ Կարպիս հաշտուեցան։ Ըսին՝

– Երթանք Նշանիկը եւ Պերճիկը դտնենք։ Պապուկին պէտք է լաւ տուն տան, մեծ տուն տան, ուրանին մէջ ժամի բանալի դարձնեն։

⁂

Գարուն պաճին շուարած էր։ Չէր գիտեր ի՞նչ ըսեր, ի՞նչ ըներ, որո՞ւն քով երթար։ Կ'ըսէր ամուսինին լաւ բառեր, յոյսեր կու տար։ Կ'ընէր այս բոլորը որպէս իր հալեւորին դարման եւ ինքզինքին մխիթարութիւն։

– Իրաւունք ունի՛ս, Գալո՛ւստ, դրացիները դէշցեր են, աշխարհը դէշցեր է։ բայց դուն խօսէ, ուզես ինծի հայհոյէ, միայն թէ խօսէ՛։

Անօգուտ։

Գարուն պաճին չէր հաւատար Գալուստին ոչ խենթութեան եւ ոչ ալ անոր ակամայ համբութեան։ Եղածը կը վերագրէր նմանը չունեցող յամառութեան մը, քէնի մը, տխրութեան մը։

– Ես միայն գիտեմ որչափ պինդ գլուխ է։ ոչինչ բանի համար ինքզինք մեռցնելու չափ կը չարչարէ։ ա՜խ, ի՞նչ գիտէք դուք, իր կամքով է որ չի խօսիր։

Ու կ'աղաչէր որ խօսի։ Ու կ'աղօթէր որ լեզուն բացուի։ Գոնէ անիծէ, հայհոյէ, պոռայ։ Զեղաւ։ Դիմեց քանի մը չէյխերու։ Մոմ դրկեց եկեղեցի։ Զեղաւ։

– Կտոր մը բան ըսէ, գիս կը մեռցնես։

Որպէս պատասխան՝ կը նայէր վրան ապուշ խստութեամբ մը։

Օր մըն ալ պառաւը անխոհեմութիւնը ունեցաւ ըսելու.

– Գալուստ, ան քու մարդուդ խաթրին, բառ մը...

«Բառ»ը եղած էր ապտակ մը Գարուն պաճին երեսին: Ինկած էր գետին: Գալուստ ապտակը իջեցուցած՝ եղած էր վրանէն դուրս եւ յաջորդ դիշեր միայն, ուշ առեն, զօրաւոր տեղատարափի մը, մտած տուն: Ըսուեցաւ՝ որ բացակայութեան դիշերը անցուցած է դերեզմաններու դաշտակին վրայ: Կիներ, լուսարացին, տեսեր են անոր խոշոր կերպարանքը եւ ուրուական կարծելով փախեր են: Զդիտցուեցաւ թէ ան ո՞ւր անցուց իր ցերեկը: Միայն, յաջորդ դիշեր վրան հասնելուն պէս ինկաւ անկողին: Այդ իյնալն էր, ալ չելաւ ոտքի: Գարուն պաճին կրկնապատկեց խնամքը. ջուր տաքցուց, լուաց անոր սառած անդամները. տաքուկ ապուր եփեց: Զկերաւ: Վարի շրթունքը խածած եւ յօնքերը վեր ընելով մերժեց ամէն կերակուր: Քանի մը օր մնաց այդպէս:

Վերջին դիշերն էր: Եկեր էին տղաքը, հարսները, աղջիկը, թոռնիկները. եկեր էին քանի մը ծանօթներ. Աշուղ Մարդար Յանճնախումբը առած՝ եկեր էր: Ծանր էր Գալուստին վիճակը, բոլորովին մտահոգիչ, բոլորովին անյոյս: Ջերմութիւնը հասած էր ծայրայեղ աստիճանի: Ծերուկը պիտի մեռնէր:

Երկար եւ խանդաղատալից նայուածքի զօրութեամբ մը հասկցուց որ թոռնիկները կ'ուզէ: Շոյեց Նշանիկին, Պերճիկին, Սօնիկին գլուխները: Ու չնայեցաւ դրեթէ մեծերուն: Աշուղ Մարդար լացաւ: Թրջեցան նոյնպէս աչքերը Յանճնախումբի անդամներուն. ըսաւ անոնցմէ մէկը.

– Գալո՛ւստ, փա՛ռք Տիրոջ, այսօր հանդիստ կ'երեւիս. մի՛ վախնար, պաղ ես առած, կ'անցնի:

Լայն չունչ մը առաւ Յանճնախումբի անդամը. նայեցան իրեն ընկերները եւ հասկցուցին որ չարունակէ: Շարունակեց.

– Գալուստ հայրի՛կ, դուն կ'առողջանաս, կ'ելլես ոտ-

քի· վաղը կը դրկենք քեզ Պէյրութ, կը մնաս քիչ մը հիւանդանոց, յետոյ առողջացած՝ կու գաս, ա՛լ վրանին տակ չես մնար· վերն է քու տունդ, վարժարանին քով, հրապարակի աղբիւրին դիմաց:

Դարձեալ չունչ առաւ: Քրտնեցաւ: Կարծես դժուար, տաժանելի արտասանութիւն մը կ՚ընէր: Ընկերները՝ «Ա-յո՛, անշո՛ւշտ, այդպէս է», ըսին եւ նշան ըրին որ խօսողը դեռ շարունակէ, վերջացնէ Ցանձնախումբին զեկոյցը:

– Գալուստ հայրի՛կ, կը ներես մեզի, մեր ձեռքը ի՞նչ կար· բոլորս դաղթական, բոլորս ցած տեղ ինկած, մեր ձեռքը ի՞նչ կար· դուն կը հասկնաս, մենք քու դաւակներդ կը հաշուբրուինք:

Աւելի եւս յուզուած՝ այլ դժուար ժպիտով մը·

– Բայց եղաւ: Կոմիտէն ըսաւ – ըրէ՛ք, այդ բարի հայրիկին համար պիտի ընէք ուզածը· անիկա այն Հայ Մարդուն ջորեպանը եղաւ: Կոմիտէն...

Զըսուեցաւ կախման կէտէն վերջ «բարձր տուն»ը: Աչուղ Մարդար·

– Գալուստ սառած է – ըսաւ: Դարձուցին դէմքը անդին, դէպի ծանօթներն ու դէպի խօսողը: Մեռած էր:

⁂

Թաղեցին զինք Այնճարի ժանդի դոյնով լերան ստորոտը, յիսունէ աւելի մեռելներու մէջտեղ: Փետրուարի տըխուր առաւօտ մըն էր· հեռո՛ւն՝ տժգոյն բարտիներ, հեռո՛ւն՝ մժեղի ճահճային կայքեր, դէպի արեւելք եկող սեւ ամպեր ու չարացած քամի: Հաւաքուած էր ծերուկին համար ահագին բազմութիւն:

⁂

– Դրին զինք ցա՛ծ տեղ մը:

Աշուղ Մարդարն էր։ Ըսաւ Յանձնախումբին, ըսաւ մաս մը ժողովուրդի, երբ կը դառնային Գալուստին թաղումէն։

– Այս սեւ ամպերը պիտի անցնին, այս շար հովը միշտ կատղած պիտի չմնայ. հայ ժողովուրդը այն աղատ ամպերուն տեղն կեցող արեւին նմանցուցէք. այդ աղտերը վար կը թափին, աղտ ըսուածը չի մնար՝ կը թափի, արեւը կը մնայ փայլուն, չ՝աղտոտիր։ Ո՞վ կրնայ աղտոտել մեր մաքուր ազգը. թող ընեն դմեզ դաղթական, դաղթականութիւնն ու դաղթական ընողը աղտ են՝ պիտի թափին. մենք փայլուն ըլլանք, փայլուն պիտի մնանք։ Այն արեւն է հայ ազգը. կատղած հովը կը քաղցրացնէ. մժեղի բոլոր դէղերը կը չորցնէ եւ չող կու տայ։

Վերջն ալ.

– Զիս մի՝ հանէք վրանէս, չեմ երթար ոչ բարձր եւ ոչ ալ ցած տեղ։ Առաջ երկու վրան կար աւերակին մէջ, այսօրուընէ սկսեալ կը մնայ միայն իմ վրանս. թող մնայ. իմ խօսքս ձեզի այդպէս է, ես այդպէս կ՝ուզեմ։ Ես ուրիշ ծերուկ մարդ մըն եմ՝ որ կ՝ուզէ երկու ուղղութեամբ նայիլ. մէկ ուղղութիւնը, տղա՛քս, միշտ քիչ է, միշտ սխալ, միշտ ծուռ։ Այս դաղթականութիւն ըսուածը շատ ծանր բան է. ես կ՝ուզեմ նայիլ բոլոր Հայերուն. անոնք որ բարձրը տեղ են եւ անոնց որոնց տեղը բախտը ցած է դրած։ Անոնք իրար կը սիրեն, կը հաշտուին, բայց քանի որ իրար չեն տեսներ, ի՞նչ ընեն. ես պիտի ուզէի որ անոնք իրար տեսնեն, միայն իրար տեսնեն, մէկ կողմ չնային, խնդիրը այդ է։ Երթաք բարով, ձեր սիրտը թող ըսէ որ Գալուստ բարի, կտրիճ, ուղիղ մարդ էր, միայն ջորեպան մը չէր։ Ան այս դիշեր իր դերեզմանին մէջ, ես վրանիս մէջ, ու դուք ձեր տունին. բայց դերեզման, վրան ու տուն՝ դաղթականութեան մէջ...

Զատուեցաւ խումբէն, ուղղուեցաւ դէպի Այնձարի Աւերակը։

– Մեր չունին ընկերը. օր մըն ալ ասո՛ր լեզուն կը կապուի, օր մըն ալ ա՛ս կը թաղենք։

Կաղամբ Մանուկին աղջիկը՝ Սուրբիկն էր։

– Աչուղ Մարկարն է, պապուկը շատ սիրող այն պապուկը, – կ՚ըսէր նոյն պահուն Արշիկ, Սօնիկին թեւէն բռնած եւ միւս ձեռքով անոր շաքար մը երկնցնելով որպէս մխիթարութիւն։

– Ես պապուկը շատ կը սիրեմ, երթանք քաղաք, պարտէզին ծայրը բարձր տուն չինենք։

ԱՌԱՋԻՆ ԳԻՇԵՐԸ ԵՒ ՕՐԵՐ

Ոմանց անկողինները հասած են, շատերունը դեռ Բայադ կը մնան, ժանդոտած վակոններու փոշիին մէջ։

Հինգէն վեց հազար հոգի են, հարիւրաւոր տարիներ մաքուր օդ ծծած, մաքուր ջուր խմած մարդոց սերունդ։ Իրենք եւ իրենց նախնիք հարիւրաւոր տարիներ պարած են հսկայական ծառերու տակ, սիրած են, ատած ու մեռած։ Անհամար կիրակիներ դացած են եկեղեցի, իրենք եւ իրենց պապերը, իրենք եւ իրենց պապերո՛ւն պապերը։ Գրաբարի արեղակին տակ ծաղկած է իրենց մէջ հայու վաղնջական հոգին, հայու քրիստոնեայ հաւատքը։ Դար մը, քանի՛ մը դար, նայեցան Մուսա-Լերան, նայեցան բրդանման Կասիոսին, տեսան Միշտ Միջերկրականը, Որոնդէս դետը, Ամբդի հեռաւոր լիճը՝ եւ այս ձեւով ըրին սերտողութիւն Հայաստանի։ Օ՛, երկրէն դուրս, այդ հեռաւոր եւ յուզիչ սերտողութիւնը բնաշխարհի հայրենական վայրերուն։ Օ՛, Հայուն օրհնե՛ալ արիւնը, որ ամէն տեղ ու երկարաձիգ դարերու ընթացքին՝ իր հայրենիքը կը սերտէ ուրիշ հայրենիքներու մէջ...

Առողջ են։ Ծամած է իրենց ակռան մաքուր բանջարեղէն, մաքուր պտուղ, մաքուր հաց։ Իրենց նայուածքին մէջ հանդիսաւոր տեսարաններ կան տակաւին, դեղեցիկ սարալանջերու, դալարադեղ հովիտներու, եղեմի նմանող պարտէզներու։

Սեպտեմբեր էր։ Օտար աշնանամուտ մը, օտար ու պարզ իրիկուն մը։ Զէին դիտեր որքան բարձր են ծովուն

մակերեսէն, եւ ցուրտը դաշտաղեւոյնին վրայ, կը թուէր իրենց անասելի, անբացատրելի երեւոյթ մը։

Պզտիկ լեռնադագաթի մը չափ ծովէն վեր էին տեղաւորուած այսուհանդերձ։

Բոլորովին աւերակ բերդաքաղաքի մը վրան պարիսպներուն տակ անցուցին դիշերը, ալիւրէն աւելի մանր փոշիներու մէջ, ոմանք ոտքի, ոմանք նստած, ուրիշներ կըռնակի վրայ, կէս քուն վիճակի մէջ եւ բացօթեայ։ Իրենց երկու հազար երդիքները սո՛ւտ էին ուրեմն։ Դեղեցիկ հեքիաթ մը, լուսեղէն երազ։

Առաու կանուխ, դեղին ու մանր խաղող կերան, որովհետեւ շրջանի առատ իշապանները փութացած էին խաղող ծախելու եկող Հայերուն։

Յետոյ պտտեցան արտերու մէջ ու եղան ուրախ։ Հեռացած էին Թուրքէն։ Ազատութեան մէջ էին։ Հոս ամէն դիւղի եւ քաղաքի մէջ բարի մարդիկ կային։ Բարի քրիստոնեաներ, բարի իսլամներ։ Առաու կանուխ, ծերուկ արաբ իշապան մը չըսա՞ւ, ակնարկելով Թուրքին.

– Այդ աղէը բարի իսլամութեան անունը աւրեց...

Ուրախ էին։ Ազատութեան վրայ կը դումարուէին այստեղ ընդարձակ արտեր, հորիզոնի մը կէսը դրաւող տարածութեամբ։ Կը դումարուէր խոշոր ձմերուկ, խոշոր սեխ, անհատնում դեղնախնձոր. բնական է՝ սոխ, սմբուկ, լոլիկ։ Եւ ուրիշ այնքան բաներ։ Քայլ մը դէպի առաջ՝ Պէյրութն էր, քայլ մը դէպի ետ՝ Դամասկոսն էր։ Իսկ Զահլէն եւ Շթօրան՝ կնիկիդ հետ խօսածդ խակ կարծես պիտի լսէին։ Դիւրութիւններ կային հոս, իրարու մօտ բազմութիւններ, դրամ եւ զարդացում ունեցող։

Օդէ հասկցող մարդիկ, Քէպուսիէցի ծերուկի մը դըխաւորութեամբ՝ սկսան դովել օդը. հողէ հասկցողներ, որոնք շատ շատ էին, սկսան դովել հողը։

– Ջուրը մանաւանդ, ի՛նչ առատ է. բոլորս պիտի ուենենա՛նք։

– Արե՛ւը. ամէն մէկս հարիւր հոդիի չափ արեւ պիտի ունենանք. – Մեքքէ–Մետինէ այսքան արեւ չկայ:

– Խօսքը մէջերնիս, մեր տեղը տեղ չէր. աշխարհէ կը-տըրուած մութ անկիւն մը: Մարդ ըսածդ պէտք է աշխա-տի մէջտեղերը ապրիլ:

– Ինչ տեղ, ի՛նչ բան: Մեռնէիր՝ է՛շդ լուր չէր ունե-նար:

– Զդէ՛, Պողո՛ս, ձդէ՛, թող ինչ կ՚ուզեն ան ըսեն. չնա-զայլի տեղ էր, դացին մեր պապերը բնակեցան:

Եւ իրրեւ թէ պապերը դիմացը ելլային, ջրտուք ընող Եփրեմ.

– Ծո՛, խեղճո՛ւկ պապեր, այնքան անխելք կ՚ելլա՞ն. Հայաստանէն ելլելէ ետք, Կիլիկիայէն ելլելէ ետք՝ ի՞նչ պէտք կար չախալներուն ծննդավայրը ընտրել եւ հարիւ-բաւոր տարիներ մնալ. կանոնաւոր տե՞ղ կը պակսէր: Այս-պէս լաւ է, մարդ կը տեսնենք, կամաց կամաց մարդ կ՚ել-լանք:

– Եփրե՛մ, իրաւ որ սա Ֆրանսացիները խե՛լք ունին. մեղ լաւ տեղ մը բերին. դա՛շտ, ջո՛ւր, քաղաքնե՛ր...:

Հողագործ Գրիգորն էր:

– Էլէկտրի՛ֆ: Զահլէ՝ – ծո՛վ մը լոյս. Բայաղ՝ – ծո՛վ մը լոյս. Քապ–Էլիաս՝ – ծո՛վ մը լոյս: Լիբանանը հեքիա-թի պէս աղուոր է – Էլէկտրի՛ֆ:

Հեքիաթ պատմող Ջաղացպան Միքայէլն էր:

– Սա վարի ճամբայէն անցնող թէլէֆոնը չկա՞յ, ամ-բողջ մեր տեղը կ՚արժէ: Զիֆթիլն վրայէն օթոմոպիլ՝ հոտ հոտելի, իսկ երկաթէ թելերուն մէջէն ալ՝ խո՛սք: Ծո՛, Հա-լէպ նստած մարդը, Պաղտատ նստած մարդը՝ կարծես քո-վրդ են եղեր, խոսք: Կ՚ըսեն՝ «Ալո մը ըսի՞ր», նոյն վայրկեա-նին Փարիզ պիտի ըսեն: Այս Եւրոպացի ըսուածները մե-ուելներուն հետ ալ պիտի խօսին օր մը. ի՞նչ կայ որ. թել մըն ալ դէպի դերեզման կը տանին, «Ալո» մըն ալ Պետրոս Առաքեալին կը ձայնեն: Առանց թելի թելեֆոններ ալ կան

եղեր։ Պարապ տեղը ապրեցանք, երանի հի՛մա ծնէինք։

Վաթսուն վեց տարեկան երկաթագործ Յովսէփն էր։

Բոլորը կը հանդիպին իրարու, կը խօսին դարձեալ։ Անցած է ժամանակ, այրած է իրենց լեղուն։ Տրամադրութիւնները սեւ են։

– Մխիթարուելու համար էր ինչ որ կ՚ըսէինք, կ՚ըսեն բոլորն ալ։

– Խնդիրը այն է որ մենք հոս չենք մնար։ Կարմիր չէօլ մը՝ն է հոս, վերը աղուաւ, վարը փուչ։

Յովսէփն է դարձեալ։ Երէկ քաղցր էր, այսօր լեղի։

– Փոր-Սայիտ մնացի՞նք. հոս ալ չենք մնար։ Հասկըցուեցաւ. այս Այնճարին մէջ միլիոն խլուրդի ծակ կայ, միլիոն դաշտամուկի ծակ։ Միջատներու ալեկոծութիւն մըն է այստեղ դիշեր ցերեկ։ Ծո հոս ալ լաւ տեղ մը ըլլար՝ քանի մը տուն ալ Լիբանանցիները հո՛ս չինած կ՚ըլլային։ Շէյխ մը ըսեր է, «մեղք Հայերուն, Այնճարի մէջ եօթը անդամ դիւղ չինուած եւ քանդուած է»։

Էլէկտրի՛ֆ սիրող հողագործ Գրիգորն է, զմայլած եւ զմայլաթափ եղած։

– Լաւ որ պատերազմը սկսած է. կը վերջանայ, կը տանին մեզ մեր կանաչ երկիրը։ Խէրը անիծեմ քաղաքին ալ, օթօմօպիլին ալ։ Ուրիշներ օթօմօպիլ պիտի նստին, իսկ մենք մուկերու ետեւէ՞ն պիտի իյնանք, մլո՞ւկ պիտի հետապնդենք. ծօ աշխարհը մարդ է, մենք է՞շ ենք. աջ կողմդ ճահիճ, ձախ կողմդ փուչ։

Զուռնաճի Աբրահամն է։

– Տխո՛ւր, տափա՛կ հող մը, կը կեցուի՞ հոս։

Բոլորը առանց բացառութեան՝ կ՚արհամարհեն դեռնախընձորը, կ՚ատեն սոխը, ձանձրացած են դդում ըսուած սա դէշ բանջարեղէնէն։ Սիսեռէ հացին ու բողկին յաճախանքը տխրութեամբ կը պատէ անոնց հոգիները։

– Խնդիրը փա՛յտն է։

– ԶԱստուա՛ծ ուտես այս ցուրտ ձմրան՝ կրնա՞ս տաքնալ։ Փա՛յտ պէտք է։ Մեր երկրին ամէնէն պիտանի բանը փայտն էր. զմեռե՛լ տաքցնէր, զդերեզմա՛ն տաքցնէր։

Փայտահատ Կրպօն է։ Փայտահատ Մկրտիչն է։ Փայտահատ Աւետիսն է։ Փայտահատ Ստեփանն է։

– Այստեղի ամբողջ փայտը բթամա՛տս չի տաքցներ։

Ածխագործ Լեւոնն է։ Ածխագործ Սահակն է։ Ածխագործ Նշանն է։ Վարդանն է։

– Կորե՛կ, ցորե՛ն, սիսե՛ռ. աղիք կը դիմանա՞յ։ Հարկաւոր է մեղի պտուղ։ Ահագին հող՝ եւ որդնոտած թուզ մը իսկ չկայ։ Ոսկի նարինջներդ թուրքը ուտէ՝ դուն նայիս Աստուծոյ սա չէօլերուն, դուն նայիս Մէժտելի քարին, դուն նայիս Ֆֆէյր Զապիթ ըսուած դիւղէն եկող եւ տատասկ ծամող ուղտերուն։

Պարտիզպաններն են։ Եւ գրեթէ բոլորն ալ պարտիզպան էին հոն, իրենց լեռնահովիտին մէջ։

Հաղարերորդ պարտիզպան Պաշչուրենց Պետրոսը, որ տիեզերահաչակ աղքատ մըն էր, չունեւորութեան անմրցելի ախոյեան մը, որ «խոնարհեցոյ Տէր զունկն քո, զի աղքատ և տնանկ եմ ես», ըսած էր երեսուն տարի շարունակ, հիմա երեսը կարելի եղածին չափ թթու ընելով կ'ըսէր։

– Ուղտ տեսնելէն մեր կնիկները ուղտ պիտի ծնանին այս Այնճարին մէջ։ Պտուղ պէտք է։

Հարկաւ։ Իրենց արեան մեծագոյն մասը գոյացած էր նարինջի հիւթէն, դեղձի հիւթէն, ծիրանի հիւթէն, սալորի հիւթէն, խաղողի հիւթէն։

– Ալիւրներէն ի՛նչ օգուտ, պտո՛ւղ պէտք է։

Ամէնուն անցեալին մէջ կանաչ գոյն կայ. տերեւ, ծաղիկ, պտուղ։

– Կը չորնանք։ Զմեռը վրաս գրէ, եթէ կրակ ունենաս եւ նուռ։ Կը վառէս ահագին կրակ եւ կ'ուտես... թուզ։

Հո՞ս – ձի՛ւն եւ կորեկ։ Մեղա՛յ քեզ, Աստուած, Դուն կը դիմանա՞ս ձիւնին ու կորեկին...

⁂

Որսորդները կարօտցան խողի քէպապին, եղնիկի խորովածին, վայրի բադերուն։ Ձկնորսները դժդոհեցան՝ որովհետեւ ծով չկար։ Իրենց կարթով եւ ուռկանով մուկ ու մողէ՞ղ բռնէին ցամաք արտերէն։ Մէկ տիւնամիքով այս պղտիկ ջուրին բոլոր ձուկերը կը բռնես։ Ե՞տքը։

Շրթները սկսած էին ծռմռիլ.

– Փո՛ւհ, այստե՛ղը։ Մեղի անտառ պէտք է։ Փա՛յտ, ածո՛ւխ, դերա՛ն։

Շրթները չարունակելով ծռմռել.

– Ա՛ս ալ տե՞ղ է։ Հոդի ըսածդ ծովեղերք կ'ուզէ որ ապրի, ձուկ, էֆէնտիմ, ձո՛ւկ։

Դղալագործ մը.

– Այնտեղի մեր դղալները...։

Սանտրագործ մը.

– Այնտեղի մեր սանտրները...։

Ոլմնագիր մը.

– Այս տուները երբե՛ք, անո՛նք լաւ էին։

Պառաւ մը.

– Մեր թոնիրի հացերը։ Հոս խմորը չի տաքնար որ...։

Գող մը իր գող բարեկամին.

– Ծօ ի՞նչ կայ որ գողնաս, իշու պո՞չ...

Երկու կոյրեր.

– Ինչ մը լոյս կար հոն, չէ՞, Պաղտո՛, սանկ երեւելու պէս բան մը. հոս միմիայն խաւար։

– Լաւ որ չենք տեսներ, Գասպա՛ր, աչք ունեցողները ա՛յնքան դժդոհ են, ա՛յնքան կը հայհոյեն, որ մարդ ինքզինք բախտաւոր կը զգայ բան մը չտեսնելուն։ Երեւի շատ դէշ բաներ կը տեսնեն խեղճերը։

Երկու վաղնջական խենթերէն Անդրէաս, միւսին.

– Իշու ձաղ կար հոն, հո՛ս ալ կայ. Աստուած կար,

հո՛ս ալ կայ։ Ես ալ մեծ եմ, դուն ալ, մրջիւնն ալ։ Արեգակը էշ մըն է, որ այստեղերը կը մնայ. եթէ էշ չէ՝ թող Հայաստան երթայ սպիտակ աղաւնի մը ըլլայ։ Արեգակը առտուն դուռ, կէսօրին դուռ, իրիկունը նորէն պիտի գըռայ։ Ո՛ւֆ, սիրտս այնտեղ ճնճղուկ էր, հիմա խլուրդ է. բոլոր Հայերուն կուրծքին տակ սեւ խլուրդներ նստած են. հանենք բոլորը սատկեցնենք։

Միւսը, Սամփսոն.

– Սո՛ւս, նստէ՛, պոմպա՛ կը պայթեցնեն մեր թաղաւորութեան մէջ։ Երթանք սեւ դորտին մէջ կանաչ եղ մը բանտարկենք, դառնուկին սրտին մէջ բերենք բոլոր դայլերը մէկիկ մէկիկ մորթենք։ Վարազի ժանիքներով ճամբայ մը պիտի սարարկեմ մինչեւ էջմիածին։ Զե՞մ ըներ։ Դուն ինչո՞ւ փիլը լոգցուցիր առջի օր մժեղի մը տիին մէջ։ Պըղտիկ տղրուկներ ունիմ ես, ով որ մեծնալու փափաք ունի՝ լեցուն լեցուն պիտի տամ։ Աթոռներու վրայ պիտի դնեմ, դրասարաններու մէջ պիտի դնեմ, քսակներու եւ խոշոր պանքաներու մէջ պիտի դնեմ։ Տաճարներու մէջ ալ պիտի դնեմ, եւ ուր որ երթամ իմ պղտիկ տղրուկներս պիտի խոշորնան։

– Այդպէ՛ս չէ – կը բարկանայ Անդրէաս, – դորտը խոշոր է։ Ե՛ս եմ թաղաւորը։ Երթանք դորտին մէջ եղ մը բանտարկենք. բոլոր դորտերը եղներու դոմ ընենք. ինչո՞ւ թող դորտը պայթի, թող Սիւլէյման պինպաշին պայթի, իր զոքանչը պայթի, իր ցեղին եօթը պորտը պայթի։ Պատերազմ պիտի հուչակեմ, դուն վէզիր ես, իմ կողմէս դնա՛ հուչակէ՛։ – Դորտերը պիտի չպայթին, որովհետեւ իրենք ալ մեծ են։ Քու հայրդ դորտ մըն էր եւ մէջը ճահիճներ եւ ուրիշ դորտեր կային, սունկեր կային, ծաղիկներու վրայ խեչափառներ կային անոր հոգիին մէջ։ Իմ գլխուս մէջ Այնճարի չափ խեչափառ մը կայ, անունը Համբարձում դրած եմ։ Բայց ես թաղաւոր եմ, խենթ Սամփսոն, դնա ըսէ, թող Սուրբ Մեսրոպ պալատս դայ, Այնճարի մէջ։

Զինուորները պիտի չծեծեն զինք. անիկա իմ հօրեղբայրս է: Պիտի բերեմ զինք որ գլխուս մէջ պտտող խեչափառը տեսնէ. անունը հայ օղու հայ պանդուխտ Համբարձում է: – Սո՛ւս, կու գայ կոր...

Ու կը չտկէ օձիքը, պատռտած բաճկոնը: – Բարե՛ւ, կ'ըսէ: Ու երկու վայրկեան ետք, Սամփսոնին:

– Քու հօրդ անունը էշ էր, կրիայ էր, ագռաւ էր, աղուէս էր, ճանճ էր, Եղովիսա՛ էր:

Սամփսոն կը նայէր հորիզոնին:

– Հայերը կ'երթան, թագաւո՛ր, հազար տարի է Հայերը կ'երթան. բլուր մը՝ – Հա՛յ կայ: Անապատ մը՝ – Հա՛յ կայ: Փողոցնե՛ր՝ – Հա՛յ կայ. շուքենաւ՝ – Հա՛յ կայ: Կառքե՛ր՝ – Հա՛յ: Հայաստանէն կ'երթա՞ն, Կիլիկիայէն կ'երթա՞ն, Մուսա-Լեռնէն՝ կ'երթա՞ն...

Բռնելով միւսին օձիքը, ցնցելով զայն:

– Ո՞ւ ո՞ւ ո՞ւ... կ'երթան: Մեծ մեծ մժեղներու վրայ նստած մուհանիրները իրենց լեռներէն կը թռի՞ն, թոնիրներուն քովէն կը փախչի՞ն: Զանգակատան դմբէթին վրայ ոտտանայ մը կայ, տաճիկ է: Հրացանս տուր: Պում... ինկա՛ւ: Մուհանիրները թող երեւան: Մլուկ թագաւորի պատմութիւնը պիտի պատմեմ մուհանիր Հայերուն: Անոր թագաւորութիւնը Այնճարի մէջ է: Ոչիներուն թագաւորութիւնը Տէր-Զօրի մէջ է: Էշերուն թագաւորութիւնը Եւրոպայի մէջ է: Արեւելեան կողմէն մինչեւ Հիւսիսային կողմը արջաստան է: Ամերիկայի մէջ ալիւր կայ, մուհանիրներու համար հին հագուստ կայ, Աստուածաշունչ եւ հովանոց կայ: Երբ որ Հայ մը ծեծելով տունէն դուրս վռընտեն, Նիւ-Եորքէն ռազմանաւ մը դէպի Արեւելք չ'ելլեր, այլ խելօք պատուելի՛ մը կ'ելլէ, սուրբ գիրք մը անութին տակ, թաշկինակներ դրպանին մէջ: Ասկէ՝ հայ որբ, անկէ՝ պատուելի՛: Մուկերուն պիտի հրամայեմ որ ուտեն աշխարհի Ս. Գիրքերը, ուտեն ռազմանաւերը: Թող մարդիկ այլեւս հանդիստ ըլլան, խենթ չըլլան: Գլուխս կը ցաւի հիմա:

Անդրէաս քաշեց Սամփսոնը ձեռքէն, դացին դէպի վար։ Դաշտերուն եղերքը հասան, եւ Անդրէաս.

– Թագաւո՛ր, ի մահ կը սուրան, ի մահ, ի՞չու ձա՛գ թագաւոր, չե՞ս լսեր, ի մա՛հ։ Դո՞ւն ալ խենթ ես, Սամփսո՛ն։ Բոլորդ մէկիկ մէկիկ խենթ պիտի ըլլաք, ես ամէնուդ թագաւոր պիտի ըլլամ։ Ինչե՛ր պիտի ընենք հոս։ Քիպրիթ պիտի ըլլանք եւ ամէն կողմ լոյս պիտի ըլլայ։ Քահանաները պիտի քսենք խորանին՝ – լոյս. վարժապետները պիտի քսենք իրենց դրատախտակներուն՝ – լոյս։ Ամէն մարդ իր դործին – լո՛յս։ Ամբողջ ժողովուրդը պիտի քսուի մեծ համբերութեան մը, եւ այդ համբերութենէն Հայաստան մը պիտի ելլէ։ Մեր մուհանիրութիւնները ջորի են, սեւ ու յամառ. կը յաղթենք։ Մենք ալ մէյ մէկ Ցոբ անոնց վրայ։ Ցո՞ւրը թէ ջորին...

Եւ երկու վաղնջական խենթերը դեռ կը խօսէին, կը բարկանային, իրար կ՚ինայային յետոյ, կը պատռէին իրարու դլուխ՝ վասն տարպիր Հայութեան եւ դժուար կեանքի։ Կ՚ըլլային հետզհետէ իրենց ժողովուրդի հայելին։

ԴԱՐ ԴԱՐ ՏԱՐԻՆԵՐ

Մժեղները կը ձայնեն, դիշեր ցերեկ։ Կը մտնեն ականջիդ մէջ, կը մտնեն ռունդերուդ մէջ, կը ծակեն ճակատիդ մորթը, կը խուժեն մտածումներուդ ընթացքին վրայ։ Ներքին ամէն տարածութիւն կը լեցնեն ջղայնութեամբ։

Եւ Ապրիլի առաւօտ է։ Եւ նորէն դեղին մալարիան կու գայ։ Նորէն ցամաք ամրոխ մը պիտի հաւաքուի Ֆլինիֆին առջեւ։ Մարդիկ, կիներ, մանուկներ։ Ֆինինը պիտի հատնի, Ֆէպուսիէցիները աներևոյթութիւն պիտի ընեն, ամէն մարդ ահագին դեղ պիտի ուզէ։ Պիթիասցի խոշոր ու կարծրը աչքերով Մանուշը պիտի կռուի հիւանդապահ Արմէնին հետ։ Պիթիասցի Մանուշը կռուազան կին է. ձմեռը սուրճի գաւաթ կը նայի, զանազան բաներու միջամուխ կ՚ըլլայ, աս ան կը բամբասէ, իսկ դարնան մուտքին կը դառնայ կռուազան։ Անհանդուրժելի կին մըն է։ Գեղեցիկ աղջիկ մը ունի։ Իր ամուսինը բարի մարդ, հեզ աւանակ մըն է նաեւ, գիւղացիներու պատմածին համեմատ։ Մասվաճառ Երեմի գլխուն վրայ ճանճերու պսակ մը կայ. այդ դորշ պսակը իր հետ՝ պիտի պատի առտուընէ մինչեւ իրիկուն. մարդուն հոգը պիտի չըլլայ. պիտի սիրէ այդ «պըզտիկ» աղտոտութիւնը, պիտի խօսի յաճախորդներուն հարիւր սուտ, պիտի ընէ երկու հարիւր երդում, եւ մսագործի կարմիր դանակը օդին մէջ շարժելով, պիտի հայհոյէ չես գիտեր որուն։ Ոսկորի համար հաւաքուած շունները պիտի փախին այն ատեն։ Պօղոսենց Երեմը բնաւ դէշ մարդ մը չէ, թմբկահար Տումանին եղբայրն է. մաշած փարախ

մը կը դնէ, մոխրոտած խորովածներ կը սիրէ ուտել, քիչ մը շուներուն եւ մանաւանդ ճանճերուն բարերարը յայտարարուած է։ Դեղին մետաղէ ակռայ մը ունի. խոշոր չինել տուած է, որպէսզի հեռուէն երեւայ։ Կատակասէր է։

Մայրը նոր կորսնցուցած Խոր-Պէկցի եօթը տարեկան Հաննիկը ճանճերու երկրորդ պսակաւոր մըն է։ Թոնրատուն մը տաղեւ նստած՝ կը սպասէ հաց թխող բարի կիներու։ Դեռ ոչ մէկ կին չար չեղաւ Հաննիկին հաց չտալու չափ։ Իր մայրը Այնճարի ամէնէն դեղեցիկ կիներէն էր. բարի էր, գթասիրտ էր ու աղնիւ։ Քսանըհինգ տարեկան էր, տարին գինք թոքախտաւորներու տուն մը եւ հոն մեռաւ։ Անունը Փառանձեմ էր, բայց կ՚ըսէին իրեն Քնքոյշ։ Մեռաւ։ Սմուսինը գործի է հիմա, եւ Հաննիկ, եօթը տարեկան, փողոցներու յուրտին, տաքին ու ճանճերուն մէջ է այլեւս, քանի որ իրեն նայող գրեթէ մէկը չկայ։ Զախ ձեռքով հացի շերտ մը բռնած, աջով կը զարնէ երեսին ու քանի մը ճանճ կը սատկեցնէ հոն. սատկած ճանճեր երեսին, կը պտտի մինչեւ իրիկուն։ Օղի խմած հայրը, Կարապետ, կը տանի գինք տուն։ Քիչ ետք Հաննիկ կը քնանայ, հայրը կը սկսի լալ։

Ճանճի քաջերը չա՜տ. բաւական Նազար կայ հոս, կամայ թէ ակամայ։ Ճանճերէն ամէնէն աւելի ջղայնացողը Վաղիցի հալեւոր մըն է սակայն։ Գարնան արեւին տակ ընկղմանած, ան կը մտածէ. մէկ ալ իր վար թափած պլեխերուն վրայ կը թառի ճանճ մը, կու գայ երեւի արու մըն ալ, կ՚ելլէ առաջինին վրայ, կը հանեն սեռային ըզգոց մը։ Հալեւորը կը կատղի։ Ինք եօթանասունին կը մօտենայ, ու չէ կարդուած, մինչդեռ օրը հարիւր ճանճ ամուսնութիւն կը կնքեն պլեխերուն վրայ. կնքուած ամուսնութիւնները ապօրինի կը նկատէ.— իմ պլեխերս իրաւ վրայ ցատկելու անկողնի՞ն են։

Հոգ չէ, ներեցէ՛ք այս անպատշաճ արտայայտութեան,

քանի որ Վաղիցի կատղած հալեւորէ մը կու դայ ան։ Ամէն բաց խօսք, յետոյ, Վաղիցիներուն ներելի է։ Անոնց մտքէն բաներ կ՚անցնին, որոնք հաղուստ չունին։ վարժուած են անդրեստ արտայայտութեան։ Եւ մանաւանդ իրաւո՛ւնք ունին իրենց սիրտը պաղեցնելու։ Աստուած ու Թուրքերը իրենց դեղձն ու նարինջը կողոպտած են, ալ խօսքին մերկին չմերկին կը նայի՞ն։ Աստուծոյ ամբողջ պատասխանը սա հալեւորին, ոչ հայրենիք եղաւ, ոչ հարստութիւն, ոչ կին։ Ճանճ եղաւ։ Ճանճի զուգաւորութիւն պէխերուն վրայ։ այսքան անհամ կատակ կ՚ըլլա՞յ։ Ճանճերուն կին կը տրուի, ահաղին հայ մարդու մը յիսուն տարի շարունակ կը մերժուի՞։ ինք քսան տարեկանէն սկսեալ ուղած է կին, եւ Աստուած իր ցանկութեան հակառակ կարդադրութիւն ըրած է միշտ։ – Քիչ մը քի՛չ պրաղէիր երկընքով, քիչ մըն ալ երկրո՛վ մտահոգուէիր, հէ՛յ Աստուած, կ՚ըսէ հալեւորը, խաչ հանելով նոյն ատեն։

⁂

Միջոցը ամէն օր կը լեցուի ճանճերով, տղեղ ամպերով, տղեղ աստղերով, տղեղ բախտաւորութիւններով, անյատակ դժբախտութեամբ։ Պատուած անկողիններ կը դրուին արեւին ջերմութեան։ Ամէն ինչ հականեխել պէտք է։

Գարունը պախուրց–եղանակ մըն է Այնճարի մէջ ու մանաւանդ Նէպլի Զարուրի բլրակին շուրջ։ Նէպլի Զարուրը, կղմինտրի դոյն այս դաշտագետնին վրայ, խալամի կիսաւեր սրբավայր մըն է։ ճերմակ է, դմբեթաւոր, եւ հովերը կը դողան անոր շուրջ։ դօրաւոր սուրբի մը տարապայման մեծութեամբ դերեղմանը կայ իր մէջ։ Բլրակը ընդարձակ եւ աղտոտ դաշտագետիններու պորտն է։ անոր կիսասպիտակ ժայռերուն վրայէն կը սողան բորբոքած մորթով հրավառ իժեր, քարաթօթոշներ, որոնք կասկածամիտ են ու երկչոտ, մողէզներ՝ որոնք թեթեւաօլիկ են, կանաչ եւ դեղեցիկ։

Եթէ դարունը պախուրց-եղանակ է հոս, Յուլիս ամիսը ամառուան կրակները քաշող խոշոր անասուն է. կոտրրտած սայլի լծուած դանդաղաշարժ դրաստ՝ որ երեսունեւմէկ քայլ պիտի նետէ արեւին ու յարափոփոխ լուսնին ըսպիտակ ճամբաներուն վրայ, որ պիտի հեւայ շարունակ պտուտահողմերու անհանգարտ փոշիներուն մէջ: Օդոստոսը՝ դոմէշ, Սեպտեմբերը՝ դոմէշի ձագ, քանի այս պանդխստութիւնը կը շարունակուի: Կնճռոտ ու վա՛տ պանդխստութիւնը:

Ահաւոր ձմեռ: Ու մո՛ւտքը դարնան: Մթնոլորտի փոփոխութիւն: Մի՛ այն: Կ'ըլլայ ցեխը փոշի, կ'ըլլայ ցուրտը կրակ: Պանդխստութեան տանջանքը իր ոճը կը փոխէ պարզապէս եւ ուրիշ ոչինչ: Խոտ կը բուսնի դրեթէ ամէն կողմ. կը բուսնի մլուկ, կը բուսնի մժեղ, կը բուսնի ամէն ինչ աւերող դաշտամուկ: Այս բոլորը կը բուսնին խոտի առատութեամբ, յարձակելու համար տարագիր Հայերու կեանքին եւ առողջութեան վրայ: Թուրքը եւ անոր դոյութեան հետեւանքնե՛րը Հայութեան վրայ: Այդ հետեւանքները առնըւազն մլուկային են, մժեղային, մկնարեր ու մահաբեր:

– Ի՞նչ կը կարծէ խիղճը աշխարհին. կոյր խիղճը, խըլուրդ խիղճը: Երբ մենք, տանջանք ու վրէժ ունեցող որպէս ժողովուրդ, երբ մենք, արդարութեան տռամ ու աստուածութիւն ունեցող հնադոյն ցեղ, սկսինք դրել՝ կրնանք աշխարհը հայու լեզուով ողողել. կրնանք ամօթի մէջ խեղդել անամօթ սա մարդկութիւնը: Օր մը պիտի ըլլայ ատիկա եւ պիտի ըլլան ուրիշ բաներ: Երբ Հայը կը սկսի դրել, քանի որ դեռ լրջօրէն գրականութիւն չէ ըրած ան: Հայ գրողը հիւանդասահ աղջկայ պէս հսկեց այն հիւանդութեան ջերմութեան վրայ, որ հայու տառապանք եւ տարագրութիւն անունը կը կրէ: Հայ գրողը ջերմութեան աստիճան արձանագրելով գոհացաւ միայն, հարարաւոր մատեաններու մէջ, ճշմարտութեան իր կամքը սրելով շարունակ: Ազգերուն ողորմելի երեւակայութիւնը մեղի չկրցաւ

հաւատալ, եւ քաղաքականութեան ջիղը ընդունակ չեղաւ երբեւիցէ Հայուն բացառիկ պարապայով հաղորդուելու։ Այդ քաղաքականութիւնը, որչափ ալ հաշուապէտ ու ճարտար, իր պաղ տրամաբանութեան դոհը, մոմիա՞ն պիտի դառնայ, ճակատագրականօրէն։

Հայը դեռ չէ դրած, Հայը պիտի դրէ սակայն։

Ակսել Բեկզատեանի օրագիրին մէջ ահա այս տեսակ եւ ուրիշ տեսակ բաներ կան։ Դառն բաներ։ Անպութ ու չեղ բաներ։

Ակսել Բեկզատեան ճէպէլ Մուսացի է, ազգաս է, ուսուցիչ է։ Կրնայ մեծ խորութիւններուն ճայնը բերել մեզի, քանի որ մենք պէտք ունինք տիեզերական ճշմարտութեան խօսքին, աստուածային թանձրաշող իմաստներուն։

Ակսել Բեկզատեան չի գիտեր թէ ինք մեծ դրող մը կրնայ ըլլալ։ Կը վախնայ այդ համոզումին ու յաւակնութեան մօտենալէ. կ'ընկրկի շարունակ, կը նահանջէ եւ կը սեղմուի պզտիկ նօթագրութիւններու մէջ, մաքերու եղերական անկանոնութեան մը մէջ։ Հասցուցած կը կարծէ ինքզինք չտպուելու աստիճանին, եւ այլեւս հանդարտ կը զդայ ինքզինք եւ բոլորովին ապահով իր անտարբերութեան մէջ։

Կը մնայ Այնճար. որոշած է չունչը փչել գիւղացիներու դժուար կեանքին մէջ։ Ի՞նչ վնաս՝ եթէ իր կարելիութիւններէն պակաս ապրի. ի՞նչ վնաս՝ եթէ չհասնի իր ամբողջական սահմանին եւ մնայ այդպէս կծկուած, ոտ մը հայ գիւղացիներու մէջ. թող ըլլայ իր բախտն ալ այդպէս. ի՞նչ վնաս։

Քիչ մը հայի դրամ պիտի ստանայ, փողկապի մը դրամ, մերթ ընդ մերթ կօշիկին դամ դարնել տալու դրամ։ Դասը անչուշտ լաւ պիտի աւանդէ, պիտի ջանայ որ աշակերտները այսօր աւելի լաւ սորվին քան սորվեցան երէկ, բայց եւ այնպէս իր աւագ մտահոգութիւնը պիտի ըլլայ ժողովո՛ւրդը դիտել։

Պահեր կ'ըլլան որ չի սիրեր ժողովուրդը, մերթ ալ կ'առնէ անկէ անպատմելի համ մը: Ինչո՞ւ համար· կ'ուզէ բացատրել այս բանը: Ի՞նքն է արդեօք զարտուղին, դիւզացիներ՞ն են, ո՞վ է զարտուղին:

Բեկղատեան իմացական պտոյտներու մէջ մասնագիտացեալ խառնուածք մըն է: Կը քալէ սեփական հոգիի բուիղներէն, իր նեղ շրջանակին ու ամբոխին հոգիին մէջ: Շատ գիրք չունի որ կարդայ, պայմանները իրենց դէշ համաճարակով վաղուց ուրացած գինք՝ դպած են արդէն մորթին: Որոշա՛ծ է· պիտի մնայ, դիմանայ, դիտէ ժողովուրդը: Մննդավայրին մէջ, Հայութեան հասարակաց կարծիքը սկսած է արդէն շարափոխուիլ: Երբ հին, արմատացած, նուիրականացած կարծիք մը այսպէս աչք ու անկիւն կը փոխէ հետզհետէ, բնական է, որ ուսուցիչ Ակսելի սրտին մէջ բացուին կարդ մը վէրքեր: Ի՞նչ են այդ վէրքերը· պիտի ճշդէ· ահա կը յօժարի կեանքը անցնել այստեղ, որ ճշդէ, կը դիտէ, կը հարցաքննէ երեւոյթները՝ որ ճշդէ հիմա· այսպէս հապճեպով չի կրնար· դուցէ բնաւ չկրնայ· պիտի աշխատի սակայն յաջողիլ այդ ուղղութեամբ: Տէ՛ր Աստուած, միայն չսխալի՛ր:

Ինչ կ'ուտէ Բեկղատեան, քիչ կը քնանայ, քիչ կը պըտըտի· դէմքեր ու խնդիրներ կը դիտէ· կը նայի հաւաքականութեան շարժումներուն: Կ'ուսումնասիրէ այդ դիւղացիներուն հոգին, որ բեկումի մէջ է, որուն վրայ սկսած են արդէն դոյանալ մտահոգութիւն պատճառող կարդ մը ախտանշաններ: Այս լեռնական Հայերուն համար նկարագրի դէշ նախօրեակ մըն է ասիկա: Տարաբդութիւնը սկսած է կրծել գիրենք, սկսած է պարպել գիրենք հին եւ հայկական առաքինութիւններէ: Այս ընթացքով, ցեղային հաղարամեայ առողջութիւնը կրնայ հեռանալ բոլորէն եւ թաղուիլ անորոշութեան մէջ:

Թէ ինչեր դրած է կամ ինչե՛ր պիտի դրէ ուսուցիչ Բեկ-

զատեան իր պանդխտութեան սարահարթի չոր կլիմային ու նաեւ չոր թուականներու մէջ՝ չենք դիտեր։

Բայց դիտենք որ մլուկները անտանելի են, չհանդուրժուող բան են։ Կը ծնին, կ'ելլեն ուղղակի ճարպիկութեան արդանդէն, կը պահուըտին վայրէ ծակերու մէջ, ծակած առարկաներու մէջ։ Ժանդոտ երկաթներու վրայ կ'ելլան ժանգի խաւ, կը քալեն տախտակներու վրայ, բաւական մը՝ անկողիններու վրայ։ Կը շարժին տան յատակի փոշիներուն խորը։ Ներս մտնես՝ ներսն են, դուրս ելլես՝ հե՛տդ են ելած։ Կը թափառին մլուկները Այնճարի աստղերուն տակ, լուսնին տակ, արեւին տակ։ Մերթ կը ձեւանան մեռած, մերթ կը կատարեն ռազմական իմաստով ճարպիկ դարձուածքներ։ Կարմիր են, ուռած, լեցուն։ Յայտնապէս լաւ կը սնանին։ Մեր առողջութիւնը, մեր աւիշն ու աշխոյժը կը դողնան։ Ճէպէլ Մուսայէն բերած ինչ որ արիւն ունէինք տուինք մլուկներուն, մժեղներուն, ճանճերուն եւ Այնճարի սա խորունկ յոգնութեան, սա ծայրը չես դիտեր ո՛ւր հասած անորոշութեան։

Լաթ մը բռնած իրենց քթին դէմ, պառաւներ, աղջնակներ, դեռատի հարսներ՝ կը պայթեցնեն մլուկներու նենգարնագրդ մարմինը։ Հինգ լման բոպէ սուր նեխածութեան վիճակի մը կը տիրէ բռնուած լաթերուն շուրջ։

– Անպիտանները, թո՛ւհ, ոատանայի պէս կը հոտին։

– Թո՛ւհ, թո՛ւհ, հոտած սատանայ են բոլորը։

Իրաւ, մլուկները, անվերջանալի սա մլուկները հաւասար են տաճկացած սատանայի։ Քարիւղ կը քսենք վրանին, կաղի օճախներով կը վիշենք կրակ՝ – անօգուտ։ Դեռ կան, չա՛տ են տակաւին։ Դուք չէք դիտեր ի՞նչ բեղմնաւոր սերմ է սերմը մլուկին։ Պատմութիւն դրող Հայ մը, ազգային պատմութեան մէջ պարտաւոր է լուրջ եւ հատու բառերով, տագնապ ստեղծող ոճով մը եւ նկարագրութեամբ՝ անդրադառնալ Այնճարի մլուկներուն, նոյն դիծին վրայ բերելով մուկերը, մժեղները, ցեխը, փոշին, լեղի հովը՝ – Բայա-

պէն, Մեժուլէն եւ դժոխքէն փչող։ Զինուորական կայաններու աշխատանքէն բերուած խոշորակազմ ոջիլներն ու սուլինի պէս մորթին մէջ խորացող պաղառութիւնը։ Թշնամի մուրթը։ Թշնամի ձիւնը։ Թշնամի բամբասանքը՝ աղգայիններուն եւ օտար մարդոց։

Ցիշել յետոյ, ուխտ ընել երբեք չմոռնալու՝ Պախիթի հողն ու երկինքը պարփակող ճանճային մեծ ու կլոր տարածութիւնները, եղերական ու շարժող։ Հայոց պատմութեան մէջ մասնաւոր դլուխ մը ճանճի, մլուկի, մժեղի, եւ դեւ թեւաւոր մրջիւնի եւ դեռ դաշտամուկերու, առնէտի եւ ի՛նչ դիտնամ ի՛նչ բաներու համար։ Ապահո՛վ կրնայ ըլլալ պատմագիրը· ինչ որ կը դրուի հոս, պատուհաս միջատներու եւ աղէտ պայմաններու մասին, չոր է, իրականաւելին՝ իրականութեան շուքն է միայն ասիկա, ուրուապատկե՛րը։

Այդ բոլորը, օ՜, այդ բոլո՛ը···

Մօտեցան մեզի արտաքոյ երաժշտութեամբ, արտաքոյ լռութեամբ, այլանդակ ազտերով, այլանդակ ու շերտ շերտ հոտածութիւնով։ Կարդէ դուրս, կանոնէ հեռու միջոցներով։ Սոված էին· սովահարի ընդդիմով եկան· եկան կատաղի ու խուլ, խորունկ, դժպհի քաղցերու մէջ ընկղմուած։

Այսպէս։

Պասիթ։ Տասնօրեայ պանդուխտներ։ Յետոյ քառասնօրեայ, յիսնօրեայ պանդուխտներ։ Թշնամիէն ազատուած լեռնական հպարտ Հայութիւն մը կար, կարաւան առ կարաւան վտանդին սահմանը անցած։ Թշնամին իրենց երկրին մէջ էր, իրենք՝ ուրիշին։ Թողած էին ծննդավայրը, լքած տուն, հող ու հարստութիւն, ընտրելու համար ազատութիւնը։

Ուրախ էին։ Հրճուանքի, երգի ու ծախսի մէջ էին։ Կը խմէին ծովախորշին լեղի ջուրը, կը թափառէին ծովեղերքի աւազներուն վրայ։ Կը քնանային բաց օդին մէջ։ Անտա-

ռի ծառերուն վրայ կախած էին եռադոյն դրօշ, սուրիական դրօշին հետ։ Պտոյտի ելած մարդոց հոդեվիճակով էին տակաւին։

Տասը օր ետք, եկան ճանճերը։ Լեղի ջուրը փութացուց տիզանթերին։ Ճանճ ու տիզանթերի՝ յայտարարեցին մեր տարագրութիւնը նախ մեզի, յետոյ ամէնուն։

Ճանճերը առատութեամբ չեկան մեր վրայ. եկան թուխ ամպերու զանգուածի պէս։ Մեր մորթի ծակոտիքները տըրամադրեցինք իրենց, եւ անոնք ծծեցին մեզ, կերան։

Անտառ մը ամբողջ՝ յիսուն օր ճանճի ձայն հանեց, եւ այդ ձայնը, տխուր ու մեռելական, լսուեցաւ երկու բլուրէ անդին, հասաւ դաղթականէն երեք հազարամեթր հեռու։ Կը վարանէի՛ր մտնել ճանճային գոտիէն ներս։ Խուլ, թափանցող, ներսուզուո՛ղ ձայն մըն էր տարկա. կը թըմրեցնէր ականջ, կը բթացնէր ջիղ, տրամադրութիւն, կեանք։ Կը մտնէր ոչ թէ ականջներուդ մէջ, այլ հեղհեղէ հոգիիդ, ու կու տար ջերմութիւն, տրտմութեան հետ խառն պժգանք, երակային ճանճրոյթ, մկաններու ընդհանուր թուլութիւն։ Մաքրութիւնը չէր յաղթահարէր ճանճերը. աւելի զօրաւոր էին կարծես քան ամէն մաքրութիւն։ Տանելի չէր. տարինք։ Տարագրուած հայ եղերական էակը շալկեց ճանճերուն այդ ստորին բեռը ուրիշ բեռներու հետ։ Ամեն խեժոտ լեղուաջուր մը, եղաւ տիզանթերի եւ այլեւս իր երեւութական ուրախութիւնը ներքին հպարտութեան արդիւնք մը եղաւ լոկ։ Ցաւին հանդէպ կեցուածք մը։

Ծովախորշի այդ ճանճե՛ր։ Գորշ էին, թոյլ, դարշահոտ։ Նաեւ աղմկարար, անառոյդ, ապուշ։ Նաեւ անհեթեթ, ծոյլ, նուազահար։ Կը բխէին անոնք մամռոտ քարերու վրայէն, տերեւներու մէջէն, ծովեղերքի կողմերէն։ Թուփերուն տակ՝ իրենց կոյտն էր, թաց հողերու վրայ՝ իրենց կոյտը, խիճ ու աւազներու վրայ՝ նորէն ու միշտ իրենց կոյտը։ Կը հեծնէին ուղղութենէ զուրկ ամառնահովերու քամակին ու, չքսուող, չմտածուող բազմու-

թեամբ, կու դային դէպի մեր մարմինը, դէպի մեր ուտելիքները, դէպի ծայր տուող մեր աղէտը։ Կը փակէին մեր քրտինքին վրայ, մեր արտեւանունքներուն վրայ, մեր քթին շուրջ. կը ծծէին մեր մաղը, քրտինքն ու ենթամորթը։ Առտուընէ, դեռ արեւը չծագած, ծածկած կ'ըլլային ծախու լօլիկները, խաղողի ողկոյզները, հասունութենէ մաչած թուզերը։ Կը տեւէր այդ վիճակը մինչեւ իրիկուն, մինչեւ ծննդաժամը Օդոստոսի աստղերուն։ Ճանճը եղած էր ամէն բանի կեղեւ, մորթ, կաշի։ Ճանճ՝ ձկնորսի նաւակներուն վրայ. ճանճ՝ պտղակիր սայլակներու վրայ. ճանճ ու ճանճի աղտո՛տ ձայն՝ ամէն կողմ, ամէն բոպէ, ամէն ոստրութենէ։ Ա՛լ կատակեցինք։ Ժողովուրդը ժպտեցաւ, եռադոյն պարզեց, պարզեց սուրիական դրօշ, դարկաւ թմբուկ, փչեց զուռնա։ Պարեց ու ծախսեց. կայծակ տեսաւ, դէշ բախտի պոռնկութիւն տեսաւ։

Երգե՛ց։

Ուրիշներ «խենթ» է պիտի ըսէին եւ «անզգայ». մինչդեռ բարի, կտրիճ, հպա՛րտ է եղած ան։

Որմնադիր Մաթոսին կինը, Եւա, դեռ կէսօր չեղած, սովորութիւն էր ըրած Պասիթի մէջ ըսել ամուսինին.

– Մաթոս, Մաթոս, իմ բարի՛ ամուսինս, ճանճերը դիս պիտի լմնցնեն, ճար մը խորհէ Եւայիդ համար։

Մաթոսին Եւան հիւանդ էր։ Ծովախորշ դալէն երեք օր ետք, ինկաւ անկողին, եւ հետզհետէ տիպանթերին ծանրացաւ վրան։ Մաթոս կը դողար։ «Կը մեռնի՛, կը մեռնի՛ այս կինը»։ Եւ այս կասկածին հետ կ'աւելնար դողը։ Երբ «Մաթոս» ըսէր, երբ «պիտի լմննամ» ըսէր, Մաթոս դլուխը կը դարձնէր անդին պարզապէս աչքերը սրբելու համար։ Ա՜խ, այս ճանճե՛րը, ո՞վ ողջ պիտի ձդէին անոնք. բոլոր մարդոց այտերուն վրայէն ծծած վերցուցած էին մարդու

գոյնը։ Առողջութիւն մնացած էր։ Եւ կ'ըլլար Մաթոսին պատասխանը.

– Իվուշիկ, իմ խեղճ կինս, առ աս ֆիլահս եւ քշէ այդ անպիտանները, ես երթամ հաց բերեմ, ուտե՛նք։

Եւա ամուսինին քիւլահով ճանճ կը քշէր, իսկ Մաթոս կ'երթար հաց բերելու։ Ճաղատ գլուխին վրայ, ամէն մի-ջօրէի, սպիտակ քրտինք մը կը շողար, ծովափի թէժ արեւին տակ։ Հաստ մազերով պեխերը մացառի պէս կախուած կ'ըլլային շրթունքին վրայ։ Դուրսն էր, կայանի մաքրութեան գործին մէջ, ամբողջական եռանդով մը ճանճերու դէմ պայքարի լծուած։ Հոգիին երեք քառորդը տունն էր, այսինքն՝ սաղարթահիւս հիւղակին մէջ հիւանդ պառկած կնոջ քով. քառորդ հոգիով մըն էր, որ Մաթոս ստիպուած էր կեանք ըսուած սա դատարկութեան ու դատարկ մարդոց մէջէն իր կարծր հացը ճարելու։ Ճանճերու դէմ պայքարն էր որ կը բաղմապատկէր սակայն կնոջ քովէն զատուած իր քառորդ հոգին։ Ամէն անգամ երբ տեղ մը մաքրէր, երբ խումբ մը ճանճ սպաննէր, կարծես հոգիի բեկոր մը վերադարձուցած կ'ըլլար իր սիրելի Իվուշիկին։

– Տանի՛կ ճանճեր, տանի՛կ. եթէ ասոնք լմնցնենք՝ ժողովուրդը փրկած կ'ըլլանք, և ա՛լ չենք մեռնիր։ Եթէ ճանճը չըլլայ՝ ո՞վ կը մեռնի։

Մաթոս կ'ապրէր միջին բարձրութեամբ ու մարմնով հաստ հասակի մը մէջ։ Իր մարմնով ու ամէնօրեայ տրամադրութեամբ յանձն առած էր ամէն զոհողութիւն, ամէն բարձր գին, յիսուն տարեկան կինը փրկելու համար։ Մաքրութեան բուն պայքարէն վերադարձին, նորէն ահագին ճանճ կը սպաննէր իր ճանճարդել ոստով։ Ճանճ մը պակաս՝ ուրախութիւն մը աւելի։ Իվուշիկին համար՝ քայլ մը, նեռուած դէպի կեանք եւ առողջութիւն։

Է՛հ, իր Իվուշիկը։ Հոն, ծննդավայրի գիւղին մէջ, անոր արեւելեան տնակներէն մէկուն յարկի տակ, հարս ու փեսայ եղան. ինք շաբաթ մը գործի չդնայ. կապեց փե-

սայլ կարմիր դօտին սեւ շալուարին վրայ, հաղաւ Հալէպի կարմիր եէմէնին, նոր նոր քիւլահ մը դրաւ գլխուն ու նայեցաւ Եւային: Առաջին դիշերն իսկ «Եւա» անունը փոխեց եւ փսաղաքչական ձեւով կոչեց զայն Իվուշիկ: Ուրիշներուն Եւան էր ան եւ իր Իվուշիկը: Կինը հաւնեցաւ դօտին, հաւնեցաւ սեւ փայլուն շալուարը, մէջը խանչալ զարկած կարմիր դօտին, քիւլահը: Կինը ղինք հաւնեցաւ, ինք՝ կինը, ու պաղնուեցան: Այդ շաբաթ, մի՛շտ պաղնուեցան: Շաբաթը անցնելէն ետք, դործի: Դործը տաճիկ աղանեբուն պատ պատել, անոնց հացը, ձէթն ու պիպերը ուտել, անոնց հայկական հպարտութիւն ծախել, հայու դերաղանցութեան մասին խօսիլ.— քառասուն օր ձեր բանակներուն խէրը անիծեցինք. ոչ, քառասունհինդ օր:

Կը նեղուէին՝ առանց ցոյց տալու: Հոդը չէր. Թող նեղուէին: Հիմա կառավարութիւն, արդարութիւն կայ. տաճիկին քիթը.— աղայի թէ աղքատի, — քսուած է դետին: Լաւ որմնադիր չունին, ստիպուած են Հայու դիմել. ինչո՞ւ պիտի չիսօսի, Թող նեղուին:

— Դուք ալ ա՞ղդ էք. մենք բանակ ունենանք՝ կը տեսնէք, աշխարհը կը տեսնէ:

Երբ տուն վերադառնար, կը դրկէր արծաթ դօտիով իր Իվուշիկը: Ի՞նչ համով ճաշ կը պատրաստէր իրեն, ի՞նչ աննման ձեւով պաշար կը ծրարէր իրեն ճամբու համար: Մաթոս, ամօթը մէկդի ձգած, զայն միշտ գոված է որմնադիր ընկերներուն: —

— Պաղտօ, քու կինդ Սիման, խօսքը մէջերնիս, պոռոքուան կին է. նախանձ բառը ինքն է. չեմ կարծեր որ բանն ալ շուտ հասկնայ. իմ Եւային որ նայեցայ՝ լմնցաւ, միտքիս ինչ կ՚անցնի, հասկցած է: Գիտուկ կին է, գիտուկ, աչք կը կարդայ:

Մաթոսին կինը դէպի առողջութիւն չդնաց: Ամէն օր քիչ մը աւելի հիւանդ եղաւ: Թէեւ կասկածը մտած էր մարդուն մէջ թէ կինը պիտի չապրի, բայց չկրցաւ բաժ-

նըվիլ յոյսէ մը։ Աստուած է այդ յոյսը։ Կապոյտին խոշոր մարդը, որ բարի ծերուկ մըն էր, պիտի ուզէ՞ր որ Մաթոս առանց կնոջ մնայ։ Կարելի չէ։

Կարելի եղաւ։ Յիսուն տարեկան «Իվուշիկը» մեռաւ։

Քաղաք էր դացած Մաթոս։ Վերադարձին հիւղակէն ներս մտաւ, ձեռքին մէջ կտոր մը միս։ Հիւղակին առջեւ բոլոր դրացիները հաւաքուեր էին։

– Հը՛...

Ու կեցաւ։

Զբաղած կը թուէին բոլորը, կիներ ճանճ կը վռնտէին. կիներ ալ կուլային։

– Հը՛...

Շարժեց գլուխը։

Տեսաւ հին քիւլահը, պղնձէ թասը, կէս խմուած ջուրով։

Բացաւ այն ատեն իր մանր աչքերով ահագին տրտմութեամբ նայուածք մը, նայելու համար կապոյտներու չարացած ծերուկին, ճանճերո՞ւն թէ պանդխտութեան։ Բայց ասոնք այլեւս մէկ բան էին, բայց ասոնք այլեւս տարաբրութիւն էին, եւ Իվուշիկ մեր տարաբրութեան թիւ մէկ ճանճահարն էր։ Յետոյ, ամէն օր մեռան ուրիշ ծերեր, մեռան երախաներ, մեռան երիտասարդներ։ Ճանճերու կակուղ եւ համատարած բազմութիւնն էր որ կ'ուտէր չարունակ, կը շարժէր վեց հազար մեթր ծովեզերեայ տրամաղծի մը վրայ։

Աղէտին արմատը Պասիթի մէջ էր եւ կէս մըն ալ Այնճարի առաջին տարուայ վրաններու ձմեռուան։ Այդ թափանցիկ վրաններու ձիւնակուտակ ձմեռը մենք անցուցինք ծովէն շուրջ ինը հարիւր մեթրով բարձր՝ մրրիկներու եւ ցեխի մէջ։ Ճաղատ լեռներու անապատային սառորտի մը տակ։ Հիւսիսի եւ հարաւի քամիները մոլեղնած զոմէշներու կատաղութեամբ կոտոշ կոտոշի կու գային, եւ

արեւմտեան լեռներու ցուրտը մեր մարմնին վրայ արեւածագային յոյսեր կը մտրակէր։

Աշունէն մինչեւ ձմեռուան վերջը մնացինք խեղճուկ վրաններու տակ։ Պաղ էր։ Մուկն իսկ չէր կշտանար մեր կերածով։ Աշխատեցանք։ Մեզ աշխատցնողները մեզի յատկացուած զումարներէն կերան կակուղ հաց, կարագ ու տապկուած միս։ Բրին անվերջ խարդախութիւն։ Մեր տուներուն համար բերուած երկաթը, կրաղիւսն ու տախտակները ծախեցին։ Հայ գաղթական կար, եւ մարդիկ պէտք էր հարստանային մարմնով ու քսակով։ Ուրեմն անշո՛ւշտ մեր մահը պիտի դիւրանար։Ուրեմն անշո՛ւշտ խոստացուած երկու եւ աւելի սենեակները հաղիւ մէկ սենեակ պիտի ըլլային։ Անշուշտ ջուրը դժուար պիտի հասնէր դիւղ, խոստացուած հողերը ուշ պիտի բաժնուէին, ծառ պիտի չունենայինք մեր շուրջ։ Մժեղն ու մլուկը մեզ պիտի մեռցնէին, եւ հեռուն նստած հանդարտ մարդիկ, պատերազմի նիւթական անհատնում շահեր ծծելով՝ պիտի սրակէին հայ ժողովուրդին մէկ բեկորը ծոյլ, չինարար ոգիի դէմ։ Պիտի տային մեզի երբեմն իրենց պղտիկ զրուշները, գործնականութեան մեծ փիլիսոփայութիւններ կարդալու համար սալոններու մէջ, իրենց չփացած կիներուն ներկայութեան, նիւթը մեզ ընելով։ Պիտի խօսէին ակումբներու մէջ, ընկերական հաւաքոյթներու եւ ժողովներու մէջ։ Մեր պարագային առջեւ չկրցան իսկապէս լրջանալ, չկրցան խորանալ։ Թեթեւ եղան, միակողմանի եղան ու բամբասող։

Այնճար խորացուց մեր աղէտը։ Պասիթ մօտ էր հայրենի շրջանը. տեսանելի էր։ Զօրաւոր հեռադիտակով մը կրնայիր հոն ապրելու պատրանքներ ունենալ նոյնիսկ։ Մը-խիթարութիւնը ուժեղ էր եւ հետեւաբար ներելի։

Կը դիտէինք լեռը, ծովը, մշուշի մէջէն ընդնշմարուող գիւղերը, եւ առողջութիւնը կ՝ամրանար մեր մէջ։ Բուժիչ էր մանաւանդ ծովաջուրի պատառը, որ կար ընդմէջ Պասիթի եւ Ճէպլէլ Մուսայի։

Հիանալի էր։ Կը մտնէիր հոս ջուրին մէջ եւ կը թուէր որ հակադիր ափէն ալիքներ կը փութան մաքրելու վրադ փակած տարադրութեան առաջին աղտերը։ Կ'ելլէիր ծովէն աւելի թեթեւ, հայօրէն աւելի ինքնացած։ Ուժի եւ հոգեկան կենսունակութեան խորհրդաւոր ներարկում մըն էր ասիկա, տարադիրներուս անձն ի վար. հողային ոգիի դաղտնի աւար մը, հեռուներէ կատարուած, ցեղային մեծահրաշ ոճով։

Նիկողոս որ թիզ մը անդին չէր տեսներ, կը պնդէր միշտ, թէ իր տունն է տեսած, ծովուն միւս ափին վրայ, թէ տեսած է նոյնիսկ, տան առջեւէն անցնող բեռցուած էշ։

– Հիմա չեմ տեսներ, բայց երբ նստիմ այն բարձր ժայռին վրայ, շատ լաւ նայիմ, ուժերս հաւաքեմ եւ սուր նայիմ՝ կը տեսնեմ։ Ճիշդ իմ տունս էր, անցնողը ճիշդ բեռցուած էշ մըն էր, վերէն վար կ'երթար։ Կարծեմ թէնէքէճի Ալիին էշը ըլլալու էր. խոշոր ջորիի չափ էշ, ուրիշ՞ չերեւիր. տեսնուա՞ծ էր այդպէս էշ։

– Է՛հ, կոյր, կո՛յր Նիկողոս, պառաւիդ փէշն իսկ չես կրնար տեսնել, տո՞ւն տեսնես. մատակ է՞շ տեսնես. կապոյտ աչքերով փոստաճի Պըսը բան չի կրնար տեսնել, ուր մնաց որ դուն տեսնես։ Աչքդ փոս, հոգիդ փոս, ըսածդ փոս։

Կը լեցուէր ծովափը խնդուքով։

– Ծո աշխարհը կոյր է, լակոտնե՛ր, ծո ձեր խե՛լքը մութ է, ծո ձեր հաւա՛տքը փոս է. այդ ի՞նչ սատկելիք բառեր է որ կ'ըսէք։ Արդէն երիտասարդ ըսի՞ր – տասպրակ մը թիթեղ, տասպրակ մը յարդ։ Մարդ ըսածդ վաթսուն տարեկանը պիտի անցնի, որ ծնած հաշուես, որ մարդու տեղ դնես։ Մարդը վաթսուն տարեկանէն առաջ չի՛ ծնիր։ Բոլոր մաղերդ պիտի ճերմկին, մէջքդ պիտի ծռի՝ որ ծնիս, թէ ոչ չես ծնած։ Կաս, բայց չես ծնած։ Մարդ չես։

Եւ այսպէս բարկացած՝ կ'ուղղուէր ուրիշ կողմ։

Տունն ու էշ մը տեսած ըլլալու եւ ատոր համար կա-

տակի նիւթը ըլլալէն ետք, Նիկողոս, իր պատրանքին մէջ անդրդուելի իրականութիւն մը դրած, համոզեց պառաւ կինը, Շամիրամ պաճին, եւ միասին գացին տակէ ետք իրենց տունը դիտելու:

– Հոն նայէ, – ըսաւ պառաւին – կաղնիին տակ, խոշոր ժայռին քով, ատ մեր տունը չէ՞, եթէ էշ մը անցնի համբայէն, չե՞ս տեսներ...

– Հարկաւ, ան է, մեր տո՛ւնն է ան, կը տեսնեմ. մարդ իր տունը չի՞ տեսներ: Աստուծոյ տուած ուղիղ մարդը ե՞րբ իր տունը չի տեսներ, ո՛ւր իր տունը չի տեսներ, եկեղեցին չի տեսներ: Նիկողո՛ս, հո՞ս կու գաս տունը տեսնելու. ան ամէն կողմէ չերեւի՞ր. երթանք խայմային տակ. ես անկէ՛ալ կը տեսնեմ մեր տունը, մեր եկեղեցին՝ ուր ամէն գիշեր երազիս մէջ գիւղին մեռելները պատարագ մտիկ ընելու կ'երթան: Նայէ, չէի՞ ըսած, ըսեմ: Օր մը գիս ալ ներս առին. կ'ուզէի մտնել՝ «Հոս ձեզի պէս փախչողներուն տեղը չէ՛ կ'ըսէին բոլոր մեռելները. կ'աղաչէին, օգուտ չէր ըներ: Մէկ ալ հարիւրաւոր մեռած գիւղացիներու մէջէն տեսայ տաճիկ Ահմէտին դանակով մորթուած Վանատուր ամմիս. ժամուորները հրեց մէկ կողմ, եկաւ ինծի, բռնեց ձեռքէս եւ տարաւ ներս: Տէր Պողոսը պատարագ կ'ընէր եւ բոլոր մեռելները հոն էին, եկեղեցիին մէջ: Կ'աղօթէին: Շատոնց մեռած Տէր Պողոսը քարող խօսեցաւ: Ըսաւ. «Ողջերը գացին». ըսաւ. «Ուշադրութի՛ւն, եթէ մենք չըլլանք՝ Հայոց պատկանող այս գիւղերը կը փլին. դէ՛ հ կ'ըլլայ»: Ի՞նչ ըլլայ աղէկ. ողջնցած բոլոր մեռելները գեղնեցան. դողացին Տէր Պողոսին խօսքին վրայ. «Գացե՞ր են» փսփըսացին իրարու. յետոյ հաւաքուեցան խորանին առջեւ եւ ողջոյն տալու պէս ըսին մէկզմէկու. «Ալ դերեզման չե՛նք երթար. կը մնանք տուներու մէջ, որ գիւղը չփլի: Վա՛յ թշնամիին, երբ աղդի մը մեռելները արթննան ու հսկեն»: Վանատուր ամմիս ըսաւ. «Ալ դուն մի դար. ես Նիկողոսին եւ աղդականներու տունները կը պահեմ»: Նիկողո՛ս, ե՞րբ

պիտի դառնանք. դուն էրիկ մարդ ես, դիտես, ի՞նչ պիտի դառնանք: Հասնելուս երկրորդ օրն իսկ կ'ուզեմ մեռնիլ: Երթանք խայմայ, ես մեր տունը անկէ՛ ալ կրնամ տեսնել, հայ քրիստոնեայ մարդը կը տեսնէ՛:

– Մանաւանդ մուհանիրը. Շամիրամ. մանաւանդ մուհանի՞րը կը տեսնէ. իսկ մեղի պէս ութսուն տարեկան ծե՛ր մուհանիրը ալ Աստուած դիտէ...

Ալ չդայրին հեռաւոր ժայռին վրայ իրենց տունը դիտելու: Բայց քառասուն օր Պասիթի մէջ սաղարթահիւս հիւղակի մը տակէն անոնք տեսան միշտ իրենց տունը: Նիկողոս դայն տեսաւ Շամիրամ պաճիին նայելով, եւ Շամիրամ պաճին տարաղրութեան բոլոր բառերուն մէջ:

Այնճարի մէջ Նիկողոս նորէն թիզ մը տեղ չի տեսներ, բայց հեռաւոր քիլօմէթրներու խաւարին մէջ թաղուած իր խրճիթը կը տեսնէ ամէնէն յստակ մանրամասնութեամբ: Զէ՞ք հաւատար.

– Աշխա՛րհը կոյր է, ձեր խե՛լքը մութը, հաւա՛տքը վոս...:

Դարնան երկրորդ մուտքն է Այնճարի: Հորիզոնը ուղածիդ չափ տղեղ, ծուռ, երազներու համար ամուլ: Կարծես անարգանք, անհեթեթ հորիզոն մը:

Կրաղիւսէ տնակները սառուցեալ ու սառուցիչ մոխրագոյն մը ունին, յուսահատութիւն ու թախիծ թելադրող: Աղքատ են: Անօթի ստամոքսներ կը մտնեն անոնց մէջ, մինչեւ վերջին ջիղը յոգնած ոտքեր ու դլուխներ՝ բոլորն ալ դժդոհ: Մարդիկ եւ կացութիւններ ատող ուղեղներ կը դարդանան այդ բոլոր տնակներուն մէջ: Թոքերը կը պաղին հոն: Դրուած ըլլային կարծես չքաւորութեան սառնարանի մը մէջ: Ու դայլոյթը ոսկորներու հիմին հասեր է մարդոց մէջ:

Տունի վիժուկ այդ խե՛ղճ տնակները, Այնճարի դաշտին վրայ: Պատ ու առաստաղ՝ ծանր ջերմութիւններ կը

կեդրոնացնեն իրենց մէջ, կը խտացնեն անհանդարտութեան բաւական կծու սերմեր։ Ճակատագիրները փոխած ըլլալ կը թուին իրենց հունն ու աւազանը։ Մարդիկ կը դերադասեն չիսօսիլ՝ պարտութիւն համարելով ամէն բառ։ Սահմանադիծերու վրայ են, ուրկէ անդին ամէն բառ անպատուութեան, խեղճութեան ու կատարեալ պարտութեան նշան կը թուի։ Խօսիլն ու հոգին բացատրելը կարծես աւելորդ անբարոյութիւն մը ըլլային, անօգուտ պոռնկութեան մը տեղ դրուէին։ Որով, երկամեայ պանդուխտները կլլել ուզեցին յաճախ իրենց լեզուն, ակռաները, իրենց ամբողջ ղղացող անձը։

Դժդոհ են։ Իրենց նայուածքն ու կնճիռները կը չեփորեն այդ ղղացումը։ Ու կը քալեն լեռնէն դաշտ բերուածները՝ ջղաղրդիռ կացութենէ ջղաղրդիռ կացութիւն։ Նայուածքները ճամբայ են փոխած եւ հաղուադէպ խօսքերը՝ իմաստ։ Մեծ նշանակութիւններ կան ասկէ ետք հայց, աթոռ եւ դրրամ բառերուն մէջ։ Բիրտ, կոպիտ, ահռելի՛ նշանակութիւններ։ Ճակատագրական նշանակութիւններ։ Բնութեամբ հրաշալի մարդիկ՝ սկսած են արդէն դիրար տեսնել մոդիւսացած, որեւէ ձեւով բոլորովին սողունացած, բաղմապատկութեան անհամար նշաններով բորոտափոխուած։

Ոչ, լոյսը լաւ չէ, պէտք չէ տեսնել ինչ որ կը սկսի ըլլալ· ոչ, մենք պանդուխտ ենք։

Ապրիլ ամիս։ Օրացոյցով եկած գարուն՝ – շուն ու շողքորթ։ Կրնա՞յ, կրնա՞յ լաւ ըլլալ, զմայլելի ու համայական ըլլալ։ Կու գային Ճէպէլ-Մուսա մեծ կիրակիներ, հսկայ տօն օրեր, խոր, լայն, ընդարձակ եղանակներ։ Երկուշաբթին ասկի էր հոն ու Հինգշաբթին՝ անասելիօրէն լուսաթաթախ։ Օրացոյցը ի՞նչ գիտէ այդ բոլորէն, տղէտ թուղթի կտորներ ի՞նչ գիտեն։ Ո՞վ երբեք կը դիջէր բան հարցնելու օրացոյցին։ Արեւն ու ծառերը կ՚ըսէին արդէն մեզի ամէն ինչ։ Թուղթի՞ն պիտի հաւատայինք, երբ աստղերն ու ծաղիկները կային, երբ ծովը, հեղեղն ու լերան

աստուածային փոթորիկները կը խօսէին, կը յայտնէին ժամն ու եղանակը։

Օրացոյց չկար հոն, այլ կար կանաչութեան յորձանք եւ բոյր։ Կար՝ ամէն ինչ խորունկ խաղաղութեան վերածող աշուն, ամէն ապառաժի վրայ անողորմօրէն պայթող ըսքանչելի ձմեռ։ Մեծապո՛յն ձմեռ։

Օրացոյցը հոս կը բերէ միայն գարնան քուրջեր, գարնան պատանք, գարնան գիսակ։ Քանի մը յոլնած բոյս, քանի մը մանր ծաղիկ ու մրջիւն է այստեղ գարունը։

Թող այս գարունը ձեղի ըլլայ, երկրի տիկա գրօսաշրջիկներ, ան լաւ չէ· մենք չկա՛նք մեր երկրին մէջ։

Թոյլ, մեղկ, հիւա՛նդ ճամբաններ։

Տարաղրութեան ճամբան գեւերը բացած են։ Եթէ ճամբան չծռի, չելլէ վեր, չիջնէ վար, չփաթթուի մացառի, չկոխէ որեւէ ժայռի՝ կրնա՞յ հնչել, մնալ հուժկու, մնալ առողջ· Ճէպէլ-Մուսայի աշխարհագրութիւնը չի՞ մոռցուիր, չի՞ պատռիր հաղար տեղէ Հայաստանի ամբողջ քարտէսը։

Այս ժողովուրդին նկարագիրը ուղած է սուրալ քիչ մը շատ դէպի աջ, քիչ մը շատ դէպի ձախ։ Հայոց մեծ ազգին այս մասնիկը, Ճէպէլ-Մուսային, ապրած է բարձր տեղ, ժայռոտ երկրի մէջ, դրացնութեանը անյատակ անդունդներու եւ փրփրագէզ ծովափի· ապրած՝ չափազանցուած ջուրի, կանաչութեան եւ լոյսի մէջ։ Իր տեսած ջուրը, ընդհանրապէս, եղած է փոթորկահար հեղուկներու ամբողջ աշխարհ մը՝ որ հզօր է, խոր ու կատաղի։ Իր ըմբռնած ցամաքը, միւս կողմէ, ապառաժներու յաւիտենապէս ցիր ցանդուած մը, որ խորտուբորտ է, մութ, ամեհի, վայրագ։ Այդ խառնիխուռն ցամաքին վրայ, ամէն կողմ անտառ, ամէն կողմ զարմանալի լուսաւորութիւններ։ Քամի, խորհուրդ եւ ստուեր։ Քով քովի, միշտ, ահաւոր լռութիւնն ու ամէնէն ահեղ կանչը։ Սհարկու տակնուվրայութիւն։ Կեանքը ապրելու բոլորովին սեպ ոճ մը։

Սարսափելի էր ասիկա, բայց նաեւ խոր ու աղուոր։

Այս հին ու չարքաշ ժողովուրդը, նորէն, իր ցնցոտիներով, կեցած է դարեր շարունակ, հալարամեակներ շարունակ, ձիւնամրրիկի դիմաց եւ առած համ՝ այդ գոռող կեցուածքէն։ Սեպ ու սուր կենցաղէն։ Ինքզինք բարձր ըղգալէն ու գոհուելէն։ Ուժէ՛ն։

Այն ըմպելին, որ մասամբ թուղէն ու կարծես բոլորովին դժոխքէն կը հանեն, ճէպէլ-Մուսայիին արաքն է։ Ահա դայն մինչեւ լոյս խմած է, ուրախացած, կատղած, հրացան պարպած։ Ուզած է որ իր հոգին չապրի խաղաղութեան մէջ, այլ՝ մեծութեան ու մեծ ցնցումներու մէջ։ Դժուարութեան, աղմուկներու եւ պայթումի մէջ։ Ուզած է անոր հոգին ցուցադրուիլ, տպաւորել ու տեւել։ Մտրակել, յառաջ քշել, վազցնել՝ ինչ որ բնաղդ է, ինչ որ միտք, ինչ որ զգացում։

Հպարտ, տենդոտ ու գերազանցօրէն ջղային է լեռներու այդ հին բնակիչը։ Կեղեւի մասով ժխտական արժէք, կեղեւէն անդին մաքրութիւն, գոհողութիւն եւ լոյս։

Աշղարենց նիհար, կաշի՝ Պողոսը եւ Գարթաշ Հայկազ՝ կրակ կը ծամէին եւ աշխարհը որեւէ բանի տեղ չէին դներ։ Դիշեր։ Կը նստէին անոնք բուխերիկին առջեւ, դէմ դիմաց, մաշած խսիրներով փսիաթի մը վրայ։ Կ՝ուտէին քանի մը տաւնի, կեռ կտուցով քանի մը դարնան թռչուն։ Խմած կ՝ըլլային այս միսերուն առատութեան հետ ահագին ծանրութեամբ արաք, հալարնոց չիշէն ոսի մը ձգելով միայն։ Մե՛ծ, մե՛ծ կը խնդային յետոյ, «Հայը ամէնէն կտրիճ մարդն է», կ՝ըսէին, կը կոխէին կեռ դաշոյնները իրենց լայն գոտիին մէջ, ու կէս դիշերը անց ու մօտ լուսադէմին, կը քսէին իրենց ընդարձակ շալուարը համապարփակ խաւարին եւ այսպէս կ՝անցնէին պարտէզէ պարտէզ, կը ցատկէին բարձր պատերէ, կը մնային լուռ, կը հալածէին թուրք դողի ոտնաձայն, ուրիշ աղմուկներ։

Կաշի Պոզոսն ալ կը դողնար, սարսափելի Ֆարթաշն ալ կը դողնար, բայց երբ հայ դող մը տեսնէին հայու պարտէզի մէջ՝ մեռցնելու աստիճան կը ծեծէին։ «Թուրքը մեզմէ կը դողնայ, մենք պէտք է դողնանք Թուրքէն»։

Այս երկուքը մանաւանդ եւ դեռ ուրիշներ՝ տաճիկ պատժող էին։ Հին ծուռ նայուածք մը կը պատժէին, հին սնապարկեշտ խօսք մը, անվայել նկատումով գործուած բարիք մը, ծայրը բութ ակնարկութիւն մը։ Առտու, տեսար, ահա կ՚ըսուի այս մարդը չկայ, կ՚ըսուի այն մարդը սպաններ են, վե՜ր ջապէս, այն զարհուրելի ոճրագործը անհետ ըրեր են։

– Թող հանգիստ ձգեն Հայը։

Լեռնալանջի եւ կանաչ բլուրներու ժողովուրդ՝ ան կրակ ծամող, դժոխք լափող ժողովուրդ է։ Կը նախընտրէ ինչ որ կծու է, ինչ որ սաստիկ է, ինչ որ կրնայ վէրք բանալ իր մէջ։ Դառնութիւն տալ։ Դինովցնել։ Կը նախընտրէ դեռ, ամէնէն աւելի, որ իր ուղեղը տափակութիւններէ ելլէ՛, իր հունէն դուրս պոռթկայ, տեղ ու դադաթ դրաւէ. ժայթքէ սիրար ինքն իր ակէն հեռու։ Խանդավառութիւն, տրամաբանութիւն, կեա՛նք կ՚ուզէ։ Կեա՛նք։

Եւ Ճէպէլ-Մուսայի Հայութեան կեանքը եղած է եւ է՛ տակաւին՝ ալիք, լոյս, կենդանութիւն։ Եւ է՛ տակաւին՝ կիրքի, մտայնութիւններու, այլազան խմորներու ալեկոծութիւն մը, յորձանք մը, ջրասոյտ մը։

Տեսակ մը մարդիկ էին, ապուո՛ր բախտով։ Լեռներու վրայ էին։ Ժայռերու ափին։ Թանձր քարերով տուներու մէջ։ Իրենց աշխարհը՝ անտառի աշխարհ. իրենց աշխարհը՝ ծաղիկներու, յոգաթուրմ մարդպատենի եւ թիւներու աշխարհ։ Կիրակիներու, մաքուր օդի, ապաստութեա՛ն աշխարհ։

Մեծն ու դեղեցիկը իրարու վրայ դումարուած էին։ Մահն ու կեանքը՝ անհուն, անսպառ, համախաղաղ լոյսի մը երկու աղբիւրներն էին միշտ։ Հոն թռչուն կար։ Ծառ

կար հոն ու հրացան։ Մարդու աղուոր բախտ կար այնտեղ՝ – այնքան թուականներ վկա՛յ։

Նորէն, տեսակ մը մարդիկ են հոս, լեռնցի դաղթականները. իջած են դաշտ, եւ իրենց բախտը դէշ է։ Օրերը խորունկ չեն։ Օրերը պայծառ չեն։ Վախկոտ են ու նենգամիտ։ Ձախալի եւ աղուէսի խառնուրդ են։

Աստուած բառն ու բախտ բառը շատ կը գործածուին հոս, եւ հսկայ Վանաս դժդոհ է այս դաշտագետնին մէջ պատահած բոլոր բաներէն։ Բոլոր անցուդարձերէն։

Վանասին աչքերը կը լեցուին ստուերներով, բարկութեան տիզմով, քիմիական պղտոր նիւթերով։ Ամէն թըշուառ մարդ տեսնելուն՝ կուրծքին վրայ մուրճ եւ քլունկ դարկած կ՚ըլլան։ Կը դեղնի նախ եւ ապա կը կարմրի քթանի պէս։ Ձիւղերը կը դողացնեն գինք, սիրտը կ՚ուռի, եւ միտքը կը պատրաստուի ընդհանուր յարձակողականի մը, ընդդէմ բախտին։

– Երկնքին տակ բախտը չարացեր է. չփացեր եւ աղտոտեր է։

Այս անապատի պէս տեղը ուղած դէշութիւնը կ՚ընէ։ Ճաթիս՝ ճաթէ. ուղածիդ հակառակ պիտի շարժի։

Կը տեսնէ երբեմն ծերեր՝ արեւին տակ եւ փոշիներու մէջ. կը տեսնէ փոքրիկներ, որոնք տեղ մը չունին երթալու, որոնք շուարած կը թափառին։ Կին, աղջիկ, պառաւ՝ հեռաւոր աղբիւրներէն ջուր կրելու տաժանքին լծուած, օրն ի բուն։ Երկու տարի նման բաներ կը տեսնէ։ Այս տըխրութեան ետին յոյսի ճրագ չկայ, ապագայի լաւ օրերու շեմը լուսաւորող խեղճուկ մոմ մը իսկ գոյութիւն չունի։ Ահա թէ ինչո՞ւ հսկայ Վանաս կը դժուարանայ իր սարտիի չափ տնակէն դուրս ելլելու։ Ելլէ՝ պիտի նեղուի, ջիղերը յանկարծ կրակ պիտի առնեն, թոքին բոլոր իւղերն ու ճէթերը պիտի բռնկին անշուշտ, եւ Աստուած գիտէ ինչե՞ր պիտի անցնին մտքէն։ Կռիւ պիտի փնտռէ։ Պարապ տեղ թերեւս անմեղ մարդ մը ծեծէ։ Զարիք բաժնող այս

ժողովուրդին դէշ բախտը, օդին մէջ պահուրտած, կամ խենթ քամիի մը կռնակին նստած՝ պիտի ծաղրէ զինք։ Եթէ այս ժողովուրդին այդ դէշ բախտը տեսնուէր կամ ըմբռնուէր՝ հսկայ Վանաս դիտէր ինչ կ'ընէր իրեն։

– Եա քեզի, պոռնիկ աղջիկ կ'ըսէր...

Ու դիտէր ընելիքը։

Բայց Վանաս նայեցաւ երկնքին՝ ըսելու համար միշտ.

– Ոչ բախտը կ'երեւի, ոչ ալ Աստուած։ Երկուքն ալ չեն երեւիր։ Գետին ալ իջնեն պիտի չերեւին ասոնք։ Բախտը դլխուն գալիքը դիտնալուն համար պիտի չերեւի. իսկ Աստուած...

Եւ Վանաս կը մտածէ։

– Աստուած չ'ուզեր որ հարիւր քիլօ կշռող Վանասը բացատրէ իրեն, թէ այս մուհանիրութիւնը ի՞նչպէս սկըսաւ, եւ թէ ի՞նչպէս եւ ո՞ւր հասած է այսօր։ Պիտի խօսին, եւ Աստուած խօսիլ չի սիրեր։ Կարելի՞ բան է որ Վանաս ճշմարտութիւններ ըսէ, եւ Աստուած, անդին ընդունի։ Չ'երեւիր ահա, եւ չերեւելով ըսել կ'ուզէ.

– Այս բաները Վանասներուն գործը չեն։ Ժայռերուն մէջ ապրած մարդը ի՞նչ իրաւունք ունի Աստծոյ մը գործերուն խառնուելու։ Ժայռերուն մէջ ապրող մարդը թող արծիւ դիտէ, թող գիշերը տան աղբիւրին քով գորտի կըրկըռոց մտիկ ընէ։ Մարդարէներու եւ դատաւոր մարդոց պէս մարդիկ դողացնող Աստուածը հիմա պիտի կենայ Վանասի խօսք մտիկ ընէ. ամօթ չէ՞. սատանաները ի՞նչ կ'ըսեն յետոյ։ Ամօ՛թ է։ Անկարելի է, որ ծով ու ցամաք ստեղծողը այդ տեսակ բաներու դիջի։

Եւ թէեւ Վանաս այս բաները կը մտածէ, բայց իր կարծիքը տարբեր է։ Կ'ըսէ ինք իրեն.

– Եղա՛յր, ի՞նչ դիտնամ քանի հազար տարի ուրիշներ մտիկ ըրաւ. մեղի ժայռերուն մէջ ապրեցուց ըսելով վայրենի՞ եղանք, իշու քուռա՞կ եղանք. վայրկեան մըն ալ

Թող Վանաաներ մտիկ ընէ. Թող աղքատ մարդ մտիկ ընէ, Թող հալածուած ազգ մտիկ ընէ:

Ցետոյ, որպէս թէ խորացնելով մտածումը.

– Ես չէ, դեռ մեծ հա՛յրս չէ, բայց հայ գիւղացիին հին հայրը իրեն համար որմէ՞ աւելի քիչ վանք չինեց, քիչ աղօթեց, քիչ մեռաւ: Իր որդիին ետեւէն գացինք եւ այսպէս եղանք: Ինք գիտէ որ այսպէս աղքատ չէինք եւ աղքատացանք. կը փայլէր մեր տունը, հիմա խաւար է. տէրութիւն եւ թաղաւոր ունէինք՝ – չունինք: Ինչո՞ւ չունինք, չի՞ գիտեր: Ինչո՞ւ մեր երկիրը արիւն ու լաց եղաւ, – չի՞ գիտեր: Չի՞ գիտեր թէ հայ վարդապետ մը այնքա՛ն սիրեց գինք, որ Աստուածաշունչի գիր ստեղծեց նոյնիսկ: Հայէն գատ ճիշդ Աստուածաշունչի գիր ստեղծող եղա՞ւ. Թող ըսէ ահա, եղա՞ւ: Է՛, ահաւասիկ լեռնցի այս խեղճ Վանասը այն վարդապետին ցեղէն է: Հա՛ Հայաստան ըսեր ես, հա՛ Երուսաղէմ, հա Աստուծոյ տուն, ի՞նչ է տարբերութիւնը:

Ու գաղտնի վախով մը.

– Չէ՛, քիչ մը փոխուեր է Աստուած, փոխուեր: Այդպէ՞ս էր առաջ. հին պապուկներու օրերուն այդպէ՞ս էր: Իրաւունք կու տար: «Ձե՛ր հետն եմ» կ'ըսէր: Զարմանալի է. ե՞րբ միտքը փոխեց մեր մասին, ինչո՞ւ փոխեց: Մէկը բա՞ն մը ըսաւ արդեօք Հայու մասին, եւ ինք հաւատա՞ց: Թերեւս: Թերեւս ատոր համար հայ ազգը պզտիկցաւ: Թերեւս ատոր համար թաղաւորներն ու իշխանները ինծի պէս Վանաաներ եղան: Սրտով քաջ, մարմինով ահա այսքան քիլո, բայց բախտով ալ...

Կը շարժէ գլուխը.

– Մեր ըրածները ոչինչ, մեր խաչը ոչինչ, բայց իր որդիին խա՞չն ալ չկար: Ա՛խ...

Եւ հսկայ Վանաս իր մտքին բոլոր ծակերուն մէջ կը մտնէ կ'ելլէ, փնտռելու համար Աստուծոյ եւ Հայուն աւերուելուն պատճառը: Կը փնտռէ խառնակիչը:

– Աստուած սատանաներէն չի խաբուիր։ Դիտէ որ անոնց գործը սուել է։ Կը մնան հրեշտակները։ Ո՞ր մէկ դէշ նախանձոտ հրեշտակը ուզեր է խառնել Հայուն եւ Աստծոյ հին բարեկամութիւնը։ Կարելի բան չէ։ Հրեշտակները չեն խաբեր. անոնց հոգին մաքուր է նախ, եւ յետոյ՝ Աստուծմէ այնքա՜ն կը վախնան որ... Հարկա՛ւ պէտք է վախնան։ Եթէ ունէ հրեշտակ համարձակի սուտ խօսիլ եւ խառնել՝ Աստուած սատանայէն աւելի դէշ կ՚ընէ զինք։ Ոչ, հրեշտակները չեն ուրեմն։

Կը վնասէ։ Կու գայ, յաճախ եկած համոզումին։

– Այդ չար բախտ ըսուած կոյր իշու ձագն է անպայման խառնակիչը։

Ամէն խորհրդածութեան վերջին եզրակացութիւնն է ասիկա։

Ամէն լաւ բան որ կայ ու կ՚ըլլայ՝ գործն է Աստծոյ. ամէն դէշ բան՝ Չար բախտի խառնակիչութիւն։ Բախտ ըսուած չփայտած կոյրը՝ հրեշտակն ալ կը խաբէ, սատանան ալ։ Վայ որ մէկը բան մը մտածէ. կը բերէ խեղճին դլխուն մտածածին հակառակը։ Պիտի չմտածենք եղեր, այլ պիտի նստինք եւ զինք սպասենք, ինչո՞ւ. որպէսզի միշտ մեր ուզածը միշտ մեր դրացի՞ին տայ եւ մեզի մինչեւ մահ զրկէ՞։

Վանասին հակառակութեան բուն պատճառը, բախտին դէմ, հաւանական է որ այս վերջին կէտը եղած ըլլայ։ Ինք կ՚ուզէ, դրացի՛ն կ՚ունենայ։ Ուզածը ուրիշներ ունեցած են յաճախ, եւ ինք չէ ունեցած։ Թող ամէն ինչ մերժէին իրեն Աստուած ու բախտը, բայց զաւակի փափաքն ալ կը մերժուի՞. ա՞ռ ալ միայն ուրիշին կը տրուի։ Քսան տարի անընդհատ ինք Աստուծմէ եւ բախտէն զաւակ ուզեց, եւ անոնք աջին տուին, ձախին տուին, ու զինք մոռցան։ Իրրեւ մարդ միայն ի՞նք մեղաւոր էր, եւ մէկ ալ խեղճ վարժապետ Պատրի՞կը։ Բոլորը կը հայհոյեն՝ եւ եւեւ եւեւի զաւակ կ՚ունենան, դրամ կ՚ունենան. բոլորը սանկ նանկ կը գողնան՝ նորէն զաւակէ չեն զրկուիր, նորէն

դրամէ եւ պատուէ չեն գրկուիր։ Աստուած միայն գինք ու խեղճ Պատրի՞կը կը տեսնէ, կամ միայն գիրե՞նք չի տեսներ։ Չէ՛, Աստուած շատոնց պէտք էր ուղիղ ըլլար եւ բախտը իր պաշտօնէն վռնտէր, սխալ գործեր տեսած ըլլալուն համար։ Աստծոյ մեղայ, բայց այդ այդպէս է։ Զաւակ ունենալու փափաքը չեն մերժեր, երբե՛ք ու երբե՛ք չեն մերժեր։ Ամուրի եւ ամո՞ւլ էիր, որ չգիտնայիր...։

Այս տեսակ խիստ արտայայտութիւններէ ետք, Վանաս, եթէ առանձին տեղ մը ըլլար, կակուղցած սիրտ մը կ'ունենար եւ թրջուած աչքեր։

Զաւակ չունենալով, կնոջ հանդէպ սէրն ու գուրգուրանքը չէին պակսած ոսկւոյն։ Զէին երբեք դժուած։ Զիրար մեղքցած էին միշտ։ Զաւակ չունենալով, եղած էին իրարու զաւակ։ Նոյնիսկ կը կատակէին իրարու հետ, եւ իրենց նիւթը բախտին գործունէութիւնն էր գրեթէ միշտ։

Գիշեր կ'ըլլար, Այնճարի ժողովուրդը քնացած կ'ըլլար շատոնց, Յունուարի մեղմ ու անհատնում անձրեւը կը տեղար գուրսը, եւ այն ատեն գիրուկ Սիման, հսկայ Վանասին կինը՝ ամուսինին.

– Վանա՛ս, այսօր բախտի՞ չինած օր էր թէ Աստծոյ։

– Գիրուկութիւնդ սիրեմ, գուն խելք ունի՞ս. Աստուած այլեւս չ'աշխատիր, որ չինէ։

– Ինչո՞ւ. լմնցա՞ւ, աշխարհի գործը լմնցա՞ւ։

– Հապար տարի է իր գործը լմնցած է։

– Է՛։

– Ոչ է կայ, ոչ մէ՛։ Լմնցուցեր է եւ տուեր բախտին, որ ուզած ձեւով դարձնէ։ Բախտն ալ կը ծախէ ահա ինչ որ պէտք է եւ ինչ որ բնա՛ւ պէտք չէ մարդոց։ Իսկ եթէ ան է ծախողը, ա՛լ խերը տես մարդոց. ինչ որ կիս–կատար բան կայ՝ կու տայ, ինչ որ աւրուած բան՝ կու տայ, շատ անգամ հոգիդ ելլէ՝ բան մըն ալ չի տար։

– Մեղա՛յ, ըսել է աժան բան չունի՞ այդ կոյր ծնած էշը։

– Թշուառութիւնը, կնի՛կ, անոր քով թշուառութի՛ւնը աժան է, ձրի մրի բան մըն է: Հարուստներուն՝ այս բանն ալ սուղ կու տայ, քիչ կու տայ: Աղքատներուն և հայ ժողովուրդին կու տայ սակայն... մի՛ հարցներ:

– Իրաւ, լաւ բանի կծծի մը կ'երեւի կոյր էշ բախտը:

– Կնի՛կ, ճիշդ եւ ճիշդ խանութպան Տատուրն է բախտը. սուղ կու տայ, աւրուած կու տայ, ունեցած լաւերն ալ մինչեւ չաւրուին՝ չի տար: Տատուրէ՞ն լաւ բան. բախտը ահա այդ Տատուրն է:

– Լաւ, բայց Տէրը ի՞նչպէս կը ձդէ. մեղք չե՞ն մարդիկը. քիչ մը կեանք ունին, ան ալ բախտին կամ խանութպան Տատուրին խաղալի՞ք պիտի դարձնեն:

– Կնիկ, դուն կնիկ չե՞ս, երա՛ղ տես. Աստուած աշխարհը տուած է բախտին. տալէն ետք կամ բնաւ չի նայիր հոս, կամ բանալիի ծակի պէս ծակէ մը կը դիտէ:

– Մեղք չէ՞:

– Ի՞նչ դիտնամ: Բախտը կտոր-կտոր պիտի ընէ աշխարհի կեանք ըսուած բանը որ կ'ապրինք: Տե՛ս, Ալման, Ինկիլիզ, Ամերիքա, Ֆրանսուզ, Մոսկօֆ՝ իրար կ'ուտեն: Երկաթ մնա՞ց, որ իրարու դլխու չզարնեն, կարկուտ մնա՞ց որ իրարու դլխու չթափեն: Բոլորին ուղածն ալ աշխարհի կտոր մը հողն է: Ձեն դիտեր թէ աշխարհի հող ըսուածը հող չէ, այլ թրջուած օճառի կաղապար է. որչափ պինդ բռնել ուզես, այնչափ շուտ կը սահի ձեռքիդ մէջէն: Ով որ հողը պինդ բռնէ, շուտ պիտի կորսնցնէ զայն: Ձեն դիտեր որ աշխարհը պէտք է խաղաղ ձդուի: Ամէն բանի խելք կը հասցնեն, ատոր չեն հասցներ: Պէտք է մարդիկ իրենց տունին մէջ աշխատին, ապրին, դեղեցկանան: Ատ ալ կ'ըլլար, եթէ բոլորը հաւաքուէին, եղբայր ըլլային եւ տաճիկը մաքրէին աշխարհի վրայէն: Տաճիկին աչքը, կնիկ, միշտ ուրիշի ունեցածին վրայ է: Ա՛խ, տաճիկի աչքը...

– Բախտը ինչ դէ՛շ բան է եղեր, մա՛րդ.

Իսկ Վանասին միտքը նոր բան ինկածի պէս.

– Աստուած հայ է, բախտը՝ տաճիկ։ Սիմա, պիտի պայ յետոյ Աստուած եւ բախտը լաւ մը տիպ։ Ծեծ պիտի քաշէ անոր։ Հա՛ ճակտին, հա՛ դլխուն, հա՛ կռնակին՝ ու պիտի ըսէ.

– Հոս նայէ՛, լախտ, է՛հ, ջորի՛, հո՛ս. այսպէ՞ս կ'ընեն աշխարհը. անօթի՞ կը ձդեն, յոդնած եւ ծարա՞ւ կը ձդեն։ Ես ցամաքէն աւելի ջուր ստեղծեմ, դուն ելլես մէջը ա՞ղ խառնես. ես երկինքին տակ ծայր չունեցող խոհանոց մը շինեմ, դուն սուրճի դդալո՞վ կերակրես իմ մարդիկս։ Ես վեց օր աշխատեցայ. ամէն ինչ ճիշդ եղաւ, լաւ եղաւ. դուն ամէն ինչ աւրեցիր. ջուր շինեցի, մէջը աղ դրիր. ծառ տնկեցի, դուն շատին վրայ տնկեցիր փուչ։ Կապոյտ երկինք բացի, դուն հինդ ամիս ամպ կը շարես անոր տակ։ Ես երկինք բացի, որպէսզի դուն անոր տակն ու վրան քու աղտոտ ամպե՞րդ շարես. ինչո՞ւ, պիտնամ, ինչո՞ւ թշնամի ես իմ ստեղծուս, ցերեկուան իմ խոշոր ճրագիս։ Ես կեանք տուի, դուն ալ բերիր ցաւ մը, տառապանք մը, յոգնութիւն մը, քրտինք մը եւ հիւանդութիւններ՝ պզտիկի, մեծի, ծեր մարդոց։ Ու յետոյ, մահ մը կապեցիր իմ ստեղծածներուս կեանքին մէջ։ Երբ մարդը ստեղծեցի, կ'ուզէի հող մը որ նորէն հող չըլլա՛յ. դուն ինծի բերիր հող մը, որ միշտ ինքզինքին կը կարօտնայ, որ կ'ուզէ դարձեալ հող ըլլալ։ Դուն ինծի դէշ հող տուիր։ Հող մը՝ որուն մէջ յանցանք կար, մեղք կար։ Որուն մէջ օձ կար ու սատանայ կար։ Խաղաղութիւն չկար բերած հողիդ մէջ, այլ կար ատելութիւն, չարութիւն, նախանձ, ոխ ու կռիւ։ Ես այդ հողը պաղտնի տեղեր պահեր էի, անկէ սատանաներուն դժոխք մը պատելու համար. տուիր ձեռքս՝ որպէսզի անկէ՞ պատրաստեմ սիրած մարդս։ Ես անոր մէջ աւելի՛ շունչ կը փչէի ինձմէ. ձդէ՛ որ փչածս հերիք էր, եթէ բացակայութենէս ու վստահութենէս օգտուելով՝ դուն ալ քու շունչդդ չփչէիր անոր մէջ։ Քանի՛ տարի, քանի՛ տարի համբերեցի քեզի, սպասելով որ զղջաս, որ շտկուիս, որ

արդար ըլլաս։ Ըրիր նորէն նոյնը։ Եւ դեռ կ'ընես աւելի՛ դէշը։ Մանաւանդ իմ Հայերէս ի՞նչ կ'ուզես. դառնուկի պէս ապր, ի՞նչ կ'ուզես. քանի անգամ քանի ազգեր Հայերուս դէմ հանեցիր. անոնց կեանքը լեղի ըրիր. հիմա ալ ափ մը ուրիշ Հայեր, ելար հոս ըներիր, այս դէշ տեղը նստեցուցիր։ Օր մը ես զանոնք ազատեցի. չէի՞ր պիտեր թէ ես անոնց բարեկամն եմ։ Իմ բարեկամներս ինծի դէմ կը հանես։ Կեցի՛ր. Վանաս անունով խոշոր մարդ մը պիտի ծնէր, պիտի ամուսնանար դեղեցիկ եւ գիրուկ Սիմայի մը հետ, տասը հատ զաւակ պիտի ունենային, բոլորն ալ իրարմէ աղուոր, իրարմէ կտրիճ։ Այդպէս որոշեր էի։ Ո՞ւր է. Վանասը ծնած է, Վանասը խոշոր է. ըսած Սիմայիս հետ ամուսնացած է, բայց բնաւ զաւակ չունին։ Իմ գործերուս ինչո՞ւ այդքան կը խառնուիս։ Կը հրամայեմ ու չես ըներ։ Հիմա պիտի ծեծեմ քեզ եւ թող բոլորը տեսնեն։

Եւ ձայնին թօնը ուրախացնելով աւելի.

– Ու, կնիկ, դուն տես այն ատեն Ատուծոյ տիրոջը բախտին։ Զաւակ փափաքողին զաւակ մերժող ու տաճիկ ազգը անպատիժ թողած բախտին։

⁂

Ճղճիմ Մայիս մըն է, կորաքամակ, սմքած, ոսնոտ։ Ո՞ր մահկանացու մարդը կրնայ տեսած ըլլալ այսքան անհեթեթ Մայիս մը, այսքան անտեղի երեսուն եւ մէկ օր։

Դեղ, դե՛ղ հասցուցէք ամիսներուն, եղանակներուն եւ մարդոց վիրաւոր տրամադրութիւններուն։ Անկումի մէջ առողջութիւն մը կայ՝ – դե՛ղ. նեղսրտած եւ ուռած կուրծքեր կան՝ – դեղ. պանդխտութիւն, ընդհանուր դող և մահուան կոչնակի սրտաճմլիկ զանգ կայ՝ – դե՛ղ։ Թշուառութեան պայմանները իրար կը վարակեն.– դեղ։ Ուղեղներուն մէջ ցաւ կայ, դեղնութիւն եւ տենդ։ Ժամանակ կայ երբ այս ուղեղներուն մէջ կը քալեն զայրացած խեչափառ-

ներ, կը ՀԻՆուին իւրաքանչիւր թելի վրայ զառանցանքներ, կը հիւսուին զարհուրելի ոստայններ, ցանցեր:

Եւ դե՛ղ – այս չհամբուող մուկերուն ընդդէմ. դե՛ղ, – այս առատաչատ մժեղներուն դէմ. դեղ՝ մլուկի, դեղ՝ մրջիւնի, մոզէզի, ծանր ու տղեղ զօրաշներու:

Տարապրութեան այս Մայիսները դատի կանչեցէք, դատապարտեցէք պանդխտութեան բոլոր դարուները, չուան անցուցէք ձմեռներու սրիկայացած պարանոցին ու կախեցէք ամուր քարերու անդունդի մը վրայ, իրենց լերը ու լակոտ աչուններուն հետ: Վախկոտ եւ վատ օրերը պէտք է արտաքսուին. պէտք է շարաթներու այս զորշ կարաւանը, որ հայկական մռայլ տրտմութիւններ բեռցած է, թաղել անհուն աւազաղաչտերու մէջ: Ուզում պէս ծուռ տարիներ, խոշոր ոսկի շեղբեթաց տարիներ:

Կ՚ամբաստանեմ այս թուականները, կ՚ամբաստանեմ անոնց ծնունդը, անոնց ոճրային գործունէութիւնը: Կ՚ամբաստանէ բովանդակ ազգը:

Ու դարձեալ դատի՝ ծեր ու հարբխոտ ձմեռէն ետք, սա ամպոտ երկինքը, կոտրած–խոնջան վարտիքով. այդպէս վարտիք հագիւ Զալխուշենց պառաւին կը վայելէ, որ բոլորովին ցնդած է: Ութսուն տարեկան Զալխուշենց պառաւին վարտիքը անկարկտելի է խակապէս, անմխիթար, ճըղնաժամային: Զորցած ձեռք մը վեր կը քաշէ դէպ, չորցած ոտք մը վար: Ելեւէջի մէջ է շարունակ: Այդ վարտիքը, օրէ օր կրճատուող կտաւներով ի՞նչ թող ընէ յամառ պառաւին: Իսկ շատախօս պառաւը ի՞նչպէս խօսք հասկցնէ իրմէ շատ աւելի յամառ վարտիքին, որ որոշած է վինք ամչցնել ամէն ծերուկի ներկայութեան:

Կարճ տրամախօսութիւն մը կայ ամէն անգամ անոնց միջեւ:

Վարտիքը.

– Զդէ՛ դիս իյնա՛մ ոտքէդ:

Պառաւը.

– Վարտի՛ք, վարտի՛ք, կ՚աղաչեմ, սատկիմ՝ ետքը։

Վարտիք։

– Դուն չես սատկիր։ Հինգ տարի է կը խարես զիս։ պատռուտեցայ։

Պառաւը։

– Այս ձմեռ կ՚երթամ։ քիչ մըն ալ համբերէ, թշուա՛ռ կտաւ։

Զալխուշենց պառաւը, եթէ իրաւ այս ձմեռ մեռնի, դոնէ զերեզման կը մտնէ պատռտած խելքով ու պատռտած վարտիքով։ Եթէ մինչեւ յաջորդ ամառ սպասէ, պիտի դնեն զինք հողի մէջ, բայց այլեւս առանց խելքի մասնիկի, բայց այլեւս առանց վարտիքի յետին կոտորակի մը։

Լա՞ւ է մուհանիր ըլլալ, Զալխուշե՛նց պառաւ, հարուստ տունի աղնուազարմ աղջիկ, շատ հին օրերու աննըման Սիրանո՛յշ։ Լա՞ւ է դարձեալ մուհանիր ըլլալ։ Գեղմէ դատ, հայկական Տէր-Զօրը առաւ քեզմէ ամէն բան։ Այս լրճուկ Այնճարն ալ քե՛զ պիտի առնէ։ Թո՛ղ առնէ։ Հայոց պատմութիւնը պիտի բռնէ օր մը մուհանիրութեան կոկորդէն, եւ քեզի պէս սքանչելի աղջիկներ ու կտրիճ տղաք, հսկայ Վանասին ուժով, պիտի սեղմեն, խեղդեն այդ դարշելի կոկորդը։

Լաւ չէ, դարշելի է կեանքը հայրենի հողէն դուրս, Զալխուշենց աղնուազա՛րմ Սիրանոյշ։

– Նայեցէ՛ք, ես այստեղ բան մըն ալ չեմ սիրեր։ ոսկի ու մեղր ըլլայ ամէն տեղ՝ չեմ սիրեր։ Ես հոս պիտի չորնամ, չոր տունկ պիտի ըլլամ։ Մաղէ՛ր մեղի տեսակ մը բախտ, երթայի նորէն դիւղիս մէջ, սատկէի, կ՚ըսէ շուրջիններուն Մաղաք, ու կը վախնայ յանկարծ, հոս մեռնելու մը հեռանկարէն։

Մաղաք դդալագործ էր հոն։ Եթէ չմոռնար, իրենց տան բոլոր անկիւնները դիտէր։ հաշուած էր ու միշտ մոռ-

ցած առաստաղին եղէղները, մարդակները, հեծանին վրայ շարուած որդնածակերը, այնքա՜ն մտահոգիչ։ Գիտէր կատուին նախասիրած անկիւնը, ծիծեռնակներուն բոյնին տեղը, թասին, ջուրի փարչին եւ ձիթապտուղի կարասին տեղերը։ Մաղաք, իր տունին ֆիզիքական եւ բարոյական մարմնին կատարեալ մասնագէտն էր։ Գիտէր, որ տունը տրամադրութիւնը կը կորսնցնէ, երբ մեծ հովեր փչեն, երբ խոշոր ամպեր դիզուին լերան վրայ։ Այդ պահուն տունը կը մռայլէր, երեսները կը կախէր ձորին մէջ։ Երբ պատահէր որ օր մը անգործ նստէր, տան պատերուն եւ իր տրամադրութեան մէջ լայն անջրպետ մը կը ստեղծուէր։ Է՜, այո՛, տունը կը նմանէր այն ատեն պարապ ամանի, որ պէտք էր աշխատիլ եւ լեցնել։ Եթէ անձրեւ ու փոթորիկ չըլլար եւ ինք ալ աշխատէր՝ տունը միշտ ուրախ էր։ Կինը, զաւակներն ու տանիքին կղմինտրը ուրախ էին։

Մաղաք իր տունը փոշի առ փոշի կը ճանչնար. լերան ճամբան իրմէ աւելի լաւ դիտցող քիչ կար։ Մաղաք կը մտածէր միշտ, որ ինք ահագին բան կրնար գիտնալ, եթէ ամէն ինչ չմոռնար։

– Մարդ պէտք չէ մոռնայ. մոռնալը մեռնելու պէս է։

Զարմանալի էր Մաղաք. երբ բան մը մոռնար, կը թըւէր իրեն թէ ինք կէս առ կէս մեռած է, թէ ոչ ինչո՞ւ պիտի մոռնար։ Գլխուն մէջ բան մը մտաւ, նստաւ, տեղացի եղաւ։ Կնիքի պէս զարնուեցաւ գլխուն մէջ ու մնաց։ Բայց օր մըն ալ պէտք կ՚ունենաս իրեն, կը կանչես՝ չկայ. դացեր է առանց լուր տալու։ Կը փնտռես. անօգուտ. չկայ։

– Ա՜խ, մտնէի սա գլխուն մէջ, թուքխալով լաւ մը փակցնէի հոն եկող ամէն ինչ, որ այլեւս բան մը չելլէր անկէ։

Երբեմն ալ կատակով.

– Երեւի, սա իմ գլխամէջ ըսուածն ալ կանոնաւոր գըլխամէջ մը չէ։ Կը մտնեն աղուոր պատկերներ, չեն հաւնիր, եւ, դուրս։ Սաստիկ բան է կեանքը. ամէն տեղ է եւ

ամէն տեղէ ալ դոհ չէ։ Հարուստին մէջ ալ շատ չի մնար, մուրացկանին մէջ ալ։ Եղբա՛յր, դարմանալի է սա կեանքը. կաթողիկոս ալ ըլլաս՝ մէջդ չի մնար. սուրբ ըլլաս, դարձեալ կ՚երթայ։ Մեղա՛յ, Յուդային մէջ կեանքը ի՞նչ գործ ունի, որ Աստծոյ տղան մատնողին մէջ իսկ կը մտնէ։ Եւ նորէն մեղա՛յ, ես կեանքին տեղը ըլլայի՝ Յիսուսին մէջէն չէի ելլեր։ Սատանա՞ն կը հրէր, թո՛ղ հրէր ուղածին չափ, – չէի ելլեր եղբա՛յր, ինչո՞ւ ելլես այդքան մաքուր տեղէ մը, ինչպէ՞ս ելլես Աստծոյ բարութեան մէջէն։ Ելլես ո՞ւր երթաս. ի՞նչ աւելի լաւ տեղ կայ։ Ո՛չ. յայտնի է. կեանք ըսուածը կը ճանձրանայ։ Զէրչի Գրիգորիկը կըրնա՞յ տեղ մը հանդարտ նստիլ. կեանքն ալ չի կրնար, Զէրչի Գրիգորիկին պէս։

– Ելլենք երթանք տուն, – կ՚ըսէին ղինք մտիկ ընողները – այս մարդը սկսաւ նորէն «բարակ» բաներու մասին խօսիլ։

– Տղաս, Մաղա՛ք, – կ՚ըսէր իրեն իր քեռին, հաստցած տարիներու եւ հաստցած ճարպերու մէջ շարժող Դանիէլը, որուն Ճերմակ Մարդ կ՚ըսէին գիւղացիները քսան տարիէ ի վեր, – տղաս Մաղաք, խելքդ կեանքի–մահի մի տար, դդալի տուր, դդալի՛։ Ընտանիք ըսածդ այդ բաներով չի փրկուիր. դդալով կը փրկուի, դդալո՛վ։ Այդ խօսած բաներդ դպրոցական փիլիսոփաները կը խօսին. անոնց գործն է ատիկա։

Մաղաք կը յարդէր իր քեռին։ Կը լռէր։ Կը լռէր պահ մը իր ամբողջ մտածումը, ի յարգանս իր քեռիին։ Ուրիշ մարդոց ներկայութեան, իր մտածումները կը շարունակէին իրենց ընթացքը, աւելի ամուր եւ աւելի սուր կերպով մը։ Քեռի՞ն է խօսողը, ամէն ինչ կանդ կ՚առնէր կարծես։

Զէր հանդուրժեր Վարդգէս գիւղի սափրիչ Վարդանին։ Երբ այս Վարդանն էր խօսքի մէջ խառնուողը, երկնային ճշմարտութիւններ իսկ ելլէին բերնէն, Մաղաքին այնպէս կը թուէր թէ թունաւոր իշամեղու կամ մոծակ կ՚ելլէ։

Որեւէ ժամանակ ֆրարու հետ խնդիր չէին ունեցած, որպէսզի արդարանար Մաղաքին ջղայնութիւնը Վարդանին դէմ, բայց եւ այնպէս, անոր բառերը թշնամական կիրք կը ստեղծէին իր մէջ։ Իր ամբողջ հակակրանքը սափրիչին դէմ կը բացատրէր անով, որ սնիկա իր բոլոր շահած դրամները կը ծախսէր քառասուն տարեկան յոյն կնոջ մը, եւ իր երիտասարդ կինն ու երախաները կը ձգէր տունը անօթի։

– Չէ՛, – կը շարժէր Մաղաք ցուցամատը օդին մէջ, – չէ՛, հայ մարդը ատանկ բան չի՛ կրնար ընել. ամուսնացածին աչքը որ դուրսերը եղաւ՝ ուղէ հրեշտակի դէմքով պըտըտի եւ Աստծոյ խօսքերը ըսէ՝ վերջացած է ինծի համար։ Հայուն՝ ա՛յդ բանը չի վայելեր։ Հայը ի՞նչ ունի, լաւ կը մտածէ՞ք. – եկեղեցի եւ տո՛ւն։ Հայուն տունը սուրբ է, այս տեսակ Վարդաններն են, որ ազգին պատիւը սեւ կ'ընեն. մե՛ղք իր անունին։ Տաճի՞կ ենք, ինչ ենք, որ մեր ընտանիքը մուցած՝ աչքերնիս միշտ դուրսը ըլլայ. սատանայ տեսնեմ ազէկ է, քան այս տեսակ մարդ։ Սուտ խօսիլը ոչինչ, թող չհաւատան, գողութիւն ընելը ըսենք դէշ է, մարդ սպաննելը աւելի դէշ. բայց ուրիշ կիներու ետեւէ երթա՛լը... բառ մը չունի որ ըսեմ ի՛նչ է։

Եւ, դլխուն բոլոր մկանները կարծրացնելով.

– Հայը այդ բանը չի՛ ներեր։

Օր մը կռիւ ըրին Մաղաք եւ Վարդան։ Մաղաք խօսած էր, եւ Վարդան դէշ բառերով միջամտած, ըսած էր.

– Մաղաքներուն պէս դդալ չինող անխելքներն ալ երբ ուզեն խելք ծախել, ազգին խրատ տուող խօսք ըսել, Այնճարը մեր ժողովուրդին համար քիչ է, պէտք է Տէր-Զօրէն ալ անդին երթալ, պէտք է Պաղտատի չէօլերը հասնիլ։

– Անպատի՛ւ սափրիչի կտոր – պատասխանած էր սպիտակ կտաւի գոյն առած Մաղաք – աղտոտ խոզն իսկ խօսի, դուն պէտք է լռես. հոս մարդ կա՞յ որ չգիտնայ քու ինչ ըլլալդ, հայ տուն քանդող չան լակոտ։

– Շան լակոտը դուն ես, գերդաստանդ է։

Ինկած էին իրար, իրարու ծեծ քաշած, մինչեւ որ շուրջիններէն մարդիկ գատած էին զիրենք, տարած իրենց տունները։

Այս կռիւով, երկու գիւղացի տարաբիրներուն խզումը եղած էր վերջնական։ Ալ ոչ բարեւ, ոչ «Աստծոյ բարին»։ Նոյն տարուան մէջ մեռան, եւ իրարու հետ քէն կապած մեռան։

⁂

Հոգեկան խոր բեկումներու ենթարկուած մարդ մըն է հիմա Ճէպէլ-Մուսայիներու Եփրեմ քեռին։ Ապստամբութեան ողջ մնացած հերոսներէն է, մէկ աչքը արիածով մը կուրցած, երիտասարդական տարիներուն։ Մուսա-Լերան վիշերուն թուրք զինուորին սարսափը եղաւ, լման յիսուն օր։ Սանճաքի արտաքաղթի օրերուն ամէնէն մռայլ խօսքեր ըսողներէն էր։

– Հայ ըսուածը իր խելքը կորսնցուցեր է, մե՛ղք այն զոհերուն որ տուինք։ Ի՞նչ ըսել է գաղթել· դուք չէ՞ք յիշեր մէկ միլիոն մահ։ Եղբայր, հաղար չէ, հաղար անգամ հաղար մեռելներ են ատոնք։

– Այո՛, աղէ՛կ, Եփրե՛մ քեռի· բայց պարագաները տարբեր են· հիմա Սուրիա կայ, Լիբանան կայ, Ֆրանսացի կայ, հայ ազգ կայ դուրսը։ Այն ատեն ամէն կողմ կռիւ էր, ամէն կողմ Թուրք կար։ Ելլելը խելացի բան է։

Պատասխան դժուար կը գտնէր, բայց այդ պատասխան չգտնելը երբեք իր մռայլութենէն բան չէր պակսեցներ։

– Ես կ'ըսեմ այս բոլոր խելացի երեւցող խօսքերուն տակը վախ կայ, ուրիշ ոչինչ։ Ալ ի՞նչ կ'ուզէք, ըսէք։ Թուրքի մը հետ վէճի նստիմ եթէ, գիտէք – կ'ըսէր սպառնալով – ուղիղը պիտի ըսեմ։ – Մենք ձեզմէ կը վախնանք կոր, կ'երթանք կոր· առաջ մե՛նք քաջ էինք, հիմա դո՛ւք քաջ էք։

Բայց վոխանակ այդպէս խոստովանութիւն ընելու, կ'երթար յաջորդ օր Անտիոք, կը վիճաբանէր այս կամ այն Թուրքին հետ եւ անոնցմէ մէկը ծեծած, կը վերադառնար գիւղ։

– Եփրեմ քեռի, երեսիդ վրայ եղունգի հետքեր կան, բա՞ն պատահեցաւ նորէն։

Դաժան լրջութեան շեշտով մը.

– Մեծ կերանք։– կը պատասխանէր։ Բայց պատմածներէն եւ լսողաց վկայութիւններէն կը պարզուէր՝ թէ ծեծող եղած է աւելի քան թէ ծեծուող։

Արտադաղթէն շաբաթ մը առաջ.

– Զվախցող հայ դրեթէ չմնաց ուրեմն։ Թող ձեր ըսածը ըլլայ. երթա՛նք։ Սիրոս «կեցիր» կ'ըսէ. բայց մնացողներն ալ աչքիս առջեւն են, կը տեսնեմ, միացեր են Թուրքերուն, երեք քառորդով Թուրք եղեր. մնամ՝ ես ալ այդպէս պիտի կարծուիմ։ Բայց դուք դաղթի չարիքը բնաւ չէք գիտեր։ Ոչ անտառ կայ այլեւս, ոչ ապառաժ, ոչ նարընջենի։ Մեր չորս կողմը, մեր տակն ու վրան օտարութիւն պիտի ըլլայ. ըսածս լաւ միտք պահեցէք։ Թերեւս անօթի եւ մերկ չմնանք, բայց մեր լեզուին եւ բնաւորութեան մէջ ի՞նչ բաներ պիտի խառնուին, կը տեսնէք։ Այս հողերուն, այս տուներուն, այս անոյշ ջուրին արժէքը հո՛ն պիտի դիտնանք. մեզմէ վերջ եկողներն ալ բնաւ պիտի չդիտնան։

Առաջին օրերուն, Պասիթի մէջ ճառաղայթող դէմքով պատեցաւ Եփրեմ քեռի։ «Ազատութիւնը շատ անոյշ է քան հողը» կը կրկնէր։ «Լաւ է, լաւ. լա՛ւ որ չմնացինք. առտու իրիկուն՝ տաճիկի դէմք, տաճիկի դրօշ»։

Երկու շաբաթ հազիւ տեւեց ուրախ տրամադրութիւնը։ Սկսան ծերեր ու երախաներ մեռնիլ։ Խոժոռեցաւ.– «Ասոնք հոն չէին մեռներ»։ Եկան Ֆրանսացի դրադէտն ու ծերակուտականը, հայկական Կիլիկիոյ եւ սուրիական Սանճաքի պաշտպան։ Բաղութեան ցոյցն ու դերասանութիւնները հի-

նէն ի վեր սերտած ծերուկ մը ուղեց ծանօթանալ իրրեւ ապրստամբութեան օրերու հերոս: Գնաց դլուխն ու կուրծքը ծեծեց ծերակուտականին առջեւ, սկսելով լալ ու կատղիլ հեղհեղէ:

Եփրեմ քեռի, դրդռուած, «խայտառակութեան պահ» կոչեց այդ պահը: Ըսին իրեն «ներկայացիր», միւսը կէսդ չ'արժեր: Ամպոտեցաւ ու մերժեց: Ընդարձակուեցաւ մէկ ալ դէմքը, եւ լայն ու մթին ձայնով մը, որ աւելի աղաղակի կը նմանէր ըսաւ.— Քաջ մարդ չկա՛ր. ազատութիւն եւ պատիւ պաշտպանող ժողովո՛ւրդ կար անտառին մէջ. հէ՛յ, ի՛նչ կ'ըսէք. ժայռերուն վրայէն հրացան պարպող հայ ազդ կար եւ ոչ ուրիշ բան, եւ ոչ թէ երկու հերոս, հարիւր հերոս: Կին ու մարդով, ծեր ու երախայով առիւծ կտրած ժողովուրդ մը կար: Կտրիճ քահանայ, կտրիճ հովիւ, երկինքին մէջ՝ կտրիճ Աստուած:

Եւ այս աղաղակող պարբերութենէն ետք, խոշոր դլուխով միականի Եփրեմ քեռին, մարդոցմէ հեռացաւ: Գնաց, երեք օր, առտուընէ մինչեւ իրիկուն, թափառեցաւ ծովեզերքի ամայի մասերուն վրայ: Կը մտածէր.

– Սկսանք մեռնիլ: Սկսան օտարներ դալ մեզմով հետաքրքրուիլ: Դէ՛չ է: «Ինչո՞ւ ասոնք չկռուեցան», պիտի անցնի ամէն օտարի մտքէն. «Սուտ է, Հայերը քաջ չեն, Տաճի՛կը քաջ է. վախկոտ են անկէ, փախեր եկեր են հոս եւ իրենց երկրէն հեռու կը մեռնին ահա»: Այդ օտարները դեռ ինչե՛ր կրնան անցընել իրենց մտքէն. «Թերեւս իրենց այն ապստամբութիւնն ալ սուտ է. եթէ սուտ չէ, ա՞յս անգամ ինչու չկռուեցան. դրօշակին դնդակ մը պարպեցին. կը բաւէ՞ր: Հայը երեւի տկարացած է. թէ ոչ նորէն դէնքը կ'առնէր, կը մտնէր ձորերու մէջ, կը մագլցէր ժայռերու վրայ, ասդուշ կտրած աշխարհը՝ Հայուն դէնքին ձայնը մտիկ կ'ընէր»:

Մարդուն եւ աղջերուն համար Եփրեմ քեռիին բանաձեւը սաչափ էր միայն: – Սպաննէ՛, սպաննուէ՛, չպղտիկ-

նաս՝ երբ խաղաղութիւն ու պատիւ կը խանդարեն»:

Դժդոհ էր որ չսպաննեց այս անդամ, չսպաննուեցաւ եւ հողը ձգած ելաւ դուրս:

Այնճար է: Պատերազմ է: Եփրեմ քեռին յոյսերու մէջ է տարի մը ամրողջ: «Թշնամին պիտի կործանեն, իշու պէս պիտի մտնէ այս մեծ կռիւին մէջ եւ սատկի: Մոքիս մէջ դրօշակ մը տնկած եմ: Մե՛ր դրօշակն է ան, Հայո՛ւն դրօշակը»: Երկրորդ տարին. «Աստուած այդ աղուէսին հետ է»: Եւ բեկումները հոգիին մէջ կը յաջորդեն իրարու: Ճըշմարտութիւն չէ մնացած. բոլոր ճիշդ բաները մեկնած են աշխարհէն: Ամէն ինչ սուտ է, ամէն ինչ ծուռ, ամէն բան սրիկայ: Եկեղեցին յոյսի տեղ մը չէ, եւ արեւն ու աստղերը պարա՛պ տեղը կը ծագին:

– Չէի՞ ըսեր, պիտի փճանանք, պիտի փճանանք, տէ՛ հիմա դացէք կռուած մի ըլլաք, դաղթական եղէք:

Խոշոր դլուխով միականի Եփրեմ քեռին, Ջրեղերքի Իրենց արտի ճախճախուտին մէջ դտանք մեռած: Հոն խաղացող մանուկներ վկայեցին.

– Հաստ փորով պապուկը պառկեցաւ հրացանին վրայ եւ կրակեց:

Ադատագրութեան տարեդարձէն երկու օր առաջ էր, որ դայն դրինք հեռաւոր դերեզմանատունէն անդին: Ադատագրութեան օրը տօնուեցաւ առանց թմբուկի, առանց խմբական պարի, առանց յուսացող դէմքերու: Եղաւ Սեպտեմբերի լեղի օր մը: Բոլորը դրեթէ նոյն բանը ըսին.

– Ձենք մոռնար այդ այնքա՜ն պատռտած փորը, այնքան սառած անոր հսկա՛յ աչքը...:

ՍԻՍԱԿ ԵՒ ՄԻՍԱՔ

ԾՈՎԵԶԵՐՔԻ ԹԱՄՊՈՒՐԱՃԻՆ

Կ'երթան դէպի կամուրջ, Մէրիէմին խանութը: Բոլոր հանդիսատեսները գիտեն, որ անոնք ճնկելու կ'երթան: Ատիկա խնդիր չէ իրենց համար: Խնդիր չէ՝ որովհետեւ իրիկունները պէտք է այդ բանը տեղ մը ընեն: Գաղթական են եւ պարտաւոր են ծանր իրիկունները թեթեւցնել, զեղեցիկ եւ ներկայանալի՛ ընել: Տղեղ իրիկունները աններկայանալի են, անտանելի: Իսկ իրենց երկրին իրիկունները շատ զեղեցիկ էին, շա՛տ կանանչ, շա՛տ ոսկեգոյն: Յետոյ ուրիշին ի՞նչ, որո՞ւ կը խառնուի իրենց ճնկելը, ուրախ զուարթ ըլլալը, որեւէ բանի համար խնդալը: Բուն խնդիրը կրնայ շատ շատ օրթոտոքս Մէրիէմին տրամադրութիւնը ըլլալ: Ատ ալ այսօր մեծ բան մը չէ. ըստ բաւականին գինուած են այդ տրամադրութիւնը բարեացակամ դարձնելու համար. երկու պաքքա պիտի խմեն՝ կանխիկ վճարելով, երկու հատ ալ պիտի թողուն ապառիկ: Մէրիէմ անշուշտ սիրով պիտի ընդունի: Հայ են նախ՝ ձեռք կայ մէկ: Մնայուն եւ հաճելի յաճախորդներ են՝ ձեռք կայ երկու: Մա՛րդ չեն ղրկեր քովը հակառակ պարապային՝ ձեռք կայ երեք: Եւ ձեռք կայ չորս՝ որովհետեւ իր հասած աղջիկան ոչ աչք կ'ընեն, ատիկէ եաք, ոչ ալ նշանուելու խօսք: Կը պաղի՛ն:

Այսպէս «չորս ձեռք»երու վրայ չորս պաքքա օղիի յոյսեր կապած՝ Սիսակ եւ Մխսաք կ'երթան դէպի կամուրջ, ճնկելու:

Սիսակին միտքը միշտ օղի խմելու վրայ չէ, որովհետեւ խնդիր չէ, ատիկա կ'ըլլա՛յ. խնդիրը, գաղթականու-

թեան առաջին օրէն ասղին, Ծովեղերքի Թամպուրաճին է.

– Քրիստո՛ս վկայ, տարօրինակ բաներ կան, Քրիստո՛ս վկայ, նոյնիսկ սատանայ կայ:

Երկու Սիսակի հասակով Միսաք.

– Եթէ տարօրինակ բան չկայ՝ այն Թամպուրաճին ո՞վ էր, ի՞նչ էր:

– Ես այդ մասին կը մտածեմ. օղին խնդիր չէ, Մէրիէ-մը բարի է:

Մտածեցին Թամպուրաճիի մասին ու խօսեցան:

– Ծո՛, լա՛ւ յիշէ, Միսա՛ք. ես էի, դուն էիր. ճէպէէ Մուսայէն իջնելէ ետք, աւաղներու վրայ դումարուած այդ դիշերային առաջին ժողովը վերջացած էր, ժողովուրդին առաջին կարաւանները պաղթականի իրենց առաջին քունը կը քաշէին մայրիներու տակ, նստեր էինք երկուքս ծովէն քսան-երեսուն մեթր հեռու, շուրջերնիս հարիւրաւոր մեթրերու վրայ մարդ մարդասանք չէր մնացած, ձայն ձուն չկար, չէ՞:

– Չկար, երբե՛ք: Եւ ըսե՛մ. աւաղները խառնելով կը խօսէինք ջղային ջղային՝ Թուրքի մասին, Հայու մասին, բախտի մասին: Յետոյ այդ բոլորը խառնեցինք Աստուծով: Աստուած խառնեցինք աւաղ խառնելու պէս՝ ամէն բանի: Աւաղի՛ հետ: Աւաղի համբանքով աստղերու հետ, աւաղի համբանքով անարդարութիւններու հետ: Իմ միտքս պիտի պայթէր, կարծեմ քո՛ւկդ ալ:

– Ծո Միսաք, խե՞նթ ես. Հա՛յ, Թո՛ւրք, պաղթականութի՛ւն՝ խելքդ չի՞ պայթիր:

– Հա՛ր կաւ. Աստուած խնդիր չէ. պաղթականութի՛ւնը, հա՛յը...

– Հա՛յը, Միսաք, հա՛յը, ուրիշ ամէ՛ն բան խնդիր չէ:

– Այդ Թամպուրաճին ալ խնդիր մըն էր. խնդացնող խնդիր մը կամ տխրեցնող խնդիր մը:

– Որչափ կը մտածեմ, Միսա՛ք, տարօրինակ է: Բնա՛ւ մարդ չկայ, բնա՛ւ շունչ չկայ, մէկ ալ երկու կանոնաւոր

մարդոց ճիշդ առջեւ տնկուած երկայն բարակ մարդ մը՝ թող բարձրաձայն խնդայ, թող լուսնին չողերուն տակ տընկ տընկ, տընկ՝ թամպուրա զարնէ եւ, երբ երկու ձեռքեր ուղեն բռնել զինք, նստեցնել նայիլ ո՞վ է՝ չքանայ մէկէն։ Ամբողջ ծովեղերքը տակնուվրայ ըրէ՛ եւ մի գտներ։ Հով ըլար՝ տեղ մը պահուըտած կ'ըլար։ Գտնուեցա՞ւ։

Սիսակ եւ Միսաք քարքարուտ ճամբայէն Դամասկոսը Պէյրութի կապող ասֆալթապատ լայն ճամբուն մէջ։ Սիսակ.

– Քրիստոս վկայ, այդ թամպուրաճին իրական մարդ չէր, տեսիլք էր։

– Տեսիլք մը երկու հուլիի կ'երեւի՞։

– Ես գիտե՞մ։

– Լուսնակ գիշերուան Լաթաքիոյ ծովախորշին տարօրինակ թամպուրաճիին ամբողջ հասակը ոգեկոչելով, Միսաք խօսքը անոր կ'ուղղէ այս անգամ.

– Նստեր են երկու մարդ՝ նստեր են, – քեզի ի՛նչ. աւաղ կը խառնեն, կը խօսին, ծովուն կը նային՝ – քեզի ի՛նչ։ Ալիքները քո՞ւկդ են, աւաղները քո՞ւկդ են, ժողովուրդը քո՞ւկդ է։ Յետոյ ինչո՞ւ անհետացար. թամպուրան դիրկդ նստեր էիր. ըսելիք ունէիր՝ – ըսէիր։ Ի՛նչ հասկցանք.– տընկ, տընկ, տընկ, եւ չկաս։

Սիսակ.

– Հապա, չկա՛ս։ Ատիկա խնդիր չէ, թամպուրաճի պարոն, խնդիր չէ. էֆէնտիմ, քեզ ո՞վ դրկեց, դուն որո՞ւն կողմէ եկար։ Հեքիաթներուն մէջ ծովու մարդ կ'ըսեն՝ ա՞ն էիր. թամպուրան ուրկէ՛ ճարեցիր, ծովու մէջ թամպուրա՞ կայ։

Միսաք.

– Կեցիր ե՛ս խօսիմ. քեզ երեւի Աստուած դրկեց. խընդիր չէ, կ'ընէ այդպէս բաներ. քեզ տունէդ կը հանէ, հողէդ դուրս կը վռնտէ, անքուն կը ձգէ, անօթի կը թողու, կը չարչարէ, ետքն ալ քառորդ վայրկեանի համար սուտ

թամպուրանի մը կը զրկէ որ մխիթարուիս։ Երկնքի Մարդը ըսել կ'ուզէ, թէ ինք հայ ապրը բոլորովին չէ մոռցած։ Շնորհակա՛լ ենք։ Աստուծոյ պատգամաբերները երեւի ասկէ ետք նուագարաններով պիտի դան հաղորդեն մեզի Ամենակալին կամքը։ Այդ կամքը ալ խօսիլ չ'ուզեր անպայման, նուագել կ'ուզէ. թամպուրայով, ուտով, մանտոլինով կամ չուբակով կը վարուիք յայտնուիլ։ Շնորհակա՛լ ենք։ Դնա ըսէ, պարո՛ն թամպուրանի, թէ Սիսակ եւ Միսաք շնորհակալ են այլեւս թամպուրայի ձայներէն, եթէ կը բարեհաճի, թող զրկած թամպուրանիներդ քիչ մը ալ Թուրքին համար նուագեն, իսկ դուն եթէ բան մը պիտի ընես՝ վերջ տուր Հայուն դաղթականութեան։

Միսաքին չունչին մեղքնալով, Սիսակն է որ կը շարունակէ.

– Եւ թող չկարծէ Տէրը որ ախուր ենք, յուսահատ ենք, պիտի ելլենք անձնասպան ըլլանք։ Ըսէ՛ իրեն, թամպուրանի՛, ծովեղերքներո՛ւ թամպուրանի, թերեւս նաեւ բարձր լեռնաշգաթներո՛ւ թամպուրանի, ըսէ իրեն՝ թէ մենք պիտի ապրի՛նք։ Ըսէ իրեն՝ – Սիսակ եւ Միսաք տըխուր պիտի չըլլան, ուրա՛խ պիտի ըլլան, յամառ յամառ պիտի քալեն բոլոր ճամբաներէն. պիտի գտնեն տեղ մը խմելու, տեղ մը ուտելու, պիտի գտնեն տեղ մը յուսալու։ Հապա ի՞նչ կը կարծես, ըսէ՛. «Սիսակ թոռն է սատանայէն օրեր առաջ ծնած այն սարսափելի Ղշտին, որ կեանքը խորունկ սրտով կը սիրէր, որ ընկերները խորունկ սրտով կը սիրէր, որ տարին հազար կատակ կ'ընէր, որ ձմեռը կատուներ եւ աղուէսներ կը պատրաստէր տաքուկ թոնիրներու առջեւ, եւ որ մեռնելէն ժամ մը առաջ ելաւ անկողնին վրայ կեցաւ սպիտակ մօրուքով, սպիտակ մազերով, օղիին թասը ձեռքը, հպարտ եւ դաժան կեցուածք մը առած՝ ըսաւ. «Եա՛ն ճրէ՛ննէ՛մ, եա՛ն, Ղը՛շտ կէ՛լիյօր»։ (*) Խմեց դժոխքին կենաց, թամպուրանի՛, դժոխքի՛ն։

(*) Վարի՛ր, Դժո՛խք, վառի՛ր, Ղըշտն է որ կու գայ։

Նորոգելէ եւ չունչը։

– Սա ընձուղտի պէս բարակ Միսաքը կը տեսնե՞ս, Թոռն է անիկա կաղ եւ միականի Սիմային, որ լերան կռուին տուիծի պէս կատղեցաւ, երկու տասնապետ եւ երկու դինուոր մեռցուց։ Մաքուր եւ զօրաւոր արիւնէ կու գանք, մաքուր եւ զօրաւոր՝ ինչո՞ւ տխուր ըլլանք, երեսնիս կախ, յուսահատ։

– Բայց երեւի սուրբ ուրուական մըն էր այդ թամպուրանին, Սիսակ։ Թերեւս ըսել կ'ուզէր՝ – բանով մըն ալ մի զրպղիք ասկէ եւ։ դաղթակա՞ն էք՝ կատակ ըրէք։ մերկ էք կամ անօթի՞՝ կատա՛կ։ Թերեւս ըսել կ'ուզէր՝ – ի՞նչ է կեանքը, աւա՛ղ։ ի՞նչ է ամէն մարդ՝ – ծուռու մը եւ երկընքի մը մէջտեղերէն բուսած տարօրինակ թամպուրանի մը, որ քիչ մը տընկ, տընկ՝ եւ չկայ, եւ եթէ կրնաս՝ դիր։

– Թերեւս այդպէ՛ս էր, Թերեւս այդպէ՛ս։ տարօրինակ էր։ խնդիր չէ։ տե՛ս։ Մէրիէմը կեցեր կը խօսի երկու ոստիկաններու հետ։ անպայման քովը եկած են եւ աղջկան աչք ըրած։

⁂

Հասած են։ Նստած։ Սեղանին վրայ՝ երկու փայլուն պաք-թա։ Օրթոտոքս Մէրիէմ եւ փեսացու մը փնտռող իր աղջիկը կը խնդան այս երկու Հայերուն տկար արաբերէնին վրայ, որ զուարճալի իմաստ մը կը դնէ ամէն նախադասութեան մէջ։ Իսկ երբ մայր ու աղջիկ իրարու նայելով ժպտին, Միսաք ընաղդաբար օղիի գաւաթին կը տանի ձեռքը եւ։

– Ետ՛ սուրբ թամպուրանի, սա գիրուկ գիրուկ Մէրիէմին եւ իր անուշիկ անուշիկ աղջկան կենաց։

Եւ Միսաք կը խմէ Սիսակին այրած սրտին չափ այրած սրտով։

– Այս բաները խնդիր չեն, օր մը ամէն բան լաւ կ'ըլլայ…։

ԼԱԹԱՔԻՈՅ ԱԾԻԼՈՂ ՀԱՅԸ

– Սիսա՛կ, ե՛ս պատմեմ։

= Միսա՛ք, ե՛ս։

– Ածիլուողը ես եղայ, ե՛ս պատմեմ։

= Ածիլուողն ալ ե՛ս եղայ, պզտի՞կ բան է, ե՛ս պատմեմ։

Խումբ մը տղաք են, տասէն տասնըհինգ հոգի մը, ելիտասարդ տարիքին մէջ նոր մտած։ Իրենց սերունդին լաւ պատմողն ու կատակասէրը Սիսակն ու Միսաքն են։ Նախակրթարանէն ետք տարի մը Անտիոք Ֆրէրներուն վարժարանը յաճախած։ Ասոնց միտքը աւելի արթուն է, լեզուն բերնին մէջ լաւ դարձող։ Բնաւ դժուարութիւն չտուող։ Ըսած են միշտ.

– Խէրը անիծեմ այն լեզուին որ չի շարժիր, լեզուն բերնին մէջ թթենիի չոր փա՞յտ է ինչու, թէ մարդուս մէջ բնակող Աստուծոյ մէկ մասը։ Արդէն Աստուած իր կողմէ քանի մը մասեր միայն տուած է մեզի. մէկը սիրտը, մէկը լեզուն, միւսը... արդէն բոլորդ դիտէք, եւ Անտիոքի Ֆրէր ժաղն ալ նոյնիսկ այդպէս համոզուած է։ Ուրեմն սիրտ, լեզու եւ... Ֆրէր ժաղին դիտցածը։

Նստած են բաց տեղ մը, Պասիթի ծովուն եղերքը, կոտոշի հսկայական ծառի մը տակ։

– Ո՛չ, աւելի լաւ է որ ես պատմեմ, Սիսա՛կ։

= Բնաւ դէշ չ'ըլլար՝ եթէ ե՛ս պատմեմ, խե՛նթ։

Խումբին մէջէն անհամբեր Կարապետ, որ շուտ բառէն

առաջ ծնած կ'երեւի, որուն համար ուշ բառը մահ եւ անմահութիւն ըսել է միշտ՝

– Անուշ բան կ'երեւի, ով որ պիտի պատմէ՝ չո՛ւտ, սպասելէն մեռանք, վիճակ ձղեցէք:

Պոռացին չորս կողմէն.

– Վիճա՛կ, վիճա՛կ:

Միսաք շահեցաւ: Ըսաւ.

– Կարապետ եւ միւս տղա՛ք, օր մը երբ ձեր մօրուքը բուսած է, Լաթաքիա չերթաք: Օր մը, Կարապետ եւ միւս տղաք, երբ ձեր մօրուքը բուսած է եւ կարելի չէ Լաթաքիա չերթալ՝ հայոց եկեղեցիին կողմը չերթաք: Կարապետ եւ միւս տղաք, դիտեմ որ դուք որեւէ քաղաք մտա՞ք՝ նախ հայոց եկեղեցի կ'երթաք, մանաւանդ հիմա, երբ այլեւս դաղթական եղաք.

Կարապետ քրտնած է, կ'ընդմիջէ.

– Եղբայր, չո՛ւտ, սկսայ քրտնիլ, հիմա կը մեռնիմ:

– Ատիկա խնդիր չէ. Կարապետ եւ միւս տղաք, ուրեմն նախ եկեղեցի կ'երթաք, բայց ատիկէ առաջ անպայման կոչիկ ներկողի կ'երթաք եւ դեռ ատիկէ առաջ դլուխ կանոնաւորող սափրիչի մը քով կ'երթաք:

Կարապետ.

– Կը մեռնի՛մ...

– Կարապետ եւ միւս տղաք, դուք անմահ կ'ըլլաք՝ եթէ ընաւ Լաթաքիա չերթաք. եթէ երթաք՝ բայց հայոց եկեղեցիին կողմէ չերթաք, եթէ հայոց եկեղեցիին կողմէ երթաք, բայց դոնէ ածիլուած ըլլաք:

Կարապետ տարօրինակ աչխուժով մը ձեռքը Միսաքին մեկնելով.

– Մօ հասկցայ, սափրիչ մը խէրդ անիծած ըլլալու է հայոց եկեղեցիին կողմը: Լաւ է, միտքս պահեմ, ի՞նչպէս եղաւ. ես ալ թամպուրանիին պիտի կապէ՞ք, դուն եւ Սիսակ:

Սիսակ.

– Թող պատմէ, հարկաւ. ես ուրիշ ձեւով պիտի սկը-սէի, խնդիր չէ:

Միսաք խօսքը ճիշդ առջեւը ընկողմանած կապոյտ աչ-քերով Ադամին ուղղելով.

– Թերեւս ինծի պէս կիրակի առաւ մը Լաթաքիա ես, եւ կ'ուզես հայոց եկեղեցի երթալ մաքուր դէմքով պատա-րաստ մտիկ ընելու: Հայ սափրիչ է, եկեղեցիին դիմացն է ճիշդ, ուրեմն հո՛ն կը մտնես: Մտա՞ր, առտո՞ւ է. քեզ լո՛ւռ, լո՛ւռ կ'ածիլէ՝ մինչեւ իրիկուն: Ա՛լ այդ օրը եկե-ղեցի երթալ չկայ, տեղ մը երթալ ճաշել չկայ, խանութ մը մտնել բան մը գնել չկայ, Պասիթ վերադառնալն ալ լոյս ցերեկով մտքէդ հանէ: Իշդէ այդ օրը մազդ կարել պիտի տաս, պիտի ածիլուիս: Թերեւս սափրիչը մտքէն կ'անցնէ. «Ի՞նչ պէտք կայ ուրիշ բաներ եւս ընելու աշխար-հի մէջ, աս ալ շատ լուրջ գործ մը չէ՞. հա՛ ես մինչեւ ի-րիկուն սաքի կեցած կ'ածիլեմ, հա՛ դուն մինչեւ իրիկուն նստած կ'ածիլուիս. ելլենք տար համար ձանձրանա՞նք, կա՛ւ հանենք, ի՞նչ պէտք կայ»:

Շարժելու համրաւ չահած Ադամ.

– Ես համոզուեցայ. առանց ճանչնալու կարօտցայ ա-հա այդ մարդուն: Հարկաւ, ի՞նչ պէտք կայ ձանձրանա-լու. թող երթայ ուրիշին չափ ածիլէ. ինք ածիլելէն պի-տի չձանձրանայ, ես ածիլուելէ՞ն պիտի ձանձրանամ: Աւե-լորդ բան. ի՞նչ պէտք կայ ձանձրանալու: Սափրիչին տեղն ալ տեղ մը չէ՞. կարեւորը տեղ մը ըլլալն է եւ ամէն տեղ տեղ մըն է: Իմ հոգս չէ. քանի տարի որ դրախտ պիտի նստիմ, նոյնչափ տարի ալ կրնամ դժոխք նստիլ: Եղբա՛յր, ինչո՛ւ, դժոխքն ալ տեղ մը չէ՞. կարեւորը տեղն է. ժա-մանա՞կը. հո՞գս...:

Կարապետին ջիղերը կը կոտրան, սարսափելիօրէն գլը-գլոռուած Կարապետ.

– Ծօ պաղարի՛ւն, գիտենք որ կրնաս. մա՞րդ ես. հա՛ սա ժայռը, հա՛ դուն:

Եւ դառնալով Միսաքին.

– Է՛, մարդը չսպաննեցի՞ր, դուն ալ Ադամէն ետ չես մնար: Ծօ ես հայելի, ածելի կը ձղէի՞. դուն կը պատմես, ես հոս կեցած տեղս կը ջղայնանամ, ինքզի՛նքս կ'ուտեմ: Ես ի՞նչ իրաւունք ունիմ ուշանալու... կեանքս սափրիչնե-ր՞ու քով պիտի անցնեմ, կօշիկ ներկողներո՞ւ քով, այսինչ կամ այնինչ խանութպանի՞ն քով: Եկեղեցի պիտի չըլլա՞յ, նորէն կէս ժամ չանցած ձանձրացած եմ, ուշացած եմ, պէտք է երթամ: Ուր որ եմ՝ կարծես հինէն ի վեր հոն եմ, կարծես հոն ծնա՛ծ եմ, կարծես սխտած են չորս կողմէն ծե-ծել պիս, եւ կարծես եթէ չուտով եղած տեղէս չմեկնիմ՝ բան մը կամ սատանայ մը պիտի մեռցնէ պիս: Ես, եթէ քնացած չեմ՝ պէտք է աճապարեմ. ի՞նչ ըսել է համբերել, սպասել: Ուզածս եթէ ուզած ժամանակս չեղաւ, ա՛լ թող չըլլայ: Սպասելէ մեռնի՞մ: Ինչ սարսափելի որդ է այդ ըս-պասելը՝ դուք չէք դիտեր: Չէք հաւատար եթէ ըսեմ հի-մա. ականջիս մէջ ձայն մը կայ միշտ որ կ'ըսէ. «Կարա-պետ, ուշացար նորէն, եկո՛ւր»: Եւ Կարապետը կ'երթայ...

Սիսակ, կէս-կատակ կէս-լուրջ:

– Ծօ Կարապե՛տ, չըլլա՞յ թամպուրանիին ձայնը ըլլայ ականջիդ մէջ «եկուր» ըսողը. թերեւս այդ դիշեր քեզի կը վնասէր եւ դիտէ որ դաղթական ես, Պասէթ ես, տխուր. նայէ՛, ճիշդ սա դիմացը Խորպէկցիներուն խայտաները չկա՞ն, այդտեղէն շիտակ ծովեզերք իջիր:

Ֆանի մը տղաք.

– Սիսակ, մարդուն վախնալիք բան կ'ըսես. այդ թամ-պուրանին քու եւ Միսաքին հնարած սուտն է:

Սիսակ.

– Ղըշտին դերեզմանին վրայ երդում՝ որ այդ մարդը մենք տեսանք. երբ Ղըշտ ըսեմ, ալ վերջացաւ, դիտէք:

Թոթով Թաթուլ, որ ինքն ալ միւսներուն պէս մէկ կող-մէ մայրիի ոստով մը ճանճ կը քշէր եւ միւս կողմէ ուշի ու-շով մտիկ կ'ընէր, մէջ մտաւ:

– Ծանըմ, կարապետը սը–սը, սըղեցէք. ծանըմ, աղեղողին, պը–պը, պատմութիւնը ի՞նչ էղաւ...

Խնդացին:

– Կը–կը կը խնդա՛ք. նորէ՛ն խնդացէք:

– Նորէն խնդացին:

Միսաք, ուսին վրայի քրտնած մաղերը քերելով.

– Ես եւ Սիսակ մտանք, մօրուքներու թիզ մը բուսած: Նստած էր կը խմէր սուրճ: Կարծեցինք յաճախորդ է: Ըսինք՝ մատով վար վար ածիլելու շարժում ընելով՝ «հալլաք ո՞ւր է»: Ժպտեցաւ: Նեղացանք: Ըսինք. «Լէ՞յլ այսպէս... հի, հի, հի»: Սուրճին վերջին ումպը քաշեց, եկաւ ոտքի: Տեսայ Սիսակ ձեռքը դրպանը կը խօթէ դանակ հանելու... ես ալ այդպէս պիտի ընէի, երբ մարդը «Հա՞յ էք» ըսաւ, հայերէն: Ըսինք. «Այդպէ՛ս. ածիլո՛ղը կ'ուզենք»: Ըսաւ. «Պինդ Հայ կ'երեւիք, քանի որ պինդ պինդ յայտնեցիք ձեր Հայ ըլլալը եւ քանի որ նեղուած էք»: Ըսինք. «Այդպէ՛ս. եւ հիմա պիտի ածիլուինք»:

Սիսակ.

– Միսաք, ուշադրութիւն ըրէ, բան չմոռնաս:

Թոթով Թաթուլ.

– Աղուո՛ղ է:

Միսաք քերեց այս անգամ միւս ուսին մաղերը եւ շարունակեց.

– Կին մը խոշոր թուղ կը ծախէր. սա՛ւ թուղ. գնեց անոր բոլոր թուղերը. «առտուները այս թուղերը լաւ կ'ըլլան, ըսաւ, պէտք է միշտ ուտել, կերէք նայիմ»: Երբ Սիսակ թուղը կը կլլէր եւ ես ալ կը կլլէի՝ ըսաւ. «Թերեւս անապատէն կու գաք, լաւ մօրուքներ հասցուցեր էք. հոն. գիտեմ, անապատին մէջ ծառ չի հասնիր բայց կարելի է փառաւոր մօրուք հասցնել. հասցուցեր էք: Օդը գեղեցիկ է եւ մօրուքը կ'ելլէ, հա՛ կ'ելլէ. մօրուք բուսցնելէ զատ ուրիշ գործ ալ ըրի՞ք: Սիսակ ըսաւ. «Եղբա՛յր, մեր մօրուքէն վաղ անցիր, մաղեր թափողը հո՞ս է թէ հոս չէ. գի-

տենք որ ասիկա մօրուք չէ, ղբխը՛մ է»։ Ժպտեցաւ. «Անապատը մտա՞ր՝ – ամէն տեղ աւազ եւ մօրուք. ո՛վ պիտի ածիլէ, ե՞րբ պիտի կրնաս ածիլուիլ. հով, անձրեւ, կրակ, սա քաղաքին աղուոր կնիկնե՞րը կան որ ածիլուիս. ուղտերո՞ւն համար ածիլուիս. ոչխարներո՞ւն համար ածիլուիս։ Ոչ, Եփրատը անցա՞ր՝ – ամէն մարդ իր մօրուքի պարտէզը ունի, կաղէններով լեցուն։ Եփրատէն անդի՞ն՝ – ուղտ, ոչխար, մօրուք, ոջի՛լ։ Եւ քիչ մը ետ դնաց մարդը։ Սիսակ բարկութենէն դեղին եւ կապոյտ եղաւ, ըսաւ. «Աղիքներդ վա՛ր կը թափեմ, ոջիլ չկա՛յ։ Ածիլողը դո՞ւն ես» եւ ինծի դառնալով. «Մխաք, քալէ՛»։ Մարդը ըսաւ. «Նեղողութիւն, վերջացած է», կատակ էր։ Եւ յետսան մը հանելով՝ ածելին վրան տա՛ր, բե՛ր, տա՛ր, բե՛ր։

Կարապետ.

– Զեղաւ։ Կ'ըսէիր՝ լուռ լուռ մինչեւ իրիկուն կ'ածիլէ. պատմածովդ, մինչեւ իրիկուն լուռ մնացողը դուն եւ Սիսակն էք, որ դեռ մէկ մաղ իսկ չածիլեց՝ պլպուլ։ Արդէն ո՞ր սափրիչը սոխակ մը չէ խանութին մէջ։ Զեռքը արագ չշարժող սափրիչի մը և լեզուն արագ շարժող մարդոց հանդիպած եմ շարունակ։ Լուռ սափրիչի չեմ հանդիպած։ Երբ ժամանակը դայ, հողը կը մտնէ սրտիս մէջ. շարաթ մը կը տնտնամ,որ պլխուս հետ կապ ունեցող այդ մկրատի եւ ածելիի գործողութիւնը յետաձգուի, յետոյ երթալէ առաջ կ'ածիլուիմ, որ հայելիին առջեւ քիչ մնամ։ Օր մը սափրիչի մը համբ ձեւացայ որ շուտ ընէ, մարդը այս անպամ բան մը ըսելու համար մկրատը ձգեց եւ սկսաւ ձեռքի նշաններով միտքը բացատրել ինծի։ Միշտ պարապ բան մը կը դտնեն իրենց գործը ուշ վերջացնելու։ Եղբայր, դանակը կոկորդիդ է, մէկ ալ նայիս քեզի հարցում մը կ'ուղղեն, պատասխանը անմիջապէս ուղելու ձեւով մը։ Կ'ըլլա՞յ։

Ադամ.

– Ատիկա խնդիր չէ. «Հաւատով խոստովանիմ» մը կ'ը-

սես մտքէդ եւ թող ուղածնուն չափ չորս կողմ նային եւ ածիլեն, ուրիշ յաճախորդներու հետ խօսին եւ ածիլեն. Ֆութբոլի մրցումներու մասին խօսին եւ ածիլեն, Ֆարիտ Աթրաշի երգերու մասին խօսին եւ ածիլեն:

Մաղերը կանուխէն ճերմկած Ներսէս.

– Այրիս Ադամ, լա՛ւ գտար. թերեւս անոնց խօսելէն էր որ սա մաղերը շուտ ճերմկցան: Անդրէասը «Մեր սուրբ Դաշնակցութիւն այսպէս է», կ'ըսէ ու դանակը եռանդով կը դարնէ մօրուքիդ. Քրիստափորին հասնի, կը վախնաս որ դլուխդ թռցնէ ուրախութենէն: Խանասո՛ը, – եւ ածելին կը վազէ: Խանասո՛ը, – արի՛ւն կ'ելլէ: Խանասո՛ը, – բամպակ մը թառեր է երեսիդ: Սմառ մը Պէյրութ դեղձ տարեր էի ծախելու. մտայ սափրիչի մը խանութը. քսան կախաղաններու պատկերը պատին վրայ էր, – Հնչակեան սափրիչներու օրէնք. հայելիին եւ այդ յեղափոխականներուն մէջտեղ ալ մերկ աղջկայ մը նկարը, – սափրիչներու ընդհանուր օրէնք: Խեղճուկ պետելի յաճախորդ մը, որ այլեւս պիտի երթար, նայեցաւ մերկ աղջկան, նայեցաւ յետոյ յեղափոխականներուն. ըսաւ. «Այս բոլոր մարդիկը այս աղջկան սիրահարնե՞րն են, պընդ էլ քէլպ – չա՛ն աղջիկ – իրաւ որ կ'արժէ»: Սափրիչը դոյն առաւ դոյն տըւաւ, ըսաւ. «Անոնք Քրիստո՛ս են, այդ աղջիկն ալ՝ բո՛ղ մըն է»: Խեղճուկ պետելիին դէմքէն յայտնի էր որ չէ համոզուած, քանի որ պիտի մտածէր թէ քսան Քրիստոս եւ բոլ մը ի՞նչ գործ ունին սափրիչի մը խանութին մէջ:

Ադամ.

– Ծօ Ներսէ՛ս, դուն ասիկա երբեք չէիր պատմած, աղուոր է, շարունակէ. թող մինչ այդ Միսաք ներող ըլլայ եւ չունչ առնէ:

– Չէ, բան չկայ: Ըսել ուզածս, երբ հնչակեան սափրիչը Սապահդիւլ կ'ըսէր, կարծես օդին մէջ թռչելու կը պատրաստուէր: Ժիրայր, կ'ըսէր, եւ քիչ մը աւելի վեր կ'ելլէր: Կուրծքը լայնցուց, դէմքին մխերուն վրայ ժպի-

տը լայնցուց, ըսաւ. «Ֆսան անդամ այս աթոռին վրայ Տէրունին ածիլած եմ» – ըսաւ եւ հոսի՝ տրամադրութիւնն ու մարմինը վեր ելան: Դանակը կոկորդիս հասած ատեն քսան կախաղաններուն պատմութիւնը չսկսի՞. «Հէ՛յ վա՜խ, Ներսէ՛ս, ըսի ինքնիրենս, բուն վտանգաւոր տեղին հասանք»:

Աղամ.

– Զմորթե՞ց:

= Զէ, ածան ազատեցանք. քիչ մը արիւնցուց, կծու քար քսեց, վերջացաւ. քանի մը կաթիլ արիւն ալ ես խառնած եղայ Ֆսան Կախաղաններուն. վնաս չունի:

Միսկանի Ատուր.

– Եղբայր, բոլորդ կը խօսիք, ամէն ինչ խառնեցիք. քանի խօսիլ կայ, ես ալ խօսիմ:

Ըսին դրեթէ բոլորը.

– Խօսէ՛, խելո՛ք Ատուր, խօսէ՛, դո՛ւն ալ խօսէ...

Իրաւ որ խելօք դէմք մը առաւ Ատուր, իրաւ որ լուրջ դէմք մը, իրաւ որ բանդէտի դէմք մը: Նախ ձեռքի քաղաքավար շարժումով մը, առանց վնասել ուղելու դլխուն շուրջ հաւաքուած ճանճերուն, ջանաց զանոնք քիչ մը հեռացնել դէպի ընկերները. յետոյ աղուոր մը քիթը վերէն վար շփեց, եւ թէեւ ներկաներուն ամէնէն պզտիկն էր, մեծամեծի նախագահական հովեր առաւ:

Ըսաւ.

– Հաւաքուեր ենք խումբ մը տղաք՝ դաղթականութեան դծով. եկեր ենք այս եղջիւրենիին տակ՝ ծովեղերքի դծով. նստեր ենք կը խօսինք՝ բամբասանքի եւ զուարճութեան դծով: Սափրիչներու դծով՝ ես ալ ըսելիք ունիմ: Արդ, այդ սափրիչները, տղաք, թունդ մարդիկ են, կամ թունդ դաշնակցական են, կամ թունդ հնչակեան կամ թունդ պոլշեւիկ: Կակուղ մօրուքներ շատ, բայց կակուղ դաղափարով սափրիչ չկայ. օդտակարութեան դծով՝ սափրիչները

մօրուքի եւ դաղափարներու խոնարհ առաջնորդներ են, հերոսներ։

Կաղ Երուանդ, որ որոշած էր մէկ բառ իսկ չըսել.

– Ծօ բոլորդ այսօր խենթեցե՞ր էք, ի՞նչ է. նախ Միսաք դուն, յետոյ Կարապետ դուն, յետոյ Ադամ դուն, յետոյ Ներսէս դուն, յետոյ Ատուրիկ դուն։ Սիսա՛կ, երանի այս պատմութիւնը դո՛ւն պատմէիր։ Կամ ելլենք երթանք, կամ ասկէ ետք ընդմիջել չկայ։ Շարունակէ, Միսաք։

– Ուստրային վրայ էինք, չէ՞. ըսինք Սիսակին հետ. «Ի՞նչ Եփրատ, ի՛նչ անապատ. այդ տեղերը, մեր գիտցածով, հայ մորթելու տեղեր են միայն. մեղի լա՞ւ բան կը յիշեցնես. սա գլխարմները մեր երեսէն վար թափէ, մաքրէ. նոր դաղթականներ ենք. Ճէպէլ-Մուսայէն՝ Պասիթ ենք, ծովուն եղերքը, անտառին մէջ. կը տեսնե՞ս, մեր մօրուքը փայտի պէս է»։ Սիսակ առանձին չարունակեց «Պարոն, քանի որ մեղի սեւ թուղ կերցուցիր, բարի հաշիւներ պիտի ընենք քեղի։ Ծովուն եղերքը հինգ հազար Հայեր ենք։ Կիները չեն ածիլուիր, պղտիկներն ալ, բայց նորէն հինգ հազար հոգիին մօտ երկու հազար մօրուք կամ մազ կը գտնուի. կէսը գիւղի Անդրէասին, կէսը քեղի, քանի որ քիչ առաջ սեւ թուղ կերանք։ Հազար հատ կանոնաւոր մազ, կանոնաւոր մօրուք. ա՛լ սա Եփրատը մոռցիր. մէկական ոսկիէն՝ հազար ոսկի. աղուո՛ր է»։

Բոլորը.

– Է՛։

– Պիտի չհաւատաք. ձեղմէ ով որ պատմէր՝ ես պիտի չհաւատայի. բայց Սիսակը հոս է. ճիշդ այդպէս եղաւ. մարդը դոյնը նետեց. «Ուրեմն Լաթաքիոյ սահմաններուն մօտ, երկո՛ւ հազար մօրուքներ համախմբուած կը սպասե՞ն։ Տեղ մը երկու հազար մօրուքներ օճառի՞ կը սպասեն. Աստուած իմ, օրնէ՛։ Ուրեմն երկու հազար կղակի վրայ միլիոնաւոր մազ ունեցող մօրուքներ ուստրայի՞ կը սպասեն. – Ամենակա՛լ, փութա՛։ Այսինքն երկու հազար

մօրուքներ մէկիկ մէկիկ սա խեղճ աթոռին վրա՞յ պիտի թառին, սա թշուառ հայելին մէ՞ջ պիտի երեւին.— Սմենաղո՛ր, խնայէ՛: Տէ՛ր իմ, երկու հազար մօրո՛ւք, կը դիմացուի՞: Ասոնց կէսին կը դիմացուի՞: Ամէն մօրուք հինգ անգամ չփել՝ — քանի՛ չփել կ՚ըլլայ: Ցըրչան թասին մէջ թաթխէ, յետոյ հազար մօրուքի զարկ, երկու հազար անգամ տեղը դիր. յետոյ որչա՛փ փուտրա, յետոյ որչա՛փ կծու քար, որչա՛փ ջուր, անուշահոտ...

Բոլորը.

— Հը՛մ.

Միսաք.

— Ալ բնաւ չխօսեցաւ: Մաղ կտրեց, ածիլեց: Երկու ժամ յատկացուց մաղերուս, մկրատ փոխեց. բայց քանի՛ մկրատ. սանտր՝ բայց քանի՛ սանտր. բոլոր մաղ առնող մեքենաները չհաւնեցաւ. փոխեց. բայց քանի՛ հատ: Ամէն ինչ կ՚ընէ լուռ-լուռ, կարծես քէնցած-քէնցած: Անցաւ ածիլելուն: Հապիւ մաղ մը երկուք կտրած՝ կը դնէ դանակը յետանին եւ դանդա՛ղ դանդա՛ղ, կը սպասէ որ սրէ: Գիտցայ որ ձեռքերը Լաթաքիոյ այս խանութին մէջ են բայց ինքը ուրիշ տեղ է, հեռու տեղ. թերեւս Եփրատ, թերեւս անապատ, թերեւս աւելի հեռու. — այնքա՛ն հեռուներէն հրաման առած կամ չառած ձեռք մը արագ կը շարժի՞, աչ մը արագ կը շարժի՞: Ըսի դիւղի լեզուով. «Սխա՛կ մեղք ես, դուն դնա աղօթէ»: Հասկցաւ միտքս, գնաց: Եկաւ մէկ ժամ ետք եւ դիւղի լեզուով ըսաւ ու ժպտեցաւ. «Անանկանայ խակ վախ չկայ. ոչ կնիկ ունի, ոչ զաւակ, ոչ ծնողք. միայն մէկ կողմը մինչեւ ածիլէ միւսը չբռնի, որ մինչեւ վերջին դատաստանին օրը Լաթաքիոյ այս խանութին մէջ չմնանք». ու պատրաստուեցաւ դուրս ելլելու: Ո՞ւր, ըսի: Հիմա կու գամ, պատասխանեց: Կէսօր էր ճիշդ, եկաւ: Մազերը կտրուած էին, մօրուքը ածիլուած. «Տարոսը քեզի» ըսաւ, «մէկ կողմդ բոլորովին վերջացեր է. դատաստանին չենք մնար, միայն իրիկուան օթօպուսին հուշա-

նանք»։ Զուշացանք։ Մօտ երկու ժամ ալ միւս կողմը տեւեց Մինչ այդ Սիսակ դնումներ ընելու դացած էր։ Մըտածեր է թէ անօթի եմ. հանեց երկու խոշոր հայ տուաւ, մէջը պանիր։ Կերանք։ Հրամցուցինք սափրիչին. ըսաւ.

– Դեռ դործս նոր վերջացուցի. նորէ՞ն աշխատինք։ Քանի՛ անդամ պիտի ծամես...

Ելանք դացինք։ Մինչեւ կարաժ Սիսակ կը պնդէր. «Այս մարդը մեր ծոլեղերք տեսած թամպուրանիին հետ ազգականական կապ մը ունի. անիկա ասոր մեռած եւ ուրուական եղած ազդականներէն մէկն է թերեւս քանի որ տարօրինա՛կ մարդ մըն է»։ – «Ո՛չ, ըսաւ իրեն հնակարկատ Խոսրով, ասիկա թէմպէլ Փանոսին միակ թոռն է. լաւ հայ է, բայց կարծես ձեռք չունի, ձե՛ռք։

ՊԱՏՆԷՇ ԴԴՈՒՄԻ

Սիսակ եւ Միսաք խնդալէն մարեցան։

Սիսակ.

– Բոլոր զարմանալի բաները մե՞նք պիտի տեսնենք։

Անբաժան ընկերը, Միսաք.

– Աստուած այդպէ՛ս կ՚ուզէ։

Եւ շարունակեցին քալել դիւղաքաղաքին փոշոտ ճամբայէն, կամաց կամաց, վար, դէպի սրճարան։

Ուրբաթն ու շաբաթը հաւասարապէս ծաղրող կարճուկ Սիսակ.

– Այս բոլոր բաները ընողը ծովեղերքի այն տարօրինակ թամպուրաճին է, հաւատա՛։

Երկուշաբթիէն մինչեւ Կիրակի խնդալէն չկշտացող ընճուղտ Միսաք.

– Աստծոյ մա՞ղը, կրնա՛յ ըլլալ, ա՞ն է կ՚ըսես։

= Հարկա՛ւ։ Դուն կեանքիդ մէջ փորուած այդքա՛ն դդում տեսա՞ծ ես։ Դդումներու կատարեալ աղէտ մը, դըդումներու դէմ նիւթուած Ապրիլ 24 մը։

– Վա՛յ, պառա՛ւ, վա՛յ. կարծես Թալաաթին կամ Էնվէրին քոյրն էր խեղճ դդումներուն համար։ Պառաւ, սուր երկաթ, կակուղ դդում։ Կը կարծէինք աշխարհը կործանած է. անբարոյութիւն չէ՞ դդումի այսքան առատութիւն։

Նորէն խնդալէն մարեցան։

Տուներուն քովէն անցած ժամանակ, տեսեր էին դրան

մը առջեւ նստած, շատ հին ու շատ պղտիկ պառաւ մը, ասլմացու դդումներու դէպի մը եռին կորսուած: Պառաւը կը շարունակէ նոր դդումներ բանալ, նետել առջեւը դըտնըւող դէպին վրայ: Զուարճալի տեսարան մըն էր: Զարմացեր էին պառաւին եռանդուտ գործունէութեան եւ դըդումներուն առատութեան վրայ: Սկսեր էին կատակել:

Միսակ.

– Խեղճ պառաւը երեւի չմեռած՝ վեց տէրտէրները Փիղ-Ակորով միասին, ճաշի պիտի հրաւիրէ: Խումբ մը տէրտէր, – կարճ, երկայն, լայն, կլոր, խոր, բազմատիոր՝ – աշխարհ դդո՛ւմ ըլլայ կը դիմանա՞յ ատոր:

Միսաք.

– Տեսքա՞ն կը չինես.

= Ո՛չ, Միսա՛ք: Կը մեղքնամ պառաւին. վեց տէրտէր եւ փիղ մը, – ժամկոչ Ակոբ:

Միսաք.

– Զոհողութի՛ւն պէտք է. այդ պղտիկ պառաւը գիւղաքաղաքին հերոսուհին է:

= Միսա՛ք. երանի արդիւլինք. ծօ՛ ինքնիր տունը պիտի քանդէ. ծօ տղոց եւ թոռներուն ապագան պիտի սեւցընէ. վա՜յ, վհո՛ւկ, վայ: Մուհանիրուքի՞ն է ըրածը թէ արքայական ճաշկերոյթ:

Միսաք.

– Վհուկ չէ, հերոսուհի է, ինչ կ'ուզես ըսէ: Անպայման տէրտէրները ըսած են խեղճին. «Կարդը քուկդ է, օրերէ ի վեր բան չենք կերած, եթէ այս դիշեր ալ չուտենք՝ մեր ստամոքսները առուս պիտի մեռնին, մեր մօրուքները պիտի թաղուին, ժամուն կոչնակը պիտի չհնչէ, Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցին անտէր պիտի մնայ»: Պառաւը կը ձդէ՞ ընաւ, որ Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցին անտէր մնայ, անտէրտէր մնայ, անժամկոչ մնայ: Մտածած է խեղճը եւ յարձակած՝ դդումներուն վրայ:

Սիսակ.

– Եւ երբ տէրտէր կայ խնդրին մէջ, կրնա՞ս տնտեսապիտութիւն ընել։ Հարկաւ. բանջարանոցներ պիտի փճացընես, ուզես չուզես աղէտի պիտի ենթարկուիս։ Բայց եղբայր, մի՛ս ալ պէտք է։

Միսաք.

– Ամէն ինչ զոհողութեան վրայ հիմնուած է. պիտի զոհես մէկ բլուր դդում, ոչխար մը երկուք, պարկ մը բրինձ, եւ փրկուած է Հայաստանեայց ուրբ եկեղեցին։

Խնդացին։ Քալեցին։ Սիսակ.

– Կարծեմ այդ պառաւը առնին Անտիոք լուացարարութիւն ըրած Նունուֆարն է, Պիթիասցի Նունուֆարը։ Բաւական խնայողութիւններ ըրած է կ'ըսուի։ Հիմա այդ բոլոր խնայողութիւնները պիտի հալին տէրտէրական անողոք ստամոքսներու մէջ։ Կը տեսնեմ ահա. դդում մը փոքրո՞ց, դդում մը լեցո՞ւց, դդում մը եփե՞ց պառաւը, եւ տէրտէրներէն մէկը դդում մը վար իջեցո՞ւց կոկորդէն, – Անտիոքցի Ահմետին չապիկի լուացողչէքը գնաց։ Ուրիշ տէրտէր մըն ալ ուրիշ դդում մը իջեցո՞ւց – Տիմիթրի ըսուածին կնոջ այսինչ բանին լուացողչէքն ալ տօլմային հետ ստամոքս հասաւ։ Ժամկոչն ալ դդում մը կոչե՞ց ի տաճար ստամոքսի՝ – ուրիշ Ահմետի մը կամ այս անկամ յոյն Իլիասի մը հաղուստին մաքրողչէքը հալեցաւ։ Այդպէս է, Միսա՛ք, պատկերը կարճ ընեմ. տէրտէրներ, տօլմաներ. տէրտէրներուն եւ տօլմաներուն ետին՝ լուացարարուհի մը, տաշտ մը եւ ճերմակեղէննե՛ր։

Միսաք.

– Խե՛ղճ Նունուֆար նէնէ, քառասուն տարի Ահմետներ, Իլիասներ, Ֆաթմաներ, Այիշէներ, Մատլէններ եւ Ժօզեֆիններ մաքուր մաքուր դործի ղրկէ, այցելութեան ղրկէ, սինեմա եւ սրճարան ղրկէ, դաղթական եղիր, դաղթական տէրտէրի եւ ժամկոչի փոր կշտացուր, փճացիր։ Կ'ըլլա՞յ։

Սիսակ.

– Տխուր ալ չէր, եղբայր, տխո՞ւր ալ չէր։ Այնպէս եռանդով դդում կը ծակէր պառաւը, որ կարծես ամբողջ աղդը փրկելու, ամբողջ քրիստոնեայ հաւատքը փրկելու խնդիր կար մէջտեղ... դդումով։ Դդում դդումի վրայ. դդումի բուրդ, դդումի պարխսպ, դդումի բերդաքաղաք։

Միսաք.

– Այդ բերդաքաղաքին վհուկը դդումէ պատնէշներու ետին։

Սիսակ.

= Կը սխալիս, տօլմաներու իշխանուհին է Անտիոքի լուսցարարուհին։

Միւսը.

– Երբե՛ք, վհուկ մըն է բարի. դդում ծակելով աղդը պիտի փրկէ, որովհետեւ առանց տէրտէրի չկայ աղդութիւն, առանց տօլմայի չկայ տէրտէր։ Դդումը Հայ աղդին փրկութեան խարիսխն է։ Յեղափոխականները կ'երդնեն. «Միայն զէնքով կայ Հայոց փրկութիւն»։ Տէրտէրները անդիէն. «Իսկ դդումով ալ սուրբ անմահութիւն»։

Միսաք.

– Ամենեւի՛ն, ամենեւի՛ն։ Տիկնանց Տիկին դդմայ աղդին։

Սիսակ.

– Կ'ելնէ դդում ե՛ւ տէրտէրին ե՛ւ ժամկոչին։

Միսաք.

– Վաղ անցիր. կարծես տէրտէրները կաշառած են մեզանոնց պէս ի նպաստ պառաւին կը խօսինք։

⁂

Գիւղաքաղաքին պղտիկ տնակները դադրեցան փոչոտ ճամբուն երկու կողմը շարուելէ։ Փոխան տնակի չորցած փուշ կար հիմա ճամբուն երկու կողմը, մինչեւ ծառաստանին սրճարանները։ Սիսակ եւ Միսաք շարունակեցին քալել զուարթ եւ բարձր տրամադրութեամբ։ Մտածեցին որ դաղ-

թականութիւնը ընդհանրապէս տխրագոյն բան մը ըլլալով հանդերձ, խնդացնելու պզտիկ պզտիկ առիթներ եւս կը ստեղծէ անոնց համար, որոնք կրնան որեւէ ժամանակ խնդալ։ Անշուշտ, երբ օր մը մեռնին, երթան դժոխք, կը-բակներու աշխարհին մշտնջենական վերակացուները պիտի զարմանան, որ Սիսակ ու Միսաք անունով երկու լեռնցի երիտասարդներ՝ քամիք բաներ կը տեսնեն ցաւի եւ արցունքի եռացող կաթսաներուն մէջ եւ կը խնդան։ Կրնան ըսել սաղայէլներու պետին. «Մարդկային քեպապի համար մեր Աստուած պապան, որչա՞փ կրակ պատրաստեր է, որչա՞փ»։ Սիսակ՝ Միսաքին ցոյց պիտի տայ դժոխքին կրակները եւ ըսէ. «Աստուած պապան դրախտին մէջ ֆելլէ փաչա եւ ճիյէր քեպապ սիրող նոր նոր հիւրեր ունի. կը տեսնե՞ս, կրակներուն մէջ միլիոն միլիոն զլուխ կ՚եփի. միլիոն միլիոն ոտք եւ ձեռք, միլիոն միլիոն թոքեր կ՚եփին»։ Պիտի շարունակէ Սիսակ. «Դժոխքը Աստուած պապայի խոհանոցին ծուխն է, դրախտն ալ ճաշասենեակը. խոհարարները սատանաներն են. եփուած կերակուրը միշտ տաճիկ, ոճրագործ՝ և երբեմն երբեմն ուրիշ տեսակ մեղաւորներ»։

Պիտի հասնին ջրանցքի կամուրջին։ Կատարելապէս համաձայն են, որ դաղթականութիւնը իր ընդհանուր սեւին վրայ սպիտակ բիծեր եւս ունի։ Կարծես իր տունն ու հողը ձգած ամէն Հայ կ՚ուզէր խնդալիք բան մը ընել, տարօրինակ բան մը, զարմանալու եւ զարմացնելու բան մը՝ նոյնիսկ երբ բարկանար, նոյնիսկ երբ ուտելիք մը փնտռէր, երբ լացը զսպող վիճակներու մէջ մտնէր։ Կարծես բոլորը իրարու նոյն բանը փսփսացած էին. «Խնդալիք չըլլա՞նք, բաներ գտնենք ամէնո՛ւն վրայ խնդալու»։ Կ՚ըսէ Սիսակ.

– Զդէ, Միսաք, այս դաղթականութեան ամէն մէկը տարօրինակ բան մը կ՚ընէ. երբ կաղապարէդ ելած ես հարկաւ քամիք պիտի ըլլաս. ամէն տուն կաղապար մը չէ՞, ամէն հայրենիք կաղապար մը չէ՞։

ՅԵՐԵԿԸ ՈՐ ՈՒՐԱԽ ՉԷՐ

Այդ օրը Տէր Յարութիւնը պիտի թաղէին վերը, վեց թաղերու իշխող յուրտ բարձունքի մը վրայ, յուրտ քարերուն մէջտեղ, ջրամբարէն քիչ մը վար: Հոն, ուր քանի մը շաբաթ ետք շատ ձիւն պիտի դիպուէր, շատ քամիներ պիտի աղաղակէին:

Գաղթական հայ տէրտէր մը, այնքան սուրբ՝ պիտի թաղէին սառած հողի մէջ, սառած փուշերու տակ:

Բոլոր քահանայ եղբայրները տրտում էին, բոլոր դիւղացիները շատ տրտում: Կը մտածէին սառած հողերու մասին, տժգոյն Դեկտեմբերի մասին, ջրամբարին վարէն սուրացող ղղուելի մրրիկներու մասին:

Բաղում օրեր անօթի էին: Գործ չկար: Անստուգութիւն կար: Փորերը պարապ էին եւ ուղեղները խենթութեամբ լեցուն, տխրութեամբ լեցուն:

Տէր Յարութիւնին մահուան օրը, անոնք որ պիտի ածիլուէին, չուղեցին ածիլուիլ, անոնք որ քաղաք պիտի երթային, չուղեցին երթալ: Ի նշան սուգի, ջաղացքին չորս քարերը կեցուցին քսանչորս ժամ: Ուրախ աշխատանք դրեթէ չկար, որպէսզի չկեցնէին: Ջաղացքը կար, որ առաւելաբար արար դիւղացիներուն ցորենը կ'աղար:

Լուսաբացէն սկսեալ, ժամկոչ Առաքել այդ օր կոչնակ հնչեցուց: Եւ դիւղին խորունկ ծերուկները վախցան, ո-

բովհետեւ երկրէն դուրս, հնամենի ծերուկներ էին իրենք ալ, Տէր Յարութիւնին պէս։ Եւ մալարիա եղող բոլոր հիւանդները նմանապէս վախ զդացին, որովհետեւ այդ հիւանդութիւնը չար էր, անսնունդ եւ պաղ հողերու վրայ։ Եւ մայրերը իրենց մանուկներուն խնոյն դեղին քինինին խմցուցին, որովհետեւ ամէնէն աւելի մայրերը կը վախնային ճահճատենդէն։

Պառաւ մը, Յովակիմենց բիւրամեայ պառաւը, գաւազանին վրայ կռած՝ մեծ հրապարակին մէկ ծայրէն միւսը կ՚երթեւեկէր, հովերու սեւ վհուկի մը պէս, եւ կը մրմնջէր. «հաւատո՛վ խոստովանիմ, հաւատով խոստովանիմ»։

Տէր Յարութիւն վաթսուն տարի քահանայ եղած էր։ Վաթսուն տարի միամիտ, յամառ, սուրբ եւ առողջ։ Ամէն կիրակի, ուրեմն երեք հազար կիրակի, քարոզած էր նոյն բանը, որբաղնասուրբ յամառութեամբ մը, հետեւողականութեամբ մը։ Ըսած էր.

– «Է՛յ քրիստոնեայ ազգի եղբայրներ, քոյրեր, չար բաներ կ՚ընէք դուրսը, անյարմար բաներ. լաւ չէ. կարծէք Տէրը ականջ չունի՞, աչք չունի եւ չի՞ տեսներ, ապտակելը մարդոցմէ՞ պիտի սորվի, Ինք որ Ադամէն առաջ հրեշտակներ ապտակեց։ Խելօք կեցէք։ Ձեր տեղը հնազանդ կեցէք։ Քիչ մըն ալ Աստուծոյ տունը եկէք, վնաս չունի, դէշ տուն մը չէ. տեսէք, մոմ կայ, խունկի հոտ կայ, նշխար կայ։ Թոնիրներուն շուրջ եւ սրճարանին մէջ սուտ հեքիաթ մտիկ կ՚ընէք։ Քիչ մըն ալ բարի գործեր տեսէք ձեր կեանքին մէջ, վնաս չունի։ Գողութիւն լաւ չէ, հրացանաղարկութիւն լաւ չէ, շնութիւն յանցանք է, հայհոյանքը «հրեշտակն խակ տանի դժոխք»։

Տէր Յարութիւնէն աւելի բարի քահանայ թերեւս չէր եղած, թերեւս չէր եղած։ Հին ու խաղաղ ձիթենիի մը պէս էր, ամրասիր ձիթենիի մը պէս։

Այդ օրը հինգ հազար գաղթականներէն միակ աշխա-

տանքի գացողը թերեւս հողերու «Լուսաւորիչ» հսկայ Տրդատ էմմին էր։ Ըսած էր.— Ոչ ոք կրնայ Տէր Յարութիւնը սիրել ինծի չափ. ես ողբալու համար չեմ լար, չեմ աղօթեր. կ'աշխատիմ։ Եթէ չաշխատիմ, կրնայ ըլլալ որ ես ալ մեռնիմ։

Եւ հողերու «լուսաւորիչ» էմմին, զերմանական ծանրագոյն փետատով մը հողի հսկայական դունտեր կը հանէր միակտուր կարծրութեամբ զետինէ մը։ Հարիւր քիլօ կշռող դունտեր, ամէն մէկը։ Իրեն բաժին ինկած հողաբաժինն էր ատիկա, զարհուրելի խտութեամբ, մարդիկն ու անոնց աշխատանքը մերժող պնդութեամբ։ Մշակուիլ չուզող հող մը կարծես, խոպանութեան հետ հաշտ և վայրենի։

Իսկ հողագործ Տրդատ, հայ հողագործ մըն էր, բարութեամբ, համբերութեամբ, յարատեւութեամբ եւ ուժով սպառազէն։ Ոչ թէ կարծը հող, այլ քինախնդիր ժայռեր իսկ ընտելացուցած էր, իր նախնիքներուն պէս։ Գիշերները, անհրաժեշտ պարապային, զերմանական զէնք գործածած էր. ցերեկները զերմանական փետատով լերան կողեր սասանեցուցած։ Իր մայրը դաւակ մը բերելու տեղ կարծես ծանր փետատ մը բերած էր աշխարհ։ Կամ կրակով լեցուն զէնք մը։ Քրտինք, փետատ եւ զէնք։ Վայրենի հողերուն դէմ կռիւ։ Այս բառերը կը նշանակէին Տրդատ էմմի։

Զրեղերք իջնող Սիսակ եւ Միսաք առտու կանուխ կատակած էին հետը։ Ըսած էր Սիսակ.

– Գաղթական մը, որ մարդ չէ, այլ վինչ մը։ Տրդա՛տ էմմի, քանի՞ դոմէչ կերար որ կը համարձակիս այդ երկաթով հողին մօտենալու։

Միսաք.

– Տրդատ էմմի, այս ամբողջ հողը ատո՞վ պիտի փորես. կրնա՞ս յետոյ ողջ մնալ։

Սիսակ, հողը ցոյց տալով.

– Այսինքն ձեվահի՞ր պիտի ելլէ սա տիկնը թաղածիս մէջէն։

Միսաք.

– Կը յոգնիս, Տրդատ էմմի, վաղ անցիր, կարելի չէ չմեռնիլ այդ երկաթով. դուն հոգիիդ թշնամի՞ն ես. գոնէ չունչ առ, սիկարէթ մը ծխէ։

Ընդարձակ թաշկինակով ընդարձակ քրտնած ճակատը սրբած էր հողագործ Տրդատ.

– Ի՞նչ կ'ըսէք, օղուլլար, հողը նո՞ր պիտի սկսիմ սիրել։ Հողիս զօրաւոր չէ, երբ չի փորեր. պիտի փորէ որ զօրանայ։ Օր մը հանդիստ ձգեցէք զիս եւ տեսէք ո՛րչափ կը յոգնիմ։ Ի՞նչ թշնամութիւն, ի՛նչ մահ։ Առանց հողի մեր հայ մարդոց հոգին կ'ապրի՞, ապրե՞ր է արդէն։ Կ'աշխատի՞ս՝ հանդիստդ ատ է. Հայուն գիտցածը ուրիշ բան չէ։ Տաճի՞կ ենք որ վախնանք հողէն։

Սիսակ, լրջանալով.

– Աղէկ, էմմի՛, բայց փետա՛տդ. համեղ կերակուր պէտք է եւ ուժ։

Իբր թէ վստահ չէր լսած վերջին բառին.

– Ի՞նչ ըսիր, ո՞ւժ. երբ հող ունիս, հոգիդ կուշտ է եւ ամէն ծանրութիւն՝ փետուր։ Օղուլլար, ինծի հող հասցուցէք. աշխարհը անունիս գրուի՝ ծայրէ ծայր կը փորեմ. ինչ կայ որ, ինչ պիտի ընեմ որ. փորելն ալ դո՞րծ է. հա ջուրին համար վաղել, հա Տրդատին համար աշխատիլ։ Եթ կը մտածեմ մեռնելէս ետք չկարենալ փորելուս մասին։ Այդ մէկը իրաւ որ դէշ պիտի ըլլայ. անդի աշխարհը կը նայիս հող չ'ըլլար, դերմանական այս փետատները չեն ըլլար։ Սհաւասիկ ատիկա բնաւ լաւ չէ։

Միսաք.

– Օ՛, Տրդատ էմմի՛, Արքայութի՞ւնն ալ պիտի փորես, վաղ անցիր։

– Զգենք այդ բաները, չդիտցուած բաներ են։ Իմ խելքովս, բուն այր մարդ ըսելով պիտի հասկնանք պէս, փե–

տատ, կացին, հրացան: Այսինքն՝ դժուար բաներ եւ քաջութիւն: Այլ մարդուն նշանը քաջութիւնն է, բազկի ուժն է, ճակտի քրտինքն է: Դիւրին բաները կնիկի գործ են, կնիկի: Երկու սրունքիդ մէջտեղը բան մը ունի՞ս, այրութեան նշան կա՞յ – ալ դիւրին գործէ ձեռք պիտի քաշես: Դժուարն է համովը, օղուլլար, դժուա՛րը:

Հաւնած էին էմմիին խօսքերը եւ ժպտած:

– Կեցցէ՛ Տրդատ էմմին, կեցցէ՛:

Եւ էմմին, ժժդոյն արեւին տակ ոպեւորուած էր այդ առաւօտ:

– Ձեզի բան մըն ալ ըսեմ, զացէք յետոյ. օր մը Հայաստան երթանք, դուք կը տեսնէք ձեր այս Տրդատ էմմին.– Մէկ ծայրէն միւսը պիտի փորեմ. լեռ, ձոր, դաշտ՝ պիտի փորեմ:

Սիսակ.

– Վախնամ այդ ախորժակով Հայաստանի հետ Փիւրտիստանն ալ փորես:

– Իմ փեսատս եւ ես Հայաստան մտա՞նք՝ ալ հոգ մի ընէք. անդամ մը որ սկսիմ աշխատիլ, հոգ չի դիմանար բաղուկիս: Պիտի ըսեմ հայ կառավարութեան. «Ղուրպան հոգիիդ, Հայոց Կառավարութիւն, ձդէ որ փեսատը ձեռքիս՝ փորե՛մ, փորե՛մ, փորե՛մ: Ծայրը հասնիմ: Ձորէ ձոր անցնիմ, գիւղէ գիւղ անցնիմ, գետերէ անցնիմ: Դարերու կարօտ կայ սրտիս մէջ – փորե՛մ. անուշ Հայաստանի ամբողջ արտերը շահեմ, կարդի դնեմ, հայ ցանեմ: Հերիք օտար հողեր բերրի դարձուցինք, Հայուն քրտինքը Հայուն հողին վրայ թող կաթի, Հայոց քա՛ղցը կառավարութիւն: Դրօշակիդ նայիմ եւ փորեմ. բանակիդ նայիմ եւ հնձեմ:

Ցուղուած՝ երեքն ալ, դրեթէ պիտի լային:

– Տրդատ էմմի, Աստուած այդ մուրաղին հասցնէ Հայը. եւ կը հասցնէ:

Բաժնուած էին եւ Սիսակ ըսած էր Միսաքին.

– Ուրեմն անդամ մը որ Հայը հող ըսուածին մօտենայ, անդամ մը որ հայու հողին հրամայէ քրտնի՛լ...

⁂

Այդ օրը կոյր Հաֆըզ իր յօրինած նոր տեսքանը երգեց, թուրք վաշաները վարկաբեկող: Քսանեւրորդ տեսքանն էր ատիկա, Հայը գովաբանող եւ Թուրքը անուանարկող:

Կէսօրուան մօտ, դայլ մը անցաւ Հաճի-Հասլեպլի թաղին եղերքէն: Ապուշը կարծեց երեւի թէ ոչխար կայ դիւղին մէջ: Ապո՛ւշը: Գիւղացինե՞րն էին անօթին թէ ինք: Սովակի՛ց դայլ մըն էր սակայն, եղրա՛յր դայլ մը:

Ոչինչ, ոչինչ: Ինքսուն տարեկան Մարտիր պապուկ ալճէպրայի տասը ահաւոր խնդիրներ լուծեց մեծ հրապարակին մէջտեղ, առանց թուղթի եւ մատիտի, ինչպէս կ'ընէր միշտ: Գաղթականութիւնը խելքին բան մը չէր ըրած: Տեսած էր քանի մը ջարդ, քանի մը գաղթականութիւն: «Գաղթականութիւնն ու ջարդը տարբեր բան են, խելքը տարբեր բան», կ'ըսէր սարսափելի պաղարիւնութեամբ մը, եւ երկու վայրկեան չանցած՝ մթին ալճէպրայի խնդիր մը կը լուծէր: Կը ժպտէր.

– Մարդը ան է, որ մութ ըսուածը կը լուսցնէ: Թող ուր ուզեն Հայը տանին, ան մութ բաներ պիտի լուսցնէ:

Հայատառ թուրքերէնով չեն գիտեր ի՛նչ կարդացած Այնշթայն մըն էր բողոքական Մարտիր պապուկ, անդրպրոյական, անվկայական:

⁂

Վերջապէս այդ օրը ուրիշ բաներ ալ պատահեցան տրամաբանութիւններու մէջ, ուղեղներու մէջ, ջիղերու մէջ,

որովհետեւ Դեկտեմբերի տժգոյն ցոլքերով անդութ օր մըն էր։ Ժողովուրդին քով դրամը հատած էր։ Գաղթական Հայեր կ'երթային դէպի անօթութիւն, դէպի ցուրտ, դէպի անստուգութիւն։

Այդ օրուան գլխաւոր դէպքը սակայն, Տէր Ցարութիւնին թաղումէն ետք, բազմաթիւ երիտասարդներու զինուորագրութիւնն էր՝ վասն դրամի։ Ու եթէ տղաքը ուրախ էին ատոր համար՝ բոլոր ծնողքներուն եւ պարագաներուն հոգիները դաղտնօրէն կը ճմլուէին սակայն։

ՕՐԵՐ ՈՐ ԳԷՇ ԷԻՆ

Շաբաթ մը առաջ, Տէր Յարութիւն դեռ վախճանած չէր։ Նոյնիսկ հիւանդ չէր։ Բայց սարահարթին վրայ նորէն Դեկտեմբերը տխուր էր, նորէն օրերը խիստ էին, նորէն ամէն ինչ դորշ էր։

Հողագործ Տրդատ էմմին, հզօր պեխով, հզօր յօնքերով եւ կարծես ամէն օր պնակ մը պողպատ կերած մարդ՝ դերմանական ծանր փետտաները կը դովէր Այնճարի հողին համար։ Կը մարդարէանար խոպան հողերուն պարտութիւնը։ Կ՚ըսէր. «Աշխատանքը ամուսնութիւն թող համարուի. աշխատողը էրիկ է, աշխատանքի վայրը՝ կնիկ. այս հողերը կնիկներ են, պիտի յաղթե՛ն զիրենք»։

Լաւ խօսքեր էին ասոնք, բայց մարդոց հոգին չէր ուրախանար։

Հաֆըզ զօրաւոր տեսթաններ կ՚երգէր, բայց բոլորը տխուր էին նորէն։

Մարտիր պապուկ չրջուն վաճառորդի մը պէս թաղէ թաղ ման կու գար եւ հասարակաց աղբիւրներու առջեւ կեցած, ալճէպրայի իր գիտութեան հռչակը կը տարածէր ամէն խաւէ ներս։ Կը զարմանային բոլորը, կը հիանային, բայց սիտիարար ոչինչ կը գտնէին լուծուած խնդիրներուն մէջ։ Ալճէպրայով գաղթականութեան բարդ խնդիրը պիտի չլուծուէր անշուշտ։ Ալճէպրան՝ հայէն ետք, հաղուստէն ետք, մանաւանդ հայրենիքի կարօտէն ետք։ Զիւնին մէջ՝ – Ալճէպրա։ Շուրջդ մլուկ՝ – Ալճէպրա։ Անօթի եւ փայծաղդ ճահճատենդով լեցուն՝ – Ալճէպրա։ «Խե՛նթ խմաստուն

պասուկ, քու ալճէպրադ ի՞նչ պիտի ընէր կարօտին, հայու հայրենակա՞ն կարօտին»:

Տխուր են: Պատերազմը կը շարունակուի: Երկիրներ կը փլին: Ժողովուրդներ դաղթական կ'ըլլան: Սուրճի դաւաթ կարդացող հռչակաւոր տիկին Էլմաստ՝ վարկաբեկուեցաւ Այնճարի մէջ: Իր բոլոր դուշակութիւնները դրեթէ սուտ ելան: Մէկուն՝ պիտի հարստանաս ըսաւ: – Աղքատացաւ մարդը: Ըսաւ մէկուն՝ դործդ պիտի լաւանայ: – Գէշցաւ դործը: – Պիտի նշանուիս: Չնշանուեցաւ ենթական: – Ճամբադ բաց է: Տարի մը ոչ մէկ քայլ նետեց դրեթէ՝ դաւաթ կարդացողը:

Ամէն մարդու յոյս փուտ էր, ամէն ժողովուրդի յոյս փուտ. փուտ սերմի պէս որ չի՛ բուսնիր:

Այդ փուտ յոյսերու շրջանին էր, որ Այնճարի տղաքը դացին զինուորագրութեան: Ըսին.

– Երթանք գարավանա մը ուտենք. երթանք Այնճար քանի մը դրուշ ղրկենք:

⁂

Շաբաթ մը առաջ, առտուան ժամը ճիշդ տասին էր: Ցուրտ պահ մը: Խիստ հով մը կը փչէր թաղապետութեան շէնքին վրայ, եւ ամբողջ Պէքաայի երկինքը տխուր վայր մըն էր, անհրապոյր, աղօտ, դժնդակ:

Շարեց դիրենք Ֆրանսացի հարիւրապետը կէս շրջանակի մը ձեւով: Գեղեցիկ զինուորական մըն էր, ուղիղ եւ բարձրահասակ: Ցայտնօրէն քաջ: Պիտի ուզէիր որ ամէնէն խիստ հրամանները արձակէ եւ դուն անմիջապէս հնազանդիս:

Ներկայացող բոլոր տղաքը դրեթէ հաւնուեցան: Հարիւրապետը առաւ անունները, մականունները եւ նստաւ օթօ, խոստանալով որ ուրիշ անդամ եւս պիտի հանդիպի: Պոռացին այն ատեն vive la France: Դացին ապա պարտքով սիկարէթ ծխեցին:

Շաբաթ մը ետք է հիմա։ Վախանած է Տէր Յարութիւն, Տրդատ էմմին իջած է նորէն դաշտ, գերմանական 100 քիլոնոց փեթատով։ Ու եկած է լուր, որ արձանագրուած տղաքը օր մը ետք ներկայ ըլլան զինուորական կեդրոն։ Պիտի երթան Ասլա, հաղուին համազգեստ։ Ուրախութեան եւ տխրութեան մէջ երթեւեկող դէմքեր ունին, տրամադրութիւններ ունին։ Պիտի մեկնին օր մը առաջ։ Գիշեր մը պիտի անցընեն Բայազ, առտու կանուխ Ասլա ըլլալու համար։ Մէկ երկու լիրանաննան ոսկի պէտք է իւրաքանչիւրին։ Գրեթէ ոչ ոք ունի, ոչ ոք կրնայ ճարել։

Ըսին իրարու.

– Երթանք ճաշենք, ժամը 1–ին բոլորս ջաղացքին քով կը հաւաքուինք ու կ'երթանք։

Ճաշի երթալը ձեւական էր յաճախ այդ օրերուն։ Հնադանդութիւն մըն էր տեսնի ճիշդ՝ հին ու լաւ օրերու վարժութեան մը, երբ կէսօրին կարելի՛ էր բան մը ուտել։ Հիմա...

Սարգիս կտոր մը հացի հանդիպած էր տունը եւ կտոր հացը ձգած տնեցիներուն։

Վահրամ կերած էր խաշած ու պաղած սնակ մը խոտ։

Յովհաննէս կակուղ հաց մը դրած էր շալիկին տակ ու ելած տունէն։

Սիսակ եւ Միսաք երկուսկան դաւաթ օղի խմած էին եւ դիրենք արձանագրող հարիւրապետը օրհնած։

Սաւեոս, որ բաղմաթիւ փոքր եղբայրներ ու քոյրեր ունէր, թաս մը ջուր խմած էր տունէն եւ մօր արցունքները երկար տեսն չդիտելու համար՝ «Ուշացած եմ» ըսած էր ու սլացած դռնէն դուրս։

Ուրիշներ՝ ասոնց պէս...։

⁂

Ժամբան են, կը քալեն դէպի հիւսիս–արեւելք։ Կ'անցնին դերեզմաններուն վարէն։ Սիսակ.

– Ասիկա փրկութի՛ւն է։ Ոչ մէկ տեղ գործ։ Ուտող բերանները նոյնն են, ուտելիք հացը՝ ընաւ։ Ջմեռը շատ դէշ պիտի ըլլայ, շատ։ Մարդիկ եթէ չմեռնին՝ ա՛լ չեն մեռնիր։

Միսաք.

– Տան մէջ ինքզինքդ կախելու չուան իսկ չես գտներ. հարկաւ լաւ է զինուորութիւնը։ Երեք հարիւր զինուոր պիտի գրեն. ամսական մօտ երեք հազար ոսկի գիւղը դրամ պիտի մտնէ. բան մըն է...։

Անշո՛ւշտ. Ջաղացքը կ՚աշխատի քիչ մը նաեւ մեզի համար. թոնիրի ծուխ կը տեսնենք։ Յորենի հացը կը վերադառնայ գիւղ. աղուոր կնիկ ըլլար կարծես, կարօտցա՛յ իրեն։

Ըսողը Վաղդէնն էր։ Համամիտ չեղող չգտնուեցաւ ըսածին։

– Առանց զինուորութեան, գարունը չեկած, բոլորս սա ղերեզմաննոցի քարերուն տակ ենք։

Ըսողն է Աշոտը, որ գերեզմանաքարերէն կ՚ուզէ բաժնել նայուածքը ու չի կրնար։

Սիսակ, ակնարկելով գերեզմաննոցին.

– Ասիկա մժեղներուն նուէրն է հայ աղջին։

Եաեւէն քալող Միսաքը.

– Միայն մժեղներո՞ւն։ Հայութեան համար մահ հանդանակած են նաեւ անօթութիւնը, ցուրտը, ցեխը, մարդկային թուրքէն եաք, բնութեա՛ն թուրքերը։

Խումբին մէջտեղէն, թաս մը ջուր ճաշած Աւետիս.

– Պատերազմի դաշտ երթալով ուրիշներ կը մեռնին, մենք այսօր հոն երթալով միայն կրնանք ապրիլ, ողջ մընալ։

Յուղուած էին այս խօսքին վրայ բոլոր տղաքը։ Բայց խնդացին։ Ու Սիսակ ըսաւ, ուղղելով խօսքը Թուրքին.

– Վայ ես քու սինսիլէ՛դ..., տարօրինակ ըրիր մեր կեանքը, քու եօթը անգամ եօթանասո՛ւն պորտդ...։ Աշ-

խարհը տունին մէջ ողջ կ'ըլլայ, մենք ողջ ըլլալու համար մահուան շատ պիտի մօտենանք, պատերազմող զինուորի մը չափ շատ։

Ու խօսելէն՝ դարձան առաջին բլրակողը, դէպի Բայազ տանող։

⁂

Երիկուան ժամը 6-ին, քսանըերկու հայ տղաք խօսեցան, խորհեցան, երգեցին ու խնդալով մտան Բայազ։

Տրամադրութիւնները ուրախ էին, ճակատները՝ մաքուր։

Բայազ երկաթ էր եւ հող։ Երկաթուղային հանգոյց մըն էր եւ զինուորական մեծ կեդրոն մը։ Գիտէին այս բոլորը։ Երկաթուղաղծերը, վայրաշարժներն ու թափառող զինուորները ամբացուցին յանկարծ բոլորին ջիղերը։

Անցան կարճ փողոցներէ։ Շրջանը լրին հինգ անգամ բոլոր զօրանոցներուն։ Կեցան սափրիչի խանութներուն առջեւ, նամակատան շէնքին առջեւ, քանի մը փուռերու առջեւ։ Ժամանակ պիտի սպաննէին։ Ու կար դիշերը անցընելու դժուար խնդիր։ Քսանըերկո՞ւ հոգի։ Ո՞ւր պիտի պատսպարուէին։ Որովհետեւ երկաթեղէն բաներու եւ զինուորներու կեդրոն մը ըլլալէ աւելի՝ ցրտաշունչ քամիներու կեդրոն մըն էր այս դիւղաքաղաքը։

Կարապետ, որ առանձին թափառած էր քանի մը ժամ եւ քանի մը կիներու աչք ըրած՝ եկաւ խումբին քով եւ յայտնեց.

– Տղաք, բան մը ընելու ենք, կրնայ դիշերը անձրեւ կամ ձիւն տեղալ։

– Կանոնաւոր երիտասարդներ ենք։ Ըսենք՝ եկած ենք, պիտի կարդուինք. թերեւս Բայազ քսանըերկու բարի տուներու մէջ մեղի տեղ տան դիշերուան համար, – ըսաւ Արշակ։

– Ուրեմն, Արշա՛կ, ըստ քեզի, Բայազը դժբախտացը-

նելու եկած ենք։ Բայազի մէջ քսանըերկու աղջիկ դժբախտացնել՝ ամբողջ Բայազը դժբախտացնել ըսել է։ Մե՛ղք է, – միջամտեց քառակուսի ճակատով Մարկոս։

– Բայց դէ՞շ կ՚ըլլայ։ Մեզ կը կոչեն անկէ եռք Բայազի Փեսացուները, – պատասխանեց Արշակ։

Անդիէն Սիսակ վրայ բերաւ.

– Արշակին դաղափարը հիանալի է։

– Ծօ՛, ես ըսելիք ունէի, – յայտարարեց Կարապետ, – ի՞նչ աղջիկ, ի՞նչ բան, ապահով եղէք, պառաւներն իսկ մեղի արժէք չեն տար հոս։ Կը նային զինուորի միայն։ Գաղթականի՞ հետ գործ պիտի ունենան...

Մկրտիչ, որ քիչ մը շիլ է, միջամտեց.

– Քանըշորս ժամ վերջ կը տեսնենք։ Մենք ալ այդ օրհնեալ համաձայնեստը կը հաստատենք եւ զինուոր կ՚ըլլանք։

Միսաք ըսաւ.

– Կ՚առաջարկեմ, որ դուք երթաք ու շրջան մը եւ ընէք դէպի զօրանոցները. իսկ ես եւ Սիսակ կ՚աշխատինք տեղ մը ճարել բոլորիս, գիշերը անցընելու համար։

Ժամը 9–ն էր։ Գացին տղաքը զօրանոցներուն կողմը։

– Այս խենթերը ի՞նչ պիտի ընենք, – ըսին Սիսակ եւ Միսաք. «Եա՛ հայ գաղթականութեան սուրբ թամպուրաճի, ըսին, խօսքը ուղղելով Պասիթի խրենց տեսիլքին։ Դո՛ւն օգնէ մեզի, որ գիշերուան համար տեղ մը գտնենք»։

Ու քալեցին Սիսակ եւ Միսաք։ Եւ ուշադրութիւն ընին, որ Հայու հանդիպին։

Բայց մէկը հայ գործաւոր մըն էր, Մարաշցի, որ բաղմանդամ ընտանիքին հետ թիթեղաշէն խրճիթի մը մէջ կ՚ապրէր։ Իսկ միւսը՝ սափրիչ մըն էր, Տիգրանակերտցի, որ երկու հոգիէ աւելի չէր կրնար պատսպարել։

– Բոլորդ սիրով կ՚ածիլեմ, եթէ անհրաժեշտ է ածիլուիլ. մինչեւ առտու կ՚ածիլեմ։ Բայց քսանըերկու հոգի պառկեցնե՞լ, ըսաւ ցաւակից շեշտով մը։

Բայց ուրիշ մը, որ արդուկողի աշկերտ մըն էր, Սե-

բաստայի, ըսաւ թէ ինք կը մնայ ասորի ընտանիքի մը տունը։

Կոչիակար տղայ մըն էր չորրորդը, Սեւ Ծովու շրջանէն եկած, որ այսպէս մինչեւ ժամը 9-ը անց, կ'աշխատէր դեռ։ Ըսաւ.

– Փիս բան է մեր Հայերուս դաղթականութիւնը։ Ես չեմ պիտեր։ Բայց հայրս միշտ կը կրկնէր. «Վիճակ չէ, վիճակ չէ՝ մերը», եւ աւելցուց.– Երանի՜ օքէլ մը ունենայի, նուիրէի ձեզի։ Խեղճ անկողին մըն է ունեցածս։ Հաւանաբար երկու շաբաթ ետք Պէյրութ իջնեմ, հոն աւելի դործ կայ։ Կարեւորը, փափաք մը ունիմ՝ ձեզի հետ մինչեւ առտու փողոցները թափառիլ, եթէ կ'ընդունիք։

Հինդերորդ Հայը, որուն հանդիպեցան ցեխոտ դարձուածքի մը վրայ, սայլ մը կը նորոդէր։ Ատանայի էր եւ ծերուկ։ Ըսաւ.

– Թէեւ շատ էք, մաշալլահ ձեր քսանըերկու Հայ միասին ըլլալուն, բայց ձեզ դրեթէ պիտի փրկեմ, քանի որ քսանըերկու Հայ էք եւ կրցած էք մինչեւ հիմա իրարու հետ չկռուիլ։ Մեր պապերուն աւանդութիւնը խախտած է, ուրեմն։

Եւ այս բոլորը ըսաւ թուրքերէն լեզուով։

Ատանացիի զուարթ ու հաճելի խօսակցութիւն ունեցող ծերուկին հետ մտան ճաշարան մը։ Ծերուկը ըսաւ քառասուն տարեկան միջահասակ մարդու մը.

– Պարո՛ն Ղաղար, ասոնց հետ խօսեցէ՛ք։

Եւ ինք դնաց։

Սիսակ խօսցեաւ, Միսաք խօսեցաւ։ Յայտնի եղաւ որ Պարոն Ղաղար բարի եւ տաք հոգիով մարդ մըն էր։

– Դացէ՛ք եւ բոլորդ շուտ եկէք, – ըսաւ. – կերակուր եփել պիտի տամ, չուշանա՛ք։

Սիսակ ըսաւ.

– Անօթի չենք, պառկիլ կ'ուզենք. վաղը վենուոր պիտի դրուինք:

Պարոն Ղազար, քիչ մը նեղուելով, պատասխանեց.

– Ատիկա վերջը կը մտածենք: Ձեզի կերակուր պէտք է հիմա եւ քուն: Բնաւ մի՛ ուշանաք:

Զուշացան: Կ'ըսէին ճամբան՝ – Աղքատ Ղազարոսին քով այսքան բազմութի՛ւն: Եթէ մեռնի, Յիսուսն անգամ չի կրնար յարութիւն տալ:

– Չէ՛, կը կրկնէր Միսաք, – ասիկա գօրաւոր Ղազար մըն է եւ մանաւանդ բարի՛, բարի՛ բարի՛:

– Որչափ ալ հարուստ ըլլայ, քսանքերկու հոգիով մարդը մոխրի վրայ պիտի նստեցնենք, գիտել տուաւ Աւետիս, – կարծեմ վաղը առտու պիտի զղջայ մեզ կերակրած ըլլալուն:

– Ամսադիտուն կը վճարենք. թէ ոչ՝ քսանքերկու հոգիին Կիւլպէնկեան մըն ալ չի բաւեր, – ըսաւ Արշակ:

– Հոգ մի՛ ընէք, Աստուած մեզի հետ կ'երթայ:

Մտան: Պարոն Ղազար նետեց սեղանին վրայ սիկարէթի տուփեր, թերեւս տասնըհինգ հատ, թերեւս քսանըհինգ հատ: Աւատացաւ ժպիտ սրահին մէջ, սիկարէթի ծուխէ աւելի: Եղաւ խօսակցութիւն Ղազարի մասին, երբ ան ուրիշ սենեակ կը մտնէր բան բերելու:

– Իր մինչեւ այնտեղը հայ մըն է:

– Ասանկ մարդ քիչ կ'ըլլայ:

– Բայց Հայուն լաւն ալ խակալէ՛ս լաւ կ'ըլլայ, աննըմա՛ն կ'ըլլայ:

– Ֆէտայիի պաւակ ըլլալու է:

– Աստուած մարդս չի մոռնար:

– Այս Ղազարները Աստուծոյ ձեռքերն են:

– Ազնի՛ւ բան մը կայ վրան:

– Մէկ նայելով՝ կը զգաս թէ մէջը ուրիշին տրուելիք առատութիւն կայ: Զարմանալի է:

– Ճիշդ է, լաւ ըսիր, Միսա՛ք, այս մարդուն ամբողջ

անձը նամաքանի (ապակեվեղի) պէս յատակ է· բարութիւն եւ հարստութիւն կ'երեւի ներսը:

– Սա խիտ յօնքերուն տակ խոշոր աչքերը չկա՞ն՝ ատոնք կը բաւեն արդէն, Սերո՛բ:

– Սիպերիոյ սառոյցներուն վրայ հանդիպիս այս տեսակ մարդուն, կը տաքնաս, կրակի պէտք չես ունենար, Եփրե՛մ:

– Ուրեմն, թո՛ղ Այնճարցիները, փոխանակ փայտ եւ ածուխ ուզելու կառավարութենէն, տասնըվիսու հատ այսպիսի Ղազարներ ուղեն, այսինքն՝ ձմեռուան համար տասնըվիսու տարօրինակ վառարան: Փայտ, ածուխ, ի՞նչ պէտք կայ, Մարկո՛ս:

– Այսպէս հարիւր հատ Ղազար, – ըսաւ Սիսակ ընդհանուրին, ամբողջ հայ գաղթականութեան ցուրտը մեղմացնող շօփած սանիթրալ կ'ըլլան: Շօփած սանիթրալը դուք չէք գիտեր ի՞նչ է, ես ալ չեմ տեսած: Բայց անցեալները օթէլ աշխատող մեր կարսօնները կ'ըսէին, որ ամէն կողմ տաքցնող խողովակներ են եղեր: Մեր դժբախտութեան պէտք է շօփած սանիթրալ: Պէտք է, այդպէս չէ՞, Աւետի՛ս:

– Այդպէս է, – համաձայնեցաւ Աւետիս, – Հայուն ցուրտին դէմ մարդկային ջերմութիւն պէտք է· թէ ոչ՝ չկանք: Բայց վստահ եմ, որ մեր ժողովուրդին մէջ բաւական Ղազարներ կան՝ հոգի ու տաքութիւն ունեցող:

– Թէեւ ձիւնամարդերը դեռ աւելի են մեր մէջ, – առարկեց Մխաք, – նոյնիսկ Օդեսսոյի կիսուն: Աստուած ազատէ Հայը իր բոլոր ձիւնամարդերէն:

– Այո՛, – ըսին եւ շարունակեցին առաստօրէն ծխել:

Ներս մտաւ Պարոն Ղազար: Իր եռեւէն ներս բերին հինգ սնտուկ: Ուրիշ բաներ: Ըսաւ.

– Այս բոլոր գինիները հոս պիտի խմենք: Հիմա կրակ պիտի դայ՝ պիտի տաքնանք: Բանա՛նք այս սակաւին տուփերը, մէզզէի համար: Գէպազն ու սալատները հիմա պիտի դան խոհանոցէն, փիլաւ ալ պիտի դայ: Ով որ պիտի

ուտէ եւ քնանայ՝ թո՛ղ չուտ ընէ, իսկ ով որ կ՚ուզէ լուացընել, աճապարելու պէտք չունի:

– Զենք քնանար, – պոռացին բոլորը:

– Այս որքա՜ն հիւրասիրութիւն, – ըսաւ Սիսակ, – պարո՛ն Ղաղար, մեր դդացած ամօթէն կ՚ուզենք փախչիլ այստեղէն:

Բարի՛ բարի՛, Ղաղարը նայեցաւ ամէնուն: Պատասխանած եղաւ:

Երբ նստան սեղան, պարոն Ղաղար դաւաթը վերցուց եւ ըսաւ.

– Բարի էք եկած, բոլո՛ր Հայերուն կենացը:

Խմեցին:

Յետոյ:

– Ես գիտեմ, որ Այնճարի մէջ ձիւն կայ, թշուառութիւն կայ, խեղճութիւն կայ: Ո՞ր Հայը դժբախտ չէ եղած: Բոլորին կենացը: Խմեցին:

Շարունակեց.

– Բնաւ Այնճար չեմ գացած: Որոշած եմ, որ բնաւ չերթամ, հակառակ որ Բայազէն երկու քայլ անդին է: Բայց գիտեմ, որ հոն մե՛ծ տխրութիւն մը կայ. գիտեմ, որ դուք դրաղած էք մեռելի կոչնակ հնչեցնելով, մեռելի փոս բանալով, մեռել ճամբելով: Անուշիկ երեխաներ թաղեցիք, չէ՞, բարի ծերուկներ դրիք ձիւնին մէջ, չէ՞, ու երիտասարդնե՛ր, երիտասարդնե՛ր, չէ՞: Թո՛ղ անոնց հոգիները խաղաղ ըլլան, խմե՛նք:

Խմեցին:

– Չէ՛, ես այդտեղ չեմ երթար: Երթամ՝ ի՞նչ ընեմ: Քանի մը անդամ փորձեցի, չեղաւ: Անդամ մը Շթորայէն դարձայ եւ, անդամ մը ճիզուիթներու վանքէն, անդամ մըն ալ Այնճարի կամուրջէն: Ամէն Հայ տառապած է, ամէնո՛ւն կենացը:

– Այո՛ – ըսին, – այո՛, պարոն Ղաղա՛ր, – ու խմեցին:

Հանդիսատ չէին տղաքը, ոչ ալ պարոն Ղաղար հանդիսատ էր։

Երբ հինգերորդ դաւաթը պարպեցին, պարոն Ղաղար ըսաւ.

– Բայց մոռնանք ամէն տխրութիւն։ Բոլոր տխրութիւնները պէտք է մոռցուին։ Ով որ չի կրնար իր տխրութիւնը մոռնալ, չի կրնար երկար ապրիլ, իսկ Հայերը պէտք է երկար ապրին։ Վնաս չունի, մոռնա՛նք։ Իբրեւ թէ՝ բան մը ալ չէ պատահած ոչ մէկ Հայու։ Իբրեւ թէ՝ Պարսիկը մեզի բան մը չէ ըրած։ Իբրեւ թէ՝ ճէնկիզ Խան վարդ ու նունուֆար ըներած է Հայաստանին։ Իբրեւ թէ՝ Ֆիւրտերն ու Ենիչերիները հրեշտակներու պէս պտըտած են հայ գիւղերու մէջ։

Տժգունեցաւ յանկարծ, գոյն չմնաց վրան։

– Օ՜... խմենք... իբրեւ թէ՝ ճիշդ Եփրատին եղերքը չէր, որ ես սրբացայ։ Իբրեւ թէ՝ աւազաթումբի մը ետեւ չէր, որ Հայրս եւ մայրս մորթեցին, քոյրիկս փախցուցին, քոյրի՛կս, սպիտակ ու խե՛ղճ քոյրիկս...

Սիսակ, որ քովը նստած էր, տեսնելով որ աչքերը մըչուշի մը յառած է պարոն Ղաղար, հաղիւ լսելի ձայնով մը մրմնջեց.

– Պարոն Ղաղար, դուն լա՛ւ մարդ մըն ես։ Զգենք այդ բոլոր բաները. եօթը պորտը...

Միւս կողմէ Աւետիս աւելի բարձր ձայնով ըսաւ.

– Այս բոլորը կ՚անցնին։ Խմե՛նք Հայաստանի կենացը։ Խմելէ ետք՝ երգեցին՝ «Մենք անկեղծ զինուոր ենք»...

Պարոն Ղաղարին գոյնը տեղը եկաւ։ Նոյնիսկ ուրախացաւ.

– Ներողութիւն տղաք, ա՛յսքան չէի տկարացած։ Այնճարը պզտիկ ամպ մը համարենք Հայոց երկնքին վրայ եւ մոռնանք։

Երգեցին.– «Ով որ քաջ է՝ ի՞նչ կը սպասէ»...

Երգեցին.– «Կարկուտ տեղաց»...

Երգեցին.— «Դարձեալ փայլեց Սասնոյ գլխին»...

Ու երգեցին «Զմեռն անց կացաւ»ը, «Կարկուտ տեղաց»ը, «Աղատն Աստուած»ը, «Նպատակիս հասնիմ միայն»ը:

Հին երգեր, նոր երգեր: Երգեցին կրակոտ աղաղակներով:

Պարոն Ղազար ասոնց դէմ մենակեց. «Ես ինկեր եմ Քիւրտերի մէջ»:

Կարասպետ կատակեց.

– Այսինքն՝ մե՞ր մէջ ըսել կ՚ուզէք: Իրաւ որ, Քիւրտի պէս եկանք, կերանք, կոտրեցինք, թափեցինք, պարոն Ղազար:

– Հարկա՛ւ տղա՛ք, երբ բարի Հայ մը կայ մէջտեղ, միայն քանի՞ երկու Քիւրտի թալանը բարեբախտութիւն պէտք է համարել:

– Նուազագոյն չարիք, չէ՞, պարոն Ղազար, – հարցուց Սիսակ. եւ խնդալով աւելցուց.– Արդէն աշխարհի բուն բախտաւորները նուազագոյն չարիք կրողներն են, չէ՞:

– Այդպէս է, այդպէ՛ս – համաձայնեցաւ Ղազար – բարիք չկայ երկրանին մէջ. բոլոր բարիքները դէշ չըլլալու պարագային, նուազագոյն չարիքներ են: Եւ մեր տասներորդ դասաթը պէտք է պարպենք այս դիշեր խաղաղ Բայազի մէջ մտած Նուազագոյն Չարիքին, այսինքն՝ Ո՛ղջ մնաք, Այնճարի քիւրտե՛ր – եւ, Աստուած ողորմի Ֆրանսայի արեւելեան բանակին, ուր քանի մը ժամ ետք պիտի արձանագրուիք:

Խմեցին, խնդացին, կատակներ ըրին:

Ժամը հինգն էր: Մէկուկէս ժամ մրափեցին: Ցետոյ արթնցան, թէյ խմեցին, համբուրուեցան Ղազարին հետ եւ եկան ճամբայ. կերան ոսկէ փիլաւ, այսինքն՝ սքանչելի միւնէտտէրէ: Վերջը պարոն Ղազար ըսաւ.

– Երթա՛ք բարով, յաջողութի՛ւն: Ճաշարանը ձերը եղաւ, ու ձեր պրտիկ դաղթականութիւնը թո՛ղ կոչուի՝ Այն-

ճար–Զօրանոց–Ղազարի՝ ճաշարան եռանկիւն: Պատի՛ւ այդ եռանկիւնին:

Յաջորդ առաւու, ելան Բայազէն: Հին ու զարմանալի բաներ յիշելով՝ քալեցին: Կիներու մասին խօսեցան, անոնց մասին աղուոր բան ըսին՝ քալեցին: Բոլորին աչքին մէջ յոյս կար, բոլորին կուրծքին տակ հաւատք: Ծունկերը ամուր էին այլեւս, եւ թոքերուն մէջ կարծես աւելի օդ կը մտնէր քան երէկ, քան առջի օր, քան տարի մը առաջ:

Մտան Ալլա: Կօսի սանթիներու պօնժուր ըսին եւ մտան կարմիր կղմինտրներով հսկայական զօրանոցէն ներս: Ու մտան հոն դրախտ մտնող անմեղներու երջանիկ տրամադրութեամբ: Միլիոնատէրի պէս՝ որ կը մտնէ դրամատուն – ապահով, ինքնավստահ: Ու քաջութիւն կը բխէր իրենց մէջէն: Ու բաղկերակին մէջ անոնց՝ արիւնը յստակ ըլլալու էր այդ պահուն, հերոսներուն արիւնին պէս մաքուր եւ տրամադրելի:

Մէկիկ մէկիկ անցան քննութեան սենեակ: Բոլոր ելլողները սենեակէն՝ կը ժպտէին, ժամ մը ետք պիտի երթային հագուելու: Սիսակ ելաւ սենեակէն անժպիտ: Վերջին մտնողն էր, ելաւ ճախողած: Հասակը օրինական չափը չէր լրացներ:

Բոանըմէկ տղաքը բոլորն ալ յանկարծ տխրեցան, մանաւանդ Միսաք: «Մայրերնի՛ն... Ե՛ս ալ չեմ դրուիր» ըսաւ, ընկերները վարակող անկեղծութեամբ մը: »Մայրերնի՛ն... Այնճար երթանք» ըսին, այս անգամ ամէնքը:

Բայց Սիսակ ուրախացուց մթնոլորտը.

– Ծօ կը տխրի՞ք, իշութեան պէտք չկայ, հիմա հասկըցուեցաւ որ խելացին 150 սանթիմէն վեր չի կրնար ըլլալ:

– Եղբայր, հոն եկան ընդունեցին, հո՞ս ինչու չեն ընդունիր, անլուրջ բան մըն է, ըսաւ Միսաք. ըսէիր որ Այնճար եկած դարիթէնը ընդունեց. վալլահի Սիսակ իշութիւն ըրած ես, պէտք էր ըսէիր:

– Ծօ բոլորդ էշ էք, չըսի՞ կարծես. նոյնիսկ վիվ լա Ֆրանս մօն Դափիթէն պոռացի, թերեւս լսեցիք, բայց ինչ ընեմ, մարդը չընդունեց: Ըսի՝ – Ֆրանսան սիրողին հասակը կարճ չի մնար մօն դափիթէն. բայց երեւի մարդը չդնահատեց սրամտութիւնս. քաղաքավար կերպով ըսաւ՝ դալ անդամ:

– Ուրե՞մն, ըսաւ Միսաք:

– Ուրեմն քսանըմէկ անխելքները բանտ, եւ խելացին՝ դէպի աղատութիւն: Երթամ Այնճարի երկինքը դիտեմ, ով որ տունը ըսելիք ունի, իշութիւն չընէ, թող ըսէ: Ամէնուդ կողմէ Տէր Յարութիւնի հողակոյտին վրայ ափ մը հող նետե՞մ:

Մաղոտ Ալիշան, թուխ դէմքով, թաւ ձայնով.

– Գիտնայինք, խա՛չ որ քեզի համար հասակի հանդանակութիւն մը կ՚ընէինք մէջերնիս: Կ՚ըսէինք՝

–Դափիթէն, իմ մէկ ոտքս Սիսակին համար դրէ.

– Դափիթէն, վզիս կէսը Սիսակին հաշուոյն.

– Դափիթէն, իմ ամբողջ դլուխս Սիսակին.

– Դափիթէն իմ... բա՛նս

Խնդացած էին զօրանոցի բակին անկիւնը, բաց տեղ մը: Միսաք վերադտած էր նախկին դուարթ տրամադրութիւնը, կամ գոնէ այդ երեւոյթը առած էր: Սիսակին՝

– Ծօ՛, բոլորին մա՛յրը, մենք ամէնքս ղինուոր դրուելէն ետք, ընաւ հոդ պէտք չէ ընես. շահողը մենք ըլլանք, ծախսողը դուն եղիր. կրնաս նոյնիսկ մեր քսակէն ողորմութիւն ընել:

Ալիշան.

– Խելօք աշակերտի պէս սա մէջտեղը կեցիր նայինք, Սիսա՛կ. կարծեմ բաներ պիտի ըսենք քեզի:

– Թէեւ ես դինուոր չեղայ եւ դուն ալ սպայ պիտի չըլլաս՝ բայց այստեղ զօրանոց է, հնազանդինք: Է՛, Ալիշան էմմի, խօսէ նայինք, – ըսաւ Սիսակ:

Ալիշան.

– Բոլոր մաղերուս վրայ երդում, պատժուած ես եթէ խմած օղիդ պալապան չըլլայ։ Զահլէի լաւագոյն օղին պիտի խմես։

Դիմացէն քառակուսի ճակատը վայլեցնելով՝ Մարկոս.

– Պատիժ՝ եթէ ծխածդ Սելքիֆ չըլլայ։

Սիսակ.

– Անշուշտ, կարճ ենք, կարճին՝ հա՛ստը կը վայելէ։ Կարապետ, որուն նաեւ սէվտալի կ՚ըսէին,

– Ծո Սիսակ, բոլոր դաղտնի տխրութիւնները մէկդի... վրաս դրէ գինուոր, զօրանոց, աշխատութիւններ, ատոնք բոլորը իրականին մէջ տղեղ բաներ են, տխուր բաներ են, անվայել բաներ են։ Հեղե՞մ ամէնէն դեղեցիկ բանը։ – ԿԷՆԸԹԿԸ նուինիկէնիկ...

Բոլորը միաբերան.

– Իշուձա՛դ։

Կարապետ.

– Ականջ մի տար, Սիսակ, մենք իրար կը հասկնանք. ուրեմն եթէ քաղաք երթաս եւ խենթութիւն չընես՝ քսանը-մէկ հոգիով քեզ դատարան պիտի յանձնենք, բարի կիներուն անդործութեան իրրեւ պատասխանատու։ Ցոյս ունինք սակայն որ այդ ոճիրը դուն չես դործեր։ Անդործ կիներուն, ըստ Աւետարանի օրինաց, պէտք է դործ հայթայթել։

Միսա ք.

– Տասնաբանեան կ՚ըսէ, որ նաեւ աղուորները դտնես։

Կարապետ.

– Ատ քու տասնաբանեադ է. Կարապետին տասնաբանեան, էֆէնտիմ, խտրութիւն չի դներ, տղեղ կիներն ալ իրաւունք ունին քովը։

Սիսակ.

– Ծո դեռ ըկպիլութիւն մնա՞ց, ձդեցէք երթամ, ինձմէ դնած թերէն (խոտ մը) ինծի պիտի ծախեն այսօր։

Աջէն Սարդիս.

– Մեր գեղեցիկ նշանաբանը չմոռնաս. Սէվտալին միականի է, միայն կնիկ կը տեսնէ. դուն միշտ երկու աչքով եղիր: Այսինքն՝ ամէն տեղ հայ աղջը սիրել, ամէն քաղաքի մէջ աղջիկ սիրել:

Սիսակ.

– Ասլբիս Սարգիս, քու տասնարանեակ քիչ մը աւելի քաղաքավար եղաւ աղջին հանդէպ. այս ապերախտ շունները ֆրանսական լուբիան պիտի լափեն եւ հայ Աղջը մոռնան:

Աւետիս.

– Եղբայր, դնա՛, մեր խնդալուն մի նայիր, կարծեմ քու մէջդ լալու փափաք կայ, մեր մէջ ալ:

Միսաք, որ բնական է ամէնէն աւելի ապրուած էր, ուզեց բոլորը ապահովցնել թէ միայն կատակ եւ ուրախութիւն կայ մէջտեղ, կենալով ճիշդ, Սիսակին դիմաց.

– Ընկեր, պատուէր մ'ունիմ քու հոգիդ յանձնելու, ինչպէս կը կարդար մեզի Խաչատուրեան վարժապետ էֆէնտին. կը շարունակեմ. «Այնճարակոս ոտքերուդ դամելու պա՛յտ մը ունիմ... Եւ այսպէս, տրտում աւանակ ծնած, շարունակենք կեանքի մեր իշութիւնները. մենք հոս, դուն հոն: Արդէն յուզիչ բան չկայ. կը խնդաս՝ – ամէն ինչ կը վերջանայ: Հայտոյ նայինք, Սիսա՛կ, կարճ ես, երկա՛ր ապրիս:

Յուզումը ծածկելու համար Սիսակ ըսաւ.

– Վալլահի եպիսկոպոսական օրհնութիւն էր ասիկա. կը վայլէր որ գինուոր չըլլայիր, այլ Տէր Յարութիւնին տեղ տէրտէր ըլլայիր:

Խնդացին դարձեալ բոլորը. բայց չես գիտեր ինչո՞ւ, բոլորին աչքին մէջ եւս լալու անբացատրելի տրամադրութիւն մը կար: Թերեւս չէին ուզեր որ Սիսակ ձախողէր, մինակ ըլլար հեռուհեռէ գիւղի տխրութեան մէջ: Կային դեռ բազմաթիւ տղաք, բայց որոշ էր որ գրեթէ ամէնքը գինուոր պիտի դրուէին:

Իրենց յուղումը աստիճան մը աւելցաւ, երբ Սիսակ սուտ ուրախութեամբ մը ըսաւ.

– Գացէք նայիմ, յաջողած խողեր, արդէն ամէնքդ ալ իսկոյն մարդ մխիթարելու մասնագէտ դարձաք դլխուս: Երթամ երկինք նայիմ, օրերը համրեմ եւ չարիքները թուէն կարճութիւնս սնուցանեմ: Ուրիշ դործ չմնաց ինծի, քան դաղթականութեան Այնճարի քօնսիլ ըլլալը: Մալրիայէն բռնուած դեղին քօնսիլ մը:

Սարդիս.

– Երթաս բարով, սկսայ նախանձիլ վրադ, երանի կարճը ես ըլլայի:

Միսաք.

– Կեցցէ՛ դաղթականութեան 150 սանթիմեթրը:

Եւ քսանին անունով համբուրուեցան 190 սանթիմեթրն ու 150 սանթիմեթրը, – Միսաք եւ Սիսակ:

⁂

Անցան չարաթներ: Չորրորդ չարթուան երկուշաբթի առաւօտ, Սիսակ հետեւեալ ընդարձակ երկտողը ճամբեց Ասլա, Միսաքին:

«Սիրելի 190 սանթիմեթր,

Ամէնուդ բարեւ: Քսանըմէկ հոդին եղաւ կարծեմ հարիւր քսանըմէկ: Նոյնչափ եւ աւելի տղաք ունինք նաեւ Բայազի զօրանոցին մէջ: Մեր քաջութիւնն ու արիւնը հանած ենք վաճառքի՝ որ տալրինք: Այդտեղ էք՝ որ ծերերը, կիներն ու ինծի պէս կարճերը տալրին: Օգտակար դործ: Կարճե՞րս ինչ կ՚ընենք: Առաջ տխրեցանք, տխրեցուցինք: Հիմա կ՚ընենք փայլուն դործ: – Զինուոր ենք մժեղներու դէմ: Ես, Ալեքսանը, Սահակը եւ ինձմէ ալ կարճ Մակարը՝ մալարիայի դէմ պայքարող սպասարկութեան մէջ ենք. ռազմադաշտը Այնճարի ճահիճներն են. դէնքերնիս փօմփա եւ մաղութ: Նիւթապէս լաւ կը վարձատրուինք: Անդլիա-

ցիներն ու Ամերիկացիները կարճերը կը դնահատեն առայ-ժըմ։ Մենք չորսս կարճութեան չորքոտանին ենք Այնմարի մէջ. վտանգաւոր չորքոտանի մը՝ ճահիճներու դէմ, մալարիայի դէմ, Այնմարի բոլոր բազմոտանի չարիքներուն դէմ։ Երկաններդ այս դաղթականութեան նիւթականը երաշխաւորեցէք, եթէ հարկ ըլլայ ձեր արիւնով։ Կարճերս կ'երաշխաւորենք անոր առողջութիւնը հանապազորդ մազութով»։

Համբոյրներ՝
150 Սանթիմեթր ՍԻՍԱԿ

ՊԱՏԵՐԱԶՄ, ՆԱՄԱԿՆԵՐ, ՆԵՐԳԱՂԹ

Հարիւրաւոր տղաք զինուոր էին Բայազէտի մէջ, Ապլայի մէջ, Դամասկոսի մէջ: Անշուշտ, Մուսատաղցի այս դաղթականներէն զատ – անօթի, կիսամերկ եւ ուրիշ դործերու համար անճարակ –, հին դաղթական ուրիշ շատ հայեր եւս զինուոր էին, Հալէպի մէջ, Պէյրութի մէջ, Ճէզիրէի մէջ:

Եղաւ պատերազմ: Հին մարդիկ չախորժեցան: Նորերը՝ լա՛ւ է, ըսին, կրակը երկրի վրայ բաներ կը փոխէ, կը բերէ բաղում մահ, բայց նաեւ հաց, բայց նաեւ դրամ, դործ ու հանդիստ:

Առաջ հեռու եւ կարծես սո՛ւտ վայրերու մէջ կը մըղուէր պատերազմը: Հետաքրքրական էր այդպէս: Նայինք ո՞ր պետութիւնը աւելի զօրաւոր է, ո՞վ չչմեցնող զիւտ մը պիտի ընէ յանկարծ, ո՞վ շատ պիտի սպաննէ, շա՛տ տիրէ:

Հեռու էր ու հմայիչ: Հրդեհ մը՝ կարմի՛ր կարմի՛ր, բայց կարծես սուտ վայրերու մէջ, սուտ ժողովուրդներու մէջ, սուտ բանակներու մասնակցութեամբ: Կար ու կը մըղուէր բաղմաթիւ հորիզոններէ անդին, բաղմաթիւ սահմաններէ դուրս: Կարծես արտա-ներկայ ժամանակի մը մէջ, արտա-ներկայ աշխարհագրութեան մը մէջ:

Եւ նաեւ խոշո՛ր խոշո՛ր ու չափազանց տղեղ կատակի մը պէս էր ան, չափահասներու աչքին, ծաղկեալ ու հին քաղաքակրթութեան մը համար խորթ եւ այլեւս ամօթաբեր: Խաղաղ, այլ անով մտահոգ ժողովուրդներու համար երբեմն տնտեսական քայքայում էր, երբեմն մեծ հարստու-

թիւններ դիտելու անակնկալ, բայց ամէն օր եւ ամէնո՛ւն համար՝ թերթ կարդալու դերապոյն ախորժակ մը էր անկասկած։

Կարծես մարդու անուններ կը մեռնէին եւ ոչ թէ մարդիկ, կարծես ժողովուրդի անուններ կը տառապէին եւ ոչ թէ ժողովուրդներ, հողի անուններ կը դրաւուէին եւ ոչ թէ տարածութիւններ։

Ֆրանսան ինկաւ. թերթե՛ր դրեցին։ Գիւղին բոլոր տարապէրները տխրեցան։ Իրենց երկու անդամ բարիք ըրած էր ու չափազանց մեծ ազգ մըն էր։ Կարելի՞ էր տեղաւորել մտքին մէջ՝ որ իրաւ, ինկած է Ֆրանսան։ Բայց միթէ պզտի՞կ ազգ մըն էր Գերմանացին, որպէսզի իրաւ չըլլար թերթերուն գրածը։ Չափազանց զօրաւոր չէ՞ր Հիթլերը, Գերմանիա՛ն։

Առաջ հեռու էր։ Բայց ամառնամուտի մըն ալ իսկոյն մօտեցաւ պատերազմը։ Հասաւ նոյնիսկ դաղթականներու գիւղաքաղաքին մօտերը, շուրջերը։ Հասաւ ամէն մարդու ոտքին տակ։ Այնքան մօտ էր այլեւս, որ ամէն ոտք կրնար կոխել այդ կրակին վրայ, ամէն քիթ ծծել դարշելի ծուխը, ամէն լսողութիւն անհանգստանալ մահ սփռող աղմուկներէն։

Սուտ բան չկար, անուն չէր կրակին հետ կապուած ամէն ինչ, այլ բացարձակ իրականութիւն։

Սուրիոյ եւ Լիբանանի մէջ Ֆրանսա մը ուրիշ Ֆրանսայի մը դէմ կռուեցաւ։ Երկուքն ալ մեծ Ֆրանսաներ էին, իրաւ ու եղերական։ Եղաւ տխրութիւն։ Թնդանօթներ դոռացին լեռներու եւ բլուրներու նուէէն։ Եղաւ դաղթականներու գիւղաքաղաքը դունատ ծնողքներու տրտում վայր։ Սաւառնակներ սուր ձայներով ռումբ տեղացուցին ճամբաներու վրայ։ Գիւղաքաղաքէն քիչ մը հեռու, արտի մը եզերքը, հնդկաչինցի պզտիկ զինուոր մը երեք կտոր եղաւ։ Գանալին ճիշդ քովը, հին այրի մը մէջ, երեք սեւամորթներ գնդացիրի բռնուեցան ու փճացան։

Ու զինուորական հարիւրաւոր կառքեր մտան դիւղաքաղաքին մէջ։ Ամէն տեսակ աստիճանաւորներ, ամէն տեսակ զինուոր։

Անձկութիւն տիրեց ծնողքներուն մէջ, աղդականներուն ու բարեկամներուն մէջ, որոնք ճակատը զինուոր ունէին։ Նշանուած աղջիկներ դաղտնօրէն լացին, մոմ վառեցին, ուխտ ըրին։ Նորահարս կիներ եւ մայրեր նոյն բանը ըրին, աւելի ջերմ արտասուքով, աւելի լուրջ եւ պարարտ ուխտեր բանաձեւելով։

Էր ամէն ինչ անձկալից, էր ամէն բան դժնդակ։

Երկու մեռելի լուրեր եկան նախ։ Ու կնճիռները չատցան ամէն երդիքի տակ, ամէն թաղի մէջ։

– Ե՞րբ պիտի վերջանայ։

Այս էր տիրող խօսքը, տիրող մտածումը, մտահոգութիւնը։

Մեռնողներէն մէկը կարմիր երեսներով, պզտիկ, չատ պզտիկ դէմքով տղայ մըն էր, երեսուն տարեկան. ակռաները մանր, քիթը մանր, դլուխը մանր։ Հասակը կարճ էր, եւ ձայնը չարունակ աղմկոտ։ Ամէն առտու, երբ զինուորական լայն դօտին կապէր եւ ափրիկեան որսորդներու ֆէսը դնէր սակաւամաղ դլխուն՝ պայման էր որ յայտնէր իր դժդոհութիւնը զինուորական կեանքին դէմ։ Չէր սիրեր զինուորութիւնը, ձախակողմեան համոզումներ ունէր։ Կ'ըսէր «Հոգի՛ չի ձդեր քեզի»։ Կ'ըսէր. «Շունի տեղ կը դնեն քեզ»։ Ու կ'ըսէր տակաւին. «Հարուստները կը մղեն պատերազմը եւ աղքատները կը մեռնին»։ Այսպէս, եւ պզտիկ, չատ պզտիկ դէմքը, Էսֆատրոնին մէջ կ'առնէր ըզգուանքի խոշոր, չա՛տ խոշոր արտայայտութիւն մը, ամէնուն կողմէ տեսանելի, ցայտուն։

Միւս մեռնողը թուխ էր, ամուր ու բուռն դնդերներով եւ միջահասակ։ Քաղաքական համոզումներ չունէր։ Ուրախ, անդրամ եւ անարհեստ մէկն էր, քսանըվեց տարեկան։ Կը սիրէր զինուորութիւնը եւ կը խնդար զայն ծանր

բան մը կարծողներուն վրայ։ – «Մարդա՛նք ըրէ, հա՛ց կէր, դրա՛մ ստացիր», կը փիլիսոփայէր։ Ու կարեւորութեամբ կը շեշտէր. «Բրտինք չկայ՝ կը բուէ»։

Ըսուեցաւ որ մեռած են միասին, հարիւր մեթր իրարմէ հեռու։ Պատերազմը նոյն յայտարարին վերածած էր մէկուն սարսափելի զղուանքն ու միւսին սարսափելի գոհունակութիւնը։

Օրերը կը յաջորդէին իրարու, մտատանջութիւնները նմանապէս։ – Ե՞րբ պիտի վերջանայ։

Հեռուէն, մօտէն, կրակը մեծամռունչ ձայներ կը հանէր, տակնուվրայ եղած ծովու պէս։ Անյայտին մէջ, դէպի հարաւ ու դէպի արեւելք, հրաշէկ նուագ մը, հորիզոններու հոկայական ազեղին վրայ կարմիր ու սեւ երաժշտութիւն մը։ Արիւնն ու սարսափը որոտացող իրականութիւններ էին քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ, ջաղացքներու եւ գեղեցիկ պարտէզներու շուրջ։ Սուրիական հողը հանդարտ չէր, եւ Լիբանանի գեղակառոյց ճամբաները յորդահոս գետեր էին զինուորի, զէնքի, զինամթերքի։

Երբ ճակատը բաւական մօտեցաւ, գիւղաքաղաքէն շատեր այցելեցին ճակատի իրենց հարազատներուն։ Պզտիկ, չէկ մաղերով տղայ մը, հաղիւ տասնըմէկ տարեկան ու քիչ մը կաղ, լացաւ, երբ զինուոր եղբայրը համբուրեց զինք ժայռի մը քով ու դրամ տուաւ «Տունին համար»...

– Գնա՛ կարօտցայ – ըսաւ տղան, եւ արցունքները հատիկ հատիկ ինկան դեմին։ Ձեռքին մէջ բռնած էր թարմ սիսեռի թուխ մը։

Ի՛նչ ալ ըրաւ եղբայրը, պզտիկ չէկ տղան չառաւ դրամը։ Հաց առաւ։ Անօթի էր։ Քիչ ետք սաւառնակներ եկան, ռումբ տեղացուցին, ու պզտիկ գաղթական հայ տղեկը, հացն ու սիսեռի թարմ թուխը ձեռքին, մեռաւ այդ մռայլ դաշտին մէջ, «մեծ սղբար»ին հետ միասին, անոր հաստ մանթոյին փէշը ամուր բռնած ու խեղճուկ։ Աքանչելի՛ կաղլիկ Վաչէ, կարօտն ու անօթութիւնը ո՛ւր բերին փոք-

րիկ մարմինդ։ Ի՞նչ օդուտ, եթէ թունուղցի զինուորները յուղումէն քարացան ժամը տասի արեւին տակ. ի՞նչ օդուտ, եթէ մալիաշ ենթասպայ մը երկինք նայելով վայրենի ատամնաշարով մը, կարծես աշխարհի բոլոր արեգակներուն հայհոյեց։ Ի՞նչ օդուտ... Զինուորական կառքերը կ'անցնէին նորէն, հրասայլեր կը թաւալէին, հսկայ թնդանօթներ ահագին աղմուկով կը մեկնէին ճակատ։

Եւ հորիզոններէն խորացող աղմուկ մը կու դար...

⁂

Պատերազմէն առաջ, նետած էին Միսաքը և ուրիշ երկու Ճէպէլ-Մուսացի տղաներ զինուորական պղտիկ քէմբի մը մէջ եւ կարծես մոռցած։ Իրենց հետ կային քանի մը ստիճանաւոր Ֆրանսացիներ, երկու թունուղցի տասնապետ եւ տասնեակ մը արաբ զինուորներ։

Փոքրիկ գիւղաքաղաքէ մը անդին էր քէմբը, Ճէպէլ Շէյխի ստորոտը։ Զինուորական քանի մը ընդարձակ պարկեշներ, առատ թղենի եւ սակաւաջուր առուակ մը։ Յաջորդ առաւօտ դուրս եկաւ որ քէմբին բնական հարստութիւններուն վրայ պէտք է աւելցնել նաեւ ուղտի չափ հրաշակաւոր ուրիշ բան մը, – ոջի՛լը։ Խիստ մեծ եւ դժնդակ ոջիլներ էին ասոնք, ճիրանազնաց եւ սոպատաւոր, որոնք իրենց բարձր հովանիին տակ առած էին զինուորական այս հեռաւոր կայանը։

– Եա ազարի՛տ – կը հայհոյէր դամասկոսցի թուխ Մուսթաֆան ոջիլներուն, – Ճէպէլ Շէյխի չափ են, ի՞նչ պիտի ընենք։ Եւ անոնցմէ մէկը ափին մէջ դրած կը սկսէր դերասանութիւններ ընել եւ սիրային երգեր երգել անոր։

Ոչ ոք սիրեց քէմբը առաջին մէկ օրէն։ Ջուրը անհամ էր, կանաչութիւնը միջակ։ Տաղտկալի տեղ մըն էր, աշխարհէն հեռու։ Բայց տեղը ատողներուն մէջ ախոյեան հանդիսացաւ Միսաք, որ փոխանակ հոս եւս իւմուր եւ կատակարանութիւն խառնելու իր ատելութեան՝ խառնեց

անոր մալարիա եւ դաժան դեղնութիւն՝ ամբողջ դէմքի։ Զորս ամիս դողաց, դառանցեց, կծկուեցաւ, յօրանջեց։ Տարբեր էին միւս զինուորները։ Ենովք իր ատելութեան կը խառնէր քիչ մը լաւ բան.— պտոյտ եւ գիւղաքաղաքի աղջիկ։ Վահրամ, երբ աշխատանք չկար, կը խառնէր անոր բուռն սրտոտութիւն։ Համացի Մահմուտ բարութեան ժպիտ կը խառնէր իր ատելութեան, իսկ զուարթախօս Մուսթաֆա՝ երգ։

Թունուզցի տասնապետներէն մէկը, խոհան եւ տղէտ՝ օրը հինգ հարիւր անգամ ah, oui ? կ'ըսէր, ներքին սարսափելի անտուգութեան մը մէջ, եւ կոլուազ սիկարէթին ծուխը կը ծծէր ներքին Թունուզի մը հաշուոյն։ Կ'երազէր, կը հայհոյէր, ջղային էր։ Մտերիմ վայրեր ունէր Թունուզի մէջ, մտերիմ անձեր։ Ու կարօտ, ah, ուի ? կարօ՛տ...

Միւս տասնապետը նուազ թխամորթ էր. մինչահատակ էր եւ շատախօս. ասոր Թունուզը խորունկ չէր, անսպառ չէր. մակերեսային Թունուզ մըն էր եւ քանի մը պզտիկ բաներէ ետք, պզտիկ բանի մը պէս կը վերջանար յանկարծ. հոգիին հասած ու հոգի եղած երկիր մը չէր. իր առաւելագոյն արտայայտութեան մէջ իսկ, տրտունջի բառ էր միայն ու տրտունջի պարապ չարժուձեւ։

Առաջին տասնապետը ամսականը կը յատկացնէր Թունուզի սիրոյն ծխուած կոլուազ սիկարէթի եւ նորէ'ն Թունուզի սիրոյն սիրուած հանրակիներու։ Հայրենիքը հոգիին հասած հոգի էր մէջը։ Երկրորդ տասնապետին ամսականները կը մնային անխաթար։ Ոչ մէկ հայրենիք ի զօրու էր այս զինուորին ամսականները մաշեցնելու։

Մանր ու տաղտկալի տեղ մըն էր զինուորական քէմբը։ Ուրախ մարդ չկար հոն։ Քէմբին բարձրագոյն աստիճանաւորը աֆիւտան-շէֆ մըն էր։ Կապոյտ աչքերով զառն մարդ մըն էր ասիկա։ Երբ ժպտէր՝ արցունքի պէս բան մը կ'երեւէր աչքերուն մէջ։ Բարի բան մը չէր ասիկա, տաք ու տրտում, այլ սառն, սառուցիչ, երկիւղաբեր բան

մը։ Կը նշանակէր, որ մարդը չատ ջղայնացած է, աշխատանքներէն գոհ չէ, եւ կը փնտռէ յանցանք գործած զինուոր մը, որ խստօրէն պատժէ։ Իրեն գործակից երկու սերժանիներ ունէր։ Փարիզցին կարճահասակ էր եւ կոկիկ, ամէն օր ածիլուող. միւսը հարաւային Ֆրանսայի շրջաններէն էր. պէր էր, մռայլ եւ հոգի հանող աշխատանքներ կը պարտադրէր զինուորներուն։ Մահմո՛ւտ, – կ՚ըսէր, եւ Մահմուտ գիտէր որ մինչեւ կէսօր ըրիչ պիտի չարժէ առանց չունչ առնելու։ Կը ժպտէր ճարպայնոց սերժանին եւ բարակ պեխերու բարի՛ բարի՛ ժպիտով կ՚ատէ՛ր զայն։

Կար նաեւ Ֆրանսացի տասնապետ մը, որ ափրիկեան երկայն ֆէսը գլխուն՝ կը պաղէր Ֆրանսացիներու ճաշով. կը կոտրէր ամաններու մէջ հաւկիթ, կը մաքրէր գիրուկ հաւեր ու քէմբին շունները կը տանէր պտոյտի։ Յետոյ Միսաքին քով կու գար, հեռաձայնին սենեակը, գովքը հիւսելու Սահարայի թուարեկներուն եւ հիւսիսային Ափրիկէի ֆուս-ֆուսին (փիլաւ)...

⁂

2որս ամիս Միսաք մնաց ձէպէլ Շէյխի ստորոտը։ Առաջին երկու ամիսը անցուց հիւանդութեամբ, Դամասկոսի զինուորական հիւանդանոցը տասնըչորս օր պառկելով, քանի մը Ֆրանսերէն գիրքեր կարդալով այնտեղ եւ Օտար Լէգէոնի հիւանդ զինուորներուն սիրոյ, պատուի եւ ոճիրի պատմութիւնները մտիկ ընելով։ Հիւանդանոցէն ետք, վերադարձաւ քէմբ եւ դիտեց հորիզոն։

Երբ փարիզցի կոկիկ սերժանը մեկնեցաւ Ֆրանսա, ասիւտան շէֆը Միսաքը ըրաւ հեռաձայնի սանիթալիստ։ Ատկէ ետք էր որ իսկապէս ազի ջուր քամուեցաւ Միսաքին բերնէն։ Հանգիստ եւ քուն ըսուած բաները ծիծեռնակներու պէս դաղթեցին. ջուր թափել մը իսկ դարձաւ վտանգաւոր, մանաւանդ երբ չէրքէզներու էսքատրոնը գիւղաքաղաքը իրեն կեդրոն ըրած՝ սկսաւ ամառնամուտի իր

ռազմանորձերուն։ Allo, allo··· եւ Միսաք մաշեցաւ։

Որչա՞փ կ'ատէր Միսաք միջակ կանաչութեամբ այդ քէմբը, որչա՞փ։ Բոլոր զինուոր ընկերները Ալլա էին կամ Բայատ, զաղթականներու իրենց գլուղաքաղաքին մօտ, կիրակիի արձակուրդը հայրենակիցներու մէջ անցընելու բարեբախտութեամբ։ Կը տեսնէին զիրար, կը տեսնէին ազգական եւ ծնողք։ Մինչդեռ ինք···

Սիսակ քանի մը անգամ գրեց իրեն մխիթարական բաներ, որոնց պատասխանեց անհամ տողերով ու յետոյ լռեց։ Այդ տղուշ տեղէն ի՞նչ գրէր։ Կրնար հեռաձայնով խօսիլ, բայց տրամադրութիւնը լաւ չեղաւ որ։ Ատեց յայնժամ կեանքը եւ ապասեց։

Յետոյ սկսան պատահիլ արագ բաներ, մեծ եւ տխուր բաներ, որոնք ուրախացուցին տրամադրութիւնը։ Ուշ գիշերին, Միսաք մտիկ կ'ընէր զաղտնի ու մեղմ խօսակցութիւններ հեռախօսին մէջ, որոնք տեղի կ'ունենային զինուորական պատասխանատու սպասարկութեանց միջեւ։ Բանակին մէջ գաղտնիքներուն թիւը կը շատնար, կ'անցնէին տը կօլիսաններուն կողմը, մանաւանդ գնդապետ Ֆօլէի փախուստէն ետք։

Եւ քաղաքական հորիզոնը մթագնեցաւ հետզհետէ, եւ անգլիական սուառնակներ պտտեցան Ֆրանսական զօրակայաններու վրայ։ Բայատ ռմբակոծուեցաւ։ Ամառնամուտի լուսապէմի մըն ալ քէմբի սանթրալին զանգը հնչեց. չէրքէզներու fօմանտանն էր ուղղուողը, Դամասկոսէն։ Միսաք մտիկ ըրաւ։ Կը հաղորդուէր պատերազմի յայտարարութիւն։ Անգլիացիներն ու տը կօլիսանները մտած էին արդէն Սուրիա։ Միսաք անհամբեր սպասեց արեւածագին, լուրը քէմբի տղոց հաղորդելու համար։ Ուրախ էր, պիտի աղատուէր միջակ կանաչութեամբ այդ տեղէն, հոգ չէ թէ պատերազմով։

Արեւածագին, իր տուած լուրին հետ քանի մը զինուորական կառքեր եկան։ Առաւօտը թարմ էր, եւ սակաւա-

ջուր տուտակը դղրլալով կը հոսէր գինուորական պարագ-
ներուն քովէն։

Մտան կառքերուն մէջ։ Երեք Հայերը ուրախ էին. զը-
ւարթօրէն կ՚երգէին «Մենք անկեղծ գինուոր ենք»։ Անիւ-
տան շէֆը, տեսնելով Հայերուն զուարթ տրամադրութիւ-
նը, ըսաւ ճարպայեղց սերժանին. «Թիւրիմացութեան մէջ
են սա Հայերը. կարծես ասոնց հարսնիքի լուր մը հաղորդ-
ուած ըլլայ, փոխանակ պատերազմի»։

Հասան Դամատիոս։ Բոլոր զօրանոցներուն գինուորնե-
րը դուրս թափած էին։ Հրամայուեցաւ իրենց երթալ հա-
լաւ, գտնել ափիկեան որսորդներու 7-րդ բէժիմանը։

Ու անհամար գինուոր կար հարաւային Սուրիոյ ճամ-
բաներուն վրայ, ու փոշի կար ու արեգակ։ Հնդկաչինցի-
ներ կային, սեւամորթներ, օտար լեգէոնականներ՝ – Ջե-
խեր, Լեհեր, Սպանիացիներ։

Այդ գիշեր, քանի մը ժամուան համար Միսաք եւ ըն-
կերներէն շատեր դուռն գիրար, յետոյ բաժնուեցան զանա-
զան գործերու եւ սպասարկութիւններու մէջ։

Յաջորդ օրը, յետ-միջօրէին, կատակը վերջացած էր,
լուրջ էր այլեւս ամէն բան, թիւրիմացութիւն չկար։ Սա-
ւառնակները թռուցիկ չէին նետեր, այլ երկաթ։ Ու մար-
դիկ գինի չէին խմեր միայն, այլ նաեւ կը մեռնէին։ Այլ
նաեւ զէնքերուն երաժշտութիւնը շար էր ու դժնդակ։ Ու
Միսաք տեսաւ մահը Լեւոնին, որ կարմիր երեսներով եւ
պզտիկ, շատ պզտիկ դէմքով երիտասարդ մըն էր, գինուո-
րութիւնը չսիրող, բայց որ մեռաւ գինուորութիւնը պաշ-
տող Գուրգէնին հետ, որ ամուր ու բուռն գնդերներով տը-
ղայ մըն էր։

Գրեց Միսաք Սիսակին, բայց չուզեց հաղորդել Լեւո-
նին եւ Գուրգէնին մահուան լուրը։

– «Սիրելի Կարճս,

Տեղէս գժդոհ էի եւ չգրեցի քեզի։ Հիմա հաղարաւոր
գինուած մարդոց հետ խենթ բաներու մէջ ենք։ Թիւրիմա-

ցութիւն չկայ, կռիւ է, պատերազմ, իրական դժբախտութիւն։ Մարդիկ շատ են չորս դիս, բայց թիւրիմացութիւն չըլլայ, բնաւ եղբայրութեան համար չեն հաւաքուած. հրահանգուած է, որ իւրաքանչիւրս ուրիշ մարդեր սպաննենք։ Որչա՛փ հրացան կայ ամէն կողմ, որչա՛փ թնդանօթ, որչա՛փ հրասայլ։ Կը նայիմ հրացաններու փողին, թիւրիմացութիւն չկայ բնաւ, սիրելի Կարճս, այս հրացանափողերը ահաւոր գործերու համար ստեղծուած են։

Կը ժպտինք, կը խնդանք, երկրորդ օրն է կռիւներուն եւ արդէն անրանցած ենք։

Եղբայրական համբոյրով՝
ՄԻՍԱՔ

Դրեց ջաղացքի մը քովէն.

– «Սիրելի Կարճս,

Պատերազմը ոչ լաւ բան մըն է թերեւս եւ ոչ ալ դէշ բան մը։ Խե՛նթ բան մըն է, խենթ ապահովութիւն մը։ Մարդիկը կը հանէ բարութեան նախկին կեցուածքէն, խաղաղութենէն, խոնարհութենէն, առօրեայ մանր չարագործութիւններէն, որոնք կեանքը բարելաւելու համար անհրաժեշտ չարժումներ են հաւանաբար։ Կը դնէ քեզ պատերազմը գինով կացութիւններու մէջ, անասնական բաներու մէջ, բազմաթիւ արարքներու մէջ։

Թիւրիմացութիւն չըլլայ. պատերազմը ժպիտ չէ, ժողովուրդներուն ժպիտը չէ եւ ոչ ալ անհատին։ Բանի մը ժպիտն է ան, որուն իսկութիւնը կ՚անդիտանանք։ Պատերազմին ժպիտը տարբեր բան է. եթէ բանաստեղծ մը ըլլայի, գիրքեր պիտի գրէի այդ ժպիտի մասին. գիտեմ միայն որ կրակի ատեն երբ գինուորը ժպտի, քաջութեան պէս բան մը կը տեսնես մէջը, որ թերեւս իրականին մէջ քաջութիւն չէ, այլ ախորժացած հոգիէ մը անասունի մը դուրս գալը։ Ի՞նչ օգուտ, Կա՛րճս, բանաստեղծ մը պէտք

էր ըլլայի որ գրէի։ Բարեւներ գիւղացիներուն, մեր տղաներէն ոչ նոր վիրաւոր կայ եւ ոչ ալ նոր մեռել։

Համբոյրներ՝
ՄԻՍԱՔ

Դամասկոսի պարտէզներէն։

Սիրելի Կարճս, Սիսակ,

Կրակի գիծին ետին ենք, պարտէզներու մէջ։ Զինուորներ հոն գիրար կը մեռցնեն. մենք ալ հրացան եւ համազգեստ ունինք, բայց փոխանակ կռուելու, նստած ենք ծառերու տակ եւ կ'ուտենք ծիրան, սպասելով կռիւներու ելքին։

Երկու տեսակ Ֆրանսացիներ եւ Անգլիացիք կռիւ կ'ընեն։ Տխուր է։ Եղբա՛յր, մարդ իր ազգակիցին դէմ ի՞նչպէս կռուի. կա՞յ բան մը որ աւելի թանկագին ըլլայ քան երկու եղբօր եղբայրութիւնը։ Ուրեմն կեանքին մէջ կան մեղի ծանօթ դժուարութիւններէն շատ աւելի դժուար բաներ, սիրելի՛ Կարճս։

Բայց եւ այնպէս յստակ է. օտար հողի մը վրայ, որ բարի Արաբներուն դարաւոր հողն է, Ֆրանսացիներն ու իրենց մեծ դաշնակիցը իրար կը յօշոտեն։ Արաբը կ'ուզէ՞, ա՛ն է տանտէրը, կ'ուզէ՞։

Բայց պիտի լսես՝ – խենթ հայու կտոր, քեզի հրացան մը տուեր են. հրացանը ձեռքիդ՝ արդարութեան մասին այսքան մտածելու ի՞նչ հարկ կայ. ամէն ինչ կարելի է վերջը մտածել։ Առայժմ նայինք այս խենթութիւնը ո՞ւր պիտի հասնի։ Թամպուրաճիները հիմա անապատներուն մէջ կրակէ թամպուրաներով կը պտտին։

Տղաքը լաւ են, չարիք չէ պատահած։

Համբոյրներ՝
ՄԻՍԱՔ

Յ. Դ.— *Լեւոնին եւ Գուրգէնին մահը իմացաք անշուշտ։ Պատերազմը լա՞ւ է։*

ՆՈՅՆ

Բլուրի մը ստորոտէն:

Սիրելի Կարճս, Սի՛սակ,

Դուն այդտեղ ճահիճներ կը չորցնես, մալարիայի դէմ կը կռուիս: Մաքուր պատերազմ մըն է ատիկա, օգտակար կռիւ մը: Մէջը հերոսութիւն չկայ, բայց կեանքի վերաբերեալ մեծ շահ մը կայ: Արդէն մարդ ըսածդ պէտք է կռիւ ընէ իր նմաններէն դուրս թշնամիներու դէմ, որոնք մեր խելքը չունին եւ որոնց հետ հասկացողութեան դալը անկարելի է: Բայց մարդը մարդուն դէմ կռի՞ւ, ահա որ խենթութի՛ւն է: Խելքը հասկացողութեան համար չէ՞: Մարդիկ պէտք է յարգեն գատողութիւնը եւ նեղը մնացած ատեն դիմեն անոր: Դատողութիւնը իրաւունքներ կը ճանչնայ, բարի աղատութիւններ կ'արտօնէ, արդարութիւնը տեղաւորելու միակ գործիքն է ի վերջոյ: Խելքը ուժին ծառան ըլլած են, զայն ուժին տէրը պէտք էր ընէին: Այս ձեւով միշտ սխալ պիտի ըլլայ, թիւրիմացութիւնները պիտի չվերջանան եւ բոլոր սերունդները պիտի մեռնին, որովհետեւ խելքը գիտէ իսկ ուժը բան չի գիտեր, կո՛յր է: Բանաստեղծները ըսա՞ծ են արդեօք, սիրելի՛ Կարճս, որ ուժը կեանքին արդարութեան մէջ ամպամած դիշեր մըն է, իսկ խելքը արեւափայլ ցերեկ մը: Պէտք էր ես շատ կարդացած ըլլայի, չա՛տ...:

Բան մը չկայ. կարծես մեր պատերազմը շատ չի տեւեր. կեցցէ մէջեղ սպաննող ձեր մաղութը. քինին մը համբուրէ իմ կողմէ, քինի՞ն մը, կա՛րճս:

Ստացաւ Միսաք նամակ.—

Սիրելի Միսաք,

Խորունկ խորունկ բաներ կը մտածես: Պատերազմ ընող զինուորը երեւի կը ստիպուի մտածել: Նաեւ խենթ բաներ ալ կ'ըսես: Խենթ խօսքերն ալ երեւի պատերազմէն կու գան, խորունկ խօսքերուն հետ: Լաւ է: Դո՞ւք հրամայեցիք կռիւը: Ո՛չ: Մեղքը պատճառ եղողներուն վիզը: Յաւալի մահեր եղան, եւ գիւղաքաղաքը մտահոգութեան տխուր

վայր մը դարձած է այս օրերուս։ Մարդոց ճակատները վախով փոշոտած ճակատներ են։ Լեղի տուներ շատ։ Ամէն տուն քիչ թէ շատ լեղի է։ Հիմա փիլիսոփայօրէն մտածողի մը քով անպայման լեղի ծնողք մը կայ, լեղի կին մը, լեղի մարդ մը, լեղի աղջիկ մը, լեղի մանուկներ։ Բայց բարեբախտաբար ամէն լեղի անձի քով ալ անպայման փիլիսոփայ մը կը դտնուի. փիլիսոփայ աղդական մը, փիլիսոփայ բարեկամ մը, փիլիսոփայ ծանօթ մը։ Հոս դառնացող մը հոն մխիթարող մըն է, եւ առոր համար ալ կեանքը չի փլիր։

Կրնայ ըլլալ որ բարիքներ ծնին այս դէշ բանէն։

Համբոյրներ՝
ՍԻՍԱԿ

Ստացաւ Միսաք ուրիշ նամակ։

Այնպարի ճահիճներէն

Սիրելի Միսաք,

Կէսօր է։ Մժեղներու մեր էֆիփը նստած է ճահիճի մը եղերքը։ Որչա՜փ պղտոր ջուր։ Ամէն ինչ մղլած, ամէն ինչ նեխած։ Մժեղներէն ոմանք կը ննջեն, ուրիշներ բարկ արեւի մը տակ կակուղկեկ ամպ մը կազմած՝ կը շարժին։ Ձեր բանակին թնդանօթները կը դոռան, թշնամի սաւառնակներու ձայն կայ Բայազի վրայ, այլ մենք այստեղ տիղմերու եւ տղմաբոյսերու վրայ մպղութ կը թափենք, փճացնելու համար մժեղի անհամար ձուերը։ Մենք լաւ բան մը կ՚ընենք։ Դո՞ւք...։

Վերջին հաշուով լաւ բան մըն ալ դուք կ՚ընէք, դուք եւ ձեր թշնամիները, ըստ երկու կողմի հրամանատարութիւններուն։ Հայրենիք կը փրկէք՝ ըստ քաղաքականութեան եւ անոր մեծ մեծ փիլիսոփաներուն։ Մեզ հոս ո՞վ բերաւ արդէն եթէ ոչ այդ փիլիսոփաները։ Զմեզ դաղթական ըրին։ Ուրիշի մը ժպիտին համար մեր արիւնն ու ի-

բաւունքը անարդեցին։ Ու հիմա պատերազմ կ'ընեն։ Ու հիմա ատելութիւն բերած են հոս. բերած են կրակ, ահ եւ մահ։ Ճիշդն ու սխալը իրենց թող մնան, միայն շատ հայեր զոհ չտայինք։

Եղբայրաբար՝
ՍԻՍԱԿ

Յ. Դ.— Դէշ լուր մը։ Շատ պիտի յուզուիս։ Աշխարհի բոլոր դղումները առջեւը դիզած այն պառաւը երէկ թաղեցինք։ Յուղարկաւորութեան ներկայ եղայ եւ քու կողմէդ ափ մը հող նետեցի վրան։ Զկրցայ արցունքներս զըսպել։ Մեր կատակի օրերու թիփերէն մէկն էր անհետացողը։

ՆՈՅՆ

Ստացաւ Մխսաք 3-րդ նամակ մը,
Զուրի մօթօրին քովէն։
Երկայն եղբայր,
Նստած եմ մօթօրին տնակին քով, ժայռի մը տակ, ուր կը նստէինք երբ այստեղ էիր դուն եւ ուր անշուշտ պիտի նստինք տակաւին ու խօսինք հայ ազգի մասին տարօրինակ եւ տխուր բաներ, տարօրինակ եւ ուրա՛խ բաներ։

Առտու է։ Զեմ ըսած որ լեցուն զինուոր եւ ինքնաշարժ կայ գիւղին մէջ պատերազմի առաջին մէկ օրէն։ Բայց թերեւս արդէն լուր ունիս։ Զինուորները առտուան նախաճաշը կ'ընեն. յետոյ շատեր անոնցմէ ճակատ պիտի մեկնին։ Բան մը կայ սակայն. եթէ ձեզի ալ նոյն բանը կը պատահի, ջղայնացուցի՛չ է։ Ամէն անգամ որ խեղճերը բան մը պիտի ղնեն բերաններին, սաւառնակները կու գան եւ կը խանգարեն։ Անտանելի բան է, եղբայր։ Ուրիշ՞ լուր կ'առնեն. ուտելու ժամ եղա՞ւ, մէկ ալ տեսնես երկինքը տաճիկ կը դառնայ. կոկորդդ հանդիստ կտոր մը հաց պիտի չմըտնէ։ Հաւատա՛ որ մահը այնքան չի յուզեր զիս որքան հա-

ցի այս խանդարումը։ Ո՞վ իրաւունք ունի մարդու մը կտոր մը հայը խանդարելու։ Զղուելի միջոց մըն է ասիկա կ'ըսեմ, եւ եթէ կ'ուզեն թող այս ըսածիս համար դլո՛ւխս կտրեն։ Քաջութիւն չկայ մէջը բնաւ, սղտիկութիւն եւ դաւաճանութիւն կայ միայն։ Երեւի կ'ուզեն որ ղղուիս պատերազմէն եւ պարտուիս։ Բայց արդէն պատերազմը չա՞տ ուղղղ ունի. բուն ուղղողները այսպէս դուրսե՞րն են, ղէնք կրողնե՞րն են, թէ հանդիստ հանդիստ պալատներու մէջ բնակողները։ Զղուելի ձեւ մըն է։ Ահա եկան, չըսի՞։

...Այսպէ՛ս է միշտ։ Սաւառնակները անցան։

Պղտիկ բան մըն ալ կայ, զարմանալի եւ ուրախալի։ Եթէ ուզեն շատ մարդ կը մեռցնեն եւ ինքնաշարժ չեն ձըդեր։ Արդեօք Ֆրանսացին Ֆրանսացիին եւ Ֆրանսական դոյքերո՞ւն կը խնայէ։ Կրնայ ըլլալ։ Ամէն պարապայի տակ թեթեւ մխիթարութիւն մըն է։ Կ'ըսեն որ այս խենթութիւնը շատ չի՛ տեւեր։ Երանի թէ։ Թերթերը դրեցին թէ Ռուսերն ալ պատերազմի մտած են։ Այս ի՞նչ վարակիչ բան է պատերազմը. եղբա՛յր, ազդ պիտի չմնա՞յ, ամէնքն ալ պիտի կռուի՞ն։

Շատ տխո՛ւր է սիրտս։ Հայաստա՞ն ալ։ Ամ մը պանդուխտներու համար՝ պատերազմի դժուարութիւններ եւ մահ. անդին նոր տուն եղած Հայեր՝ եւ աւելի՛ դժուարութիւն, եւ աւելի՛ մահ։ Հոդիս նեղ է. երկիրը կ'այրի, եւ երկինքը բարի չէ։ Այս բոլոր մեծ բաներուն մէջ, չար եւ անսահման, կարճուկ հայ երիտասարդ մը եղիր եւ ամէն օր դնա ճահիճներուն մէջ փոքրիկ բարութիւն մը ընելու։ Գործերուն ղղուելին՝ մե՛ր դործն է։ Մժե՛ղ սպաննել։ Խօսքերէս դուրս, դիտես որչափ բարի եմ. բայց խոստովանիմ, Միսա՛ք, որ այսքան շատ չարիքներու եւ անխըղճութեանց մէջ, սկսած եմ ամչնալ անձիս բարութենէն, անվնասութենէն։ Կ'ըսեմ ես ինծի. «Ամօթ է, եղբա՛յր, անմեղ մը ըլլալը մեղաւորներու մէջ, բարի մը ըլլալը չարերուն մէջ։ Ահա աշխարհը կռիւ կ'ընէ, կը յաղնի, կը մեռ-

նի, հսկայական բան մը տեղի կ'ունենայ, եւ դուն փոմփա մը ունիս եւ դիմացդ մժեղներ»:

Միսաք, շատ դէշ է վիճակս, չա՛տ: Լաւ կ'ընէ թէ դէշ՝ չեմ դիտեր, բայց դիտեմ հիմա որ մարդոց հաւաքականութեան պատմութիւնը մարդոցմէ արիւն եւ դժբախտութիւն կ'ուզէ, զրկանքներ կը պահանջէ, եւ երակներս ապա՛տ կացուցուած են, արիւնս անպէտք եւ տուրքէ զե՛րծ հռչակուած է: Վտանգէ հեռու եմ եւ կը զտնեմ ինքզինքս բարի, աշխարհը չար՝ – ի՛նչ ամօթ բան:

Եղբայրդ՝
ՍԻՍԱԿ

Յ. Գ.– Կէս ժամ առաջ խումբ մը զինուորներ գնդացիրի բռնուեր են սաւառնակներու կողմէ, Սթապլի մէջ: Հնդկաչինցի կառապանները հոն էին: Կ'ըսուի որ չորս հոգի մեռած են անոնցմէ: Խե՛ղճ դեղնուկ մարդիկ, հեռաւոր Հնդկաչինի դեղնուկ մամանները ձեզ Սուրիո՞յ համար աշխարհ բերին: Հնդկաչինի խե՛ղճ դեղին մամաներ, խե՛ղճ դեղին կիներ, խե՛ղճ դեղին քոյրե՛ր, դեղին նշանածներ: Ցալլա, վերջը բարի ըլլայ:

ՆՈՅՆ

Ու պատերազմը շարունակուեցաւ: Ու ճակատին վրայ զինուած մարդիկ աւելի անասնացան, բթացան, անբանացան: Ու պանդուխտ Հայերուն դիւղաքաղաքը հազար միաձեռնակ տնակներով օրէ օր աւելի տխրեցաւ: Կծկուեցաւ ամէնուն մորթը, ամէնուն հոգին:

Ըսուեցաւ որ զինուորներ կը փախին բանակէն: Փախան: Ըսուեցաւ որ բանակը կը նահանջէ: Նահանջեց: Ըսուեցաւ որ բանակի դոյքեր կը կողոպտուին: Կողոպտուեցան: Ըսուեցաւ որ երկու օր վերջ կռիւները պիտի վերջանան: Չվերջացան:

Գրեց Միսաք Սիսակին: –

Սիրելի Սիսակ,

Աշոտին եւ իր կաղլիկ աղբարիկին մահը իմանալով, աշխարհը աչքէս ելաւ։ Անուշ տղայ մըն էր մեր Աշոտը, դիտես, եւ անուշ մանչուկ մըն էր Վաչէն, կաղլիկ, բարի ու կրակոտ։ Կը մտածեմ շարունակ իր ծնողքի մասին. ամէն բան ելած է աչքէս, ելա՛ծ։ Վաղն իսկ եկողի մը հետ քեզի կը գրկեմ հարիւր ոսկի, դինուոր ընկերներէն հաւաքեցի. ձեւը գտիր եւ հանդուցեալ Աշոտի ծնողքին յանձնէ այդ դումարը։ Մենք պէտք է այդ ընտանիքը պահենք, մինչեւ որ նայինք թ՛նչ կ՝ըլլայ։ Գրելիք չունիմ, եւ կարծես շատ չեն տեւեր պատերազմի ապուշութիւնները։ Ըլլար այնպէս, որ մեր պզտիկ պատերազմը վերջանար։ Վերջանար յետոյ մեծ, ընդհանուր պատերազմը, ու վերադառնայինք խաղաղութեան։ Վերջանար տարաղրութիւնը, ու վերադառնայինք տուն։ Որչափ կարօտցած ըլլամ ձէպէլ-Մուսային, այլեւս հոն չէ որ կը փափաքիմ վերադառնալ, այլ Հայերուն հին ու հարազատ տունը.— Հայաստա՛ն։ Թող Հայաստանը կանչէ այլեւս իր պանդուխտ որդիները ներս, եւ թող Հայերը կանչեն իրենց հազարամեայ հայրենիքը, բախեն դուռը, ուզեն, պաղատին, պահանջեն ներս մտնել՝ սիրոյ, աշխատանքի եւ հանդիստի համար։ Ցողնեցան մեր ոտքերը դէշ ճամբաներու մէջ։ Մեր ականջը օտար բաներով լեցուեցաւ, մեր սիրտերը տխուր են, եւ հոգիները անհանդիստ։ Ներս, Սիսակ, ներս, Երկրէն ներս։ Պոլշեւիկ, ոչ-պոլշեւիկ ապուշ բաներ են, անցնող բաներ են, Հայն է որ չ՝անցնիր, կը մնայ։ Նե՛րս։

Հազար կարօտով՝
ՄԻՍԱՔ

⁂

Պաալպէք էր այդ գիշեր Միսաք։ Առտուան դէմ պիտի մեկնէին։ Արդէն ուշ հասեր էին եւ քանի մը ժամ թեթեւ քուն մը առնելէ ետք՝ պիտի բռնէին Հոմս տանող ճամբան։ Շիշ մը գինի խմեց, քունը տարաւ, ու տեսաւ երազ։

Տեսած բաները, ինչ որ կը յիշէր անոնցմէ, այլանդակութիւններ էին։ –

Իբրեւ թէ իրենց ծննդավայրին մէջն է եղեր Միսաք, Ճէպկէլ-Մուսայի Սաղըզ կոչուած տեղը։ Փոքր-Բերդի ճորէն, տասնըհինգ տարի առաջ մեռած հովիւ Արմենակ բերաւ իր կարմիր կովերու եւ սեւ այծերու նախիրը եւ կէցուց Պէղճեաններուն ընդարձակ այգիին եղերքը։ Նստաւ թղենիի մը տակ, կանչեց ղինք ու աղտոտ լաթերու ծրարի մը մէջէն հանեց մեծ մեծ թուղթեր։ Ըսաւ. «Միսա՛ք, եկուր կարդա ինծի ասիկա։ Այս թուղթերը Աստուծոյ հրամաններն են, ուղղուած այս կողմերը բնակող անասուններուն.– կովերուն, այծերուն, եղա՛նց։ Հովիւները հաւաքէ՛, կարդա՛ թուղթերը։ Հո՛ս պիտի արածին, հոն պիտի չարածի՛ն բնաւ. դէշ է։ Ա՛յս կողմ պիտի երթան, այն կողմ պիտի չերթա՛ն բնաւ. դէ՛շ է։ Ա՛յս ճամբաներէն պիտի երթան եւ ոչ թէ միւս. դէ՛շ է»։

Յետոյ երաղը անձ փոխած էր եւ տեղ։ Տամլաճըգի աղբիւրին քով լեցուն մարդ կայ եղեր, եւ ինք առիւծի մը դէմ կը պաշտպանուի, ու հաւաքուած բազմութիւնը կը խնդայ, փոխանակ յուղուելու։ Մէկ ալ դպրապետ Խորէն ըսաւ ժողովուրդին.– Հո՛ն նայեցէք։ Տէր Յովհաննէս, դողդղացող քահանան, աղբիւրէն անդին գտնուող աշտարականման ժայռի ճիշդ գագաթը կեցած, բուրվառ եւ Աւետարան ձեռքերուն մէջ՝ «ժողովո՛ւրդս» կը պոռար։ Խենթեցած է, ըսին, եւ հարիւր յիսուն մետր բարձրութեամբ ժայռն ու դողդղացող Տէր Յովհաննէսը ինկան անտառին մէջ։ Բոլորը խնդացին, որովհետեւ Տէր Յովհաննէսը ժայռին տակէն ելաւ եւ ամէնէն առաջ ինք խնդացիմ դողալու հիւանդութիւնս անցաւ, ըսաւ, որովհետեւ Աւետարան կարդացի եւ դէպի խորունկները ինկայ։ Այդ բարձր, աշտարականման ժայռը թուղթէ ժայռ էր, եւ այդ անտառին մէջ Յիսուս բամպակ դրած էր ամէն ծառի տակ, ամէն քարի վրայ։ Երբ «ժողովո՛ւրդս» կ՚աղաղակէի՝ կը

պաղատէի Յիսուս-Քրիստոսին, որ հայ ժողովուրդին դողն ալ բուժէ իմ դողալու հիւանդութեանս պէս։ Ես արդէն հայ ժողովուրդին համար կը դողայի։ Յիսուն տարի դողայի։ Չէի՞ դողար խորանին առջեւ. չէի՞ դողար տուներուն սեմին վրայ։ Կարդացի եւ ինկայ Յիսուսին առջեւ. անցաւ։ Յիսուսին ոտքերուն առջեւ ինկողը բամպակի վրայ կ'ինկնայ, եւ սատանային փուշերն ու քարերը չեն կրնար ցաւ պատճառել անոր։ Բարի է։ Ես բարձր տեղէ մը բարութեան դիրկը ինկայ եւ բուժուեցայ»։ Զորեպան Գալուստ, որ ժողովուրդին մէջ է եղեր եւ կ'ուտէր մեծ պնակէ մը հերիսա, Տէր Յովհաննէսին խօսքերէն ետք, չոր կոճղերու ահագին դէզ մը նետեց հերիսայի կրակներուն մէջ եւ ըսաւ. «Ես թշնամի կը նետեմ դժոխքը։ Այս կոճղը Անտիոքի պայմագամն է. ահա կ'այրի։ Միւսը իւղպաշի մըն է. ա՛ն ալ կ'այրի։ Անդիի մեծ կոճղը աւելի մեծ կոճղի մը հետ՝ առատ առատ կրակ կը հանեն. Ֆախրի փաշան եւ իր պինպաշին են. դէզի այս լեռը եկողը այսպէս կ'ըլլայ։ Դեռ պիտի դանեմ Հայերը ջարդող բուն կոճղը, սեւ ու ամենահաստ կոճղը, սեւ ու ամենահա՛ստ կոճղը»։ Յետոյ՝ «պիտի վազեմ» ըսաւ։ Յետոյ՝ դարձաւ ժողովուրդին եւ ըսաւ՝ «Վազե՛նք»։ Պոռաց՝ «Տէր Յովհաննէսը ոչ ձի տեսած է եւ ոչ ալ յամառ ջորի. թող չվազէ. թող մեզմ Աւետարան կարդայ եւ իշնայ բամպակներու վրայ։ Զարշարուող մեծ ազգը մենք ենք, ուրիշը չէ։ Պարոն Զաւարեանը օր մը ականջիս ըսաւ որ հայ ազգը ձի է, ջորի է, ամէնէն բարձր տեղերը հասած խոշոր թռչուն մըն է. պէտք է բոլոր Հայերը հայոց պատմութիւն կարդան, որպէսզի բնաւ չիյնան։ Ամէն ժողովուրդ երբ հայոց պատմութիւն կարդայ, այլեւս կը հասնի երկրին ամէնէն բարձրը տեղը եւ չ'իյնար»։ Տեսած էր յետոյ որ ամէն մարդ կը վազէ. սկսաւ Միսաք ինք եւս վազել։ Զորեպան Գալուստ դարձուածքի մը բերանը կեցած, կ'ըսէր. «Հայ ժողովուրդին վախն ու դողը դեռ չեն անցած. ես հայ ժողովուրդին

էրվանպաշին եմ, արծիւին չրարձրացած տեղն իսկ էրվանով պիտի բարձրանանք. Արարատ լեռը պիտի բարձրանանք, հրեշտակներուն հետ ձիւնադնդակ պիտի խաղանք, եւ եթէ ադդերը դարձեալ չարանան եւ սատանայութիւն մտածեն մեր մասին՝ ձիւնները պիտի ճեղքուին Արարատի վրայ եւ ձիւններուն մէջէն ձիւնի պէս սպիտակ կտրիճ տղայ մը պիտի ելլէ, Արտաւազդ անունով, եւ մենք դայն թաղաւոր պիտի հռչակենք եւ մեզ նեղող ադդերուն վրայ ձիւն ու կարկուտ պիտի բերենք: Վազենք հիմա դէպի վեր»:

Ու նորէն երաղին տեսարանը վերադարձած էր Սաղըզ: Հովիւ Արմենակ Աստուծոյ հրամանը կրող թուղթերուն վրայ հակած՝ կը ժպտէր, երբ ժամկոչ Փանոս եկաւ ըսաւ անոր. «Եկեղեցիին առջեւ կաթողիկոսը քեզի կը սպասէ: Բոլոր հովիւները պիտի առնես քովը տանիս. Սիսակին եւ Միսաքին անունին ալ այծ եւ ոչխար դրէ, թող հովիւ ըլլան եւ քեզի հետ կաթողիկոսին դիմաց ելլեն: Կաթողիկոսը կ'ըսէ՝ – Արմենակին թուղթերուն մէջ անասուններուն տրուած հրամաններէն աւելի՝ մարդերուն տրուած հրամաններ դրուած են:

Անձ եւ տեղ փոխուած է նորէն երաղին մէջ: Լաթաքիա են եղեր ինք եւ Սիսակ: Մարդ մը կը սափրուի Լաթաքիոյ ծոյլ սափրիչին. իրր թէ այդ անձը Պասիթի ծովեղերքին վրայ իրեն եւ Սիսակին երեւցած ու անհետացած Թամպուրաճին է եղեր: Մէկ ալ ածիլուող մարդը Հաճի Հապիպլիի խեւ Առաքելին դէմքը առաւ, խեւ Առաքել եղաւ, սկսաւ քահ քահ խնդալ: Իսկ սափրիչը կ'ըսէր, անդադար կրկնելով եւ ճախարակի ձայն հանելով. «Երբ քեզի կարենամ վերջացնել, պիտի սկսիմ Տերսիմի այծ եւ Եփրատի ուղտ ածիլել, հէ՛յ, չէչէ՛ն...»:

Յետոյ շատ կանաչ, շատ դեղեցիկ զառիթափի մը վրայ, անծանօթ տեղ մը, ուրիշ յստակ առուներ կը հոսէին, երկու Սենեկալցի սեւամորթ զինուորներ ամուր ծիծերով կովու մը Ֆիսթան հաղցուցին ու պարանոցին վրայ

յուլունքներ շարելով ըսին, հայերէն խօսելով. «Ասիկա մատմուաղել Երանուհին է, չէ Ռիթան է, չէ Կրէթան է, չէ Սոֆիան է, չէ Ժինան է, չէ Սամիան է, չէ մէկն ալ չէ, դեղեցիկ է, անուշ է, քաղցր է, պաշտելի է. աչքերը – օ՛: Ծիծերը– օ՛: Սրունքները՝ – օ՛ օ՛՛: Այս կովը վաղը կ'ուզէ տիկին թաղուհի ըլլալ. եթէ չըլլայ՝ ծիծերը, սիրտն ու սրունքները պիտի նեղուին: Պիտի հրամայեն իրեն որ ցատկըռտէ, պիտի հրամայեն՝ որ պարէ. պիտի հրամայեն որ Հոլիվուտ երթայ եւ հոն Շամիրամ թաղուհիին դերը խաղայ. խորունկ եւ չար՝ ժպտի. օձի պէս հմայիչ՝ մե՛րկ մե՛րկ գալարուի. երկու սրունքներուն մէջ դեւ ու դժոխք հաւաքէ: Եթէ թաղուհի չըլլայ այս բարի, խելօք օրիորդ Երանուհին, Եւան կամ աշխարհի աղջիկը՝ սարսափելիօրէն պիտի չարանայ եւ վտանդէ տիկիններուն ապահովութիւնը: Անոնց ննջասենեակներէն պիտի փախցնէ Արա Գեղեցիկը, նոյնիսկ եթէ մեռած ըլլայ ան: Աշխարհի բոլոր լիզող շունները այդ նոր Նինուէին մէջ են, Հոլիվուտ են, Հոլիվուտի պէս տեղեր են»:

Սենեկալցի պինուորներն ու կովուկը, ինչպէս եւ դեղեցիկ գառնթաքիը չքացեր էին: Պատահեր էր երկրաշարժի պէս բան մը: Հիմա, աւերակ ծովեղերքէ մը քաջարի էշեր, վախկոտ նապաստակներ եւ ջղայնօրէն ոռնացող շուներու վոհմակ մը՝ կը մտնէին տարօրինակ առապաստանաւի մը մէջ: Հաղիւ մտած՝ կ'ըլլային բոլորն ալ ալիքներու դէմ խրխնջացող կատաղի ձի: Հսկայ եւ մոլեգին ձի մը կեցած էր նաւուն մէջ, թանձր մօրուքով ամբողջ մարդու մը քով, որ մէյ մը ձիուն, մէյ մըն ալ Միսաքին ականջին կը փսփսար «...Տրովա՛դա», «...զդո՛յշ», «... Տրովա՛դա»: Յանկարծ, չափէն աւելի դեղեցիկ կին մը, խելք թռցնելու աստիճան դեղեցիկ ու մերկ՝ ելաւ ալեկոծ ծովուն մէջէն եւ ըսաւ Միսաքին. «Այս թանձր մօրուքով ամբողջանն Ոդիսեւան է. շուն կայ մէջը, քաջարի էշ կայ, զդուշաւոր նապաստակ կայ: Ու կայ անոր մէջ աղուէս, ու կայ անոր

մէջ ձուկ։ Նաեւ ձի է, նաեւ առիւծ։ Արդանդիս մէջ այս բոլոր բաները կրեցի եւ օր մըն ալ վերջապէս եղայ անոր մայրը, որ յաղթէ աշխարհի ուժին ու դժուարութեան։ Անոր անհետանալէն ետք, Երեւցաւ Ոդիսեւս եւ ըսաւ. «Քեզ կամրջակէն վար պիտի նետեմ ալեկոծ ծովուն մէջ. այս ժամացոյցները քեզի տալէ ետք, յիմար մըն ես եթէ խեղդըւիս։ Ու տուաւ իրեն երկու ժամացոյց, կնոջ աչքի պէս խորհրդաւոր եւ փայլուն. անոնք անհետացած կնոջ համայիչ աչքերը ըլլային կարծես։ «Երկուքն ալ իմ են, – ըսած էր. մէկը քեզի թող ըլլայ, միւսը բարեկամիդ, Սիսակին տուր։ Անոնցմէ մէկը արու աղուէսի մը դործն է. արու աղուէս մը էդ առիւծի մը աչքին նայելով չինած էր դայն. միւսը դործն էր էդ առիւծի մը. էդ առիւծ մը չինած էր դայն, երկարօրէն նայելով արու աղուէսի մը աչքերուն։ Կեանքը զօրեղօրէն ապրողները պէտք է այդ կեանքէն սեփական ժամացոյց մը չինեն։ Ես, Աքիլլէս, Հեկտոր եւ մեզմէ առաջ ու ետքը եկած բոլոր հսկաները իրենց կեանքէն ժամացոյց մը չինեցին մարդկութեան. դուն պիտի կրնա՞ս, Սիսակ պիտի կրնա՞յ. ահա խելացի աղուէսը կրցած է, ահա քաջ առիւծը կրցած է։ Ո՛վ դինուոր Միսաք, դաղթական Միսաք, հեռաւոր ու հին աղդի մը Միսաք, կայ դեռ ուրիշ ժամացոյց մը, որ ես եմ չինած, բայց չեմ դիտեր աստուածները որո՞ն պիտի հրամայեն որ յանձնեմ դայն. ձե՞ր թէ ուրիշ աղդի։ Մարդու դանկ մըն է այդ ժամացոյցը. սլաքներէն մէկը սուր մըն է եւ միւսը փետուր մը. իսկ թուանշաններուն տեղ հայրենիքներ կան. աշխարհը բաժնուած է այդ ժամացոյցին մէջ հայրենիք առ հայրենիք։ Պատմութեան ժամացոյցն է ան եւ ոչ արեւին։ Երբ ժամացոյցը կենայ, Ազատութի՛ւնն է որ կը լարէ դայն։ Ուրիշ ոչ մէկ բան կրնայ լարել եւ աշխատցնել այդ սքանչելի դործիքը»։

Ծովը կատղած էր այս խօսքերէն վերջ, եւ երբ հսկան կը պատրաստուէր դինք ծով նետելու, ահեղ որոտում մը

պայթած էր նաւուն վրայ եւ քունէն արթնցած էր։ Սաւառնակներ Պաալպէքի երկաթուղային կայարանը կը ռմբակոծէին։

Գրեց Միսաք այս երկար երաղը Սիսակին.— «Թէեւ ծայրէ ծայր յողնութիւններու արդիւնք ցնդած բաներ են սոնք, բայց ուղեղիս մէջ վախեր մտած են ու բառեր. «կեանքը զօրեղապէս ապրողները այդ կեանքին սեփական ժամացոյց մը պէտք է չինեն»։ Կ'աւելցնեմ իսկոյն՝ — նաեւ զօրեղապէս ապրող ազգերը։ Հայը իր ժամացոյցով պէտք է ընթանայ եւ ոչ թէ ուրիշներուն։ Բարեբախտաբար, Սիսակ, քեզի պէս ես ալ երաղներուն արժէք չեմ տար, եւ քանի մը օրէն եթէ բան մը չպատահեցաւ, ջղայնութիւններու յիմար ժապաւէն մը կը համարեմ այս ամբողջ զառանցանքը, եւ վերջացաւ։ Հեռաքրքրականը ամէն երաղի մէջ տեղէ տեղ, անձէ անձ եւ դէպքէ դէպք եղած ցատկըռտուքներն են։ Երեւի, առտուան դէմ կայարանին ռմբակոծումն էր այս երաղիս ճարտարապետը։ Ինչ եւ է. քանի մը սիվիլ զոհէ զատ բանակի զոհ չկայ։ Կը մեկնիմ Հոմս։ Փոխան այս երկար և ստախօս երաղին, կրնայի թերեւս աւելի հետաքրքրական բաներ դրել, բայց այս անգամ այսպէս եղաւ, կը ներես։ Աշտանց ընտանիքին անշուշտ լաւ կը նայիք։ Լեւոնին եւ Գուրգէնին պարագաները կը մխիթարէք։

ՄԻՍԱՔ

⁂

Վիշիի կառավարութեան զինեալ ուժերը ընդհանուր նահանջի մը սկսած էին։ Հարաւէն թէ արեւելքէն, Ազատ Ֆրանսացիներն ու Անգլիացիք կը յառաջանային ներս, զբաւելու ամբողջ Սուրիան ու Լիբանանը։ Ծանր էր կացութիւնը մանաւանդ Հոմսի եւ Փալմիրի միջեւ։ Զինուորներէն մոլեռանդ փիքէնիստներ շատ տխուր էին, իսկ միւս բոլոր զինուորները ուրախ էին, որ պարկեշտօրէն կռուելէ ետք, իրենց դերը վերջացաւ դրեթէ։

Հոմս էին։ Միասք գրեց նամակ մը, Որոնդէս գետի եղերքէն եւ այդ նամակը պատերազմի վերջին նամակը եղաւ։ Օր մը առաջ հասեր էին Հոմս ու տեղաւորուեր զինուորական վարժարանին շրջափակը։

Սիրելի Սիսակ,

Գիշերը անցուցի մեր գեղեցիկ Որոնդէսին եղերքը։ Մեր Անտիոքի նշանաւոր գետն է ասիկա, որուն ակը այս կողմերն է։ Երկնցայ ջուրերուն քով ու գրեթէ աչքս քուն չմըտաւ։ Գետէն ելած պաղ ջրաշոգին կը սառեցնէր ոսկորները, այլ ես զարմանալիօրէն հանդիստ կը զգայի ինքզինքս։ Կրնայի՞ անհանդիստ ըլլալ, քանի որ մեր ծննդավայրին գետն էր ասիկա, մեր մանկութեան քաղցր ու առատահոս ջուրը։ Այս ջուրին քով հին Անտիոք քաղաքը կար, Սելլիուս լերան ստորոտը։ Ու կային աննման ջրվէժներով Տաֆնէի կանանչութիւնները։ Կային Սուեսիոյ խաղաղ մարգագետինները, կար գետաբերանին քով առապաստանաւերու փոքրիկ նաւահանդիստը, Կասիոս լերան կապմած սքանչելի ծովախորշը։ Ինչպէ՞ս հանդիստ չըլլայի յիշատակներու այս քաղցր ջուրին եղերքը։

Սիսա՛կ, պանդուխտներու մեր նոր դիւղաքաղաքը մոռցեր էի կարծես ու քովն էի մինչեւ առտու ծննդավայրի սա ջուրերուն։ Հայութեան բախտին չափ տխուր բախտ մը ունի Որոնդէսը։ Սուրիոյ բոլոր ջուրերը հիւսիսէ մը կը բխին ու դ'երթան դէպի հարաւ, մինչ Որոնդէսի ջուրերը հակառակն են. բխելէ ետք, դ'երթան հիւսիս։ Ըմբոստ են, տխուր, պղտոր։ Մի՞նչ ջուրեր չեն, ռամիկ ջուրեր չեն։ Եւ ժողովուրդներուն մէջ ընտիր եւ ըմբոստ չե՞նք մենք։ Շատ մը բաներու մէջ չի՞ հոսիր մեր կեանքը հակառակ ուղղութեամբ։ Բայց գետաբերանը ամէն բան կը շտկէ ի վերջոյ։ Մեր տարաբրութեան գետաբերանն ալ հայրենիքն է, Հայաստանը։ Ուրիշներ կը կարծեն որ ձուլումն է։ Ճիշդ չէ։ Տեղ մը կայ, որ դժբախտ եւ ըմբոստ Որոնդէսի ընթացքը կը թեքի եւ կը սկսի բնականոն դառնալ. Ճքսըր–Շողուրի

եւ Ճըսըր–Հատիտի մօտերը պէտք է ըլլայ կարծեմ այդ թեքումը դէպի ընտանեան ընթացք: Եւ մեր Տարաղրութեան դարհուրելիօրէն դժբախտ եւ ըմբոստ դետն ալ, յուսանք որ այս ընդհանրական պատերազմին եւ հաւանական հայրենադարձի մը քովերէն սկսի իր թեքումը դէպի Հայաստան: Կրնայ ըլլալ որ վաղուան խաղաղութիւնն ու հաւանական ներդաղթ մը՝ ըլլան թեքման վայրերը մեր ընդհանուր Տարաղրութեան. ըլլան Ճըսըր–Շողուր մը եւ Ճըսըր–Հատիտ մը:

Սիսա՛կ, ուղածիդ չափ թերահաւատ եղիր, ուղածիդ չափ խնդա՛ վրաս: Ի՞նչ պիտի ընեմ, դիտե՞ս. խաղաղութիւն որ ըլլայ՝ պիտի ընեմ հետեւեալը: –

Եթէ անկախ Հայաստան մը ունենանք, երթալու բնաւ դժուարութիւն չ'ըլլար արդէն, կ'երթանք:

Եթէ Հայաստանը Գերմանացին առաւ՝ պիտի դիմեմ որ ընդունին զիս:

Եթէ սատանան առաւ՝ պիտի պաղատիմ եւ երթամ:

Պոլշեւիկնե՞ր ալ մնացին: – Նորէն պիտի դիմեմ:

Հայ եմ, եւ կարեւորը ինծի համար դուրս չմնալն է: Ողջ հասնիմ, հո՛ն մեռնիմ: Միակ ճշմարտութիւն մը դիտեմ ես հիմա: – Հայը ամէն դնով Հայաստան: Ուրիշ ամէն տեսակ փրկութիւն կասկածելի է, մտածէ՛:

Հազար կարօտով՝
ՄԻՍԱՌ

⁂

Վիշիստները պարտուեցան, պարպեցին Սուրիան, Լիբանանը: Աղատ Ֆրանսացին ու անգլիական զօրքերը մնացին ու շարունակեցին պատերազմը հասարակաց թշնամիներու դէմ:

Բաղմաթիւ զինուոր տղաք վերադարձան դիւղաքաղաք, Այնճար: Բերին իրենց հետ քիչ մը դրամ, քիչ մը հագուստ, քիչ մը ուրախութիւն: Ուրիշներ անմիջապէս

անցան դաշնակից բանակներու մէջ ու մեկնեցան Ամիրիկէ, մտահոգութիւնը ներկայ պահելով իրենց ծնողքներուն եւ մօտիկ պարագաներուն մէջ։ Կային նաեւ տղաներ, որոնք Ասլան, Բայազ կամ Դամասկոս կը մնային, առաջուան պէս։

Միսաք չկնաց այլեւս ուրիշ տեղ։ Մնաց գիւղացիներուն հետ։ Բացուեցաւ տղային վարժարան, եւ Սիսակն ու ինք, քանի մը ուրիշ ուսեալ տղոց հետ եղան ուսուցիչ։ Կրթեցին պզտիկ բոպիկ աշակերտներ եւ ստացան շատ փոքրիկ ամսական։ Ստացուածը անունով ամսական էր միայն· իրականին մէջ տարին քանի մը հեղ չնչին դումարներ էին, որոնք կը տրուէին իրենց հոգարարձութեան կողմէ։ Եթէ գպրոցը հեռաւոր գաղութներէ նուիրատուութիւններ չարձանագրէր, բոլոր ուսուցիչները բացը կը մընային։

Սիսակ եւ Միսաք շատ տխուր չէին։ Վերջապէս սկըսած էին «լաւ» բան մը ընել, փոխանակ պարապ մնալու։

Մինչեւ պատերազմին վերջը դրեթէ նոյն բաները եղան։ Բոլոր գիւղացիներով օր մը անօթի եղան, օր մը կուշտ։ Բոլոր գիւղացիներով օր մը պատուած հագուստ հագուեցան, ուրիշ օր մը յաջողեցան պալիայի պարկեշտ հագուստ մը գտնել։

Զմեռներ եղան դարձեալ, սաստիկ ձիւներ տեղացին դարձեալ, փոշիներու մրրիկ բարձրացաւ դարձեալ։ Ու դարձեալ մալարիա կար, ու դարձեալ մահ կար։ Նորէն անբնական էին իրերը, վիճակները, աշխարհի շատ մը բաները։

Դաս տալու եւ համբերութեամբ վարձատրութեան ըսպասելու լաւ բանէն դուրս, Սիսակ եւ Միսաք կ'ընէին նաեւ «դէշ» ու «անյարմար» բաներ։ Իրիկունները երբեմն երկուքը առանձին, երբեմն ուրիշ ընկերներով, կ'իջնէին Դամասկոսի ասֆալթապատ ճամբան, իբրեւ թէ մաքուր օդ ծծելու։ Բայց մաքուր օդի պատրուակով եղած մայրամու-

տի այս արշաւները կը փոխուէին տակաւ «աղտոտ հեղուկ» ըմպելու ախորժակի մը, երբ երթային դէպի հարաւ, կարճուկ Համբարձումին խանութը, կամ յառաջանային դէպի հիւսիս, Ապու Ալիին կապելան: Հին հիւանդանոցի վարի յարկը եղող տարապայմանօրէն դէր մարօնիթ Մէրիէմին ստեղծած դինիի նախկին միջավայրը դադրած էր հետաքրքրական ըլլալէ այն օրէն ի վեր, երբ Մըրճ դիւղէն երիտասարդ ձիավաճառ մը ամուսնացած էր Մէրիէմին առինքնող քաղցրութեամբ աղջկան հետ: Կարճուկ Համբարձում, որ հայու, ասորիի եւ հալածուած չղջիկի կերպարանքով մէկն էր, աւելի հետաքրքրական էր հիմա տղոց համար: Սիսակ կ'ըսէր անոր մասին.

– Այս մարդը խոշ մարդ մըն է միշտ: Իշու լեղուով խօսիս հետը, մարդու պէս կը պատասխանէ. մարդու լեղուով խօսիս՝ յանկարծ կը դռայ: Միշտ դինով աւանակի մը պէս է եւ միշտ դինովցնող աղուէսի պէս: Մարմինը իմ մարմնիս պէս՝ ոչինչ, մարմնի սկզբնաւորութիւն մըն է միայն, բայց տարօրինակ է ժպիտը: Ղրուշ մը, Ասորի մը եւ օսմանեան ոսկի մը միասին երբ ժպտեցնես՝ այս Համբարձումը ժպտած կ'ըլլայ:

Իսկ Միսաք կ'ըսէր.

– Բառերուն մէջ կոշտութիւն եւ յօնքերուն տակ չիրթ բաներ կան: Այս բոլորով միասին, կը թուի ինծի բարի եւ խեղճ մէկը, որ իր հայ ըլլալուն եւ աղքատութեան դիմաց կեցած՝ երդում ըրած է սա բառերով. «Բղիկ բղիկ ըլլամ, եթէ օր մը չհարստանամ»:

Եթէ ուրեմն չիմէին իրիկունները այս տարօրինակ արարածին քով, կը խմէին Ապու–Ալիին կապելան: Պայման էր ատիկա: Ապու–Ալի արաբերէն խօսող դինիի տակառ մըն էր: Ընդարձա՛կ ընդարձա՛կ ժպիտ էր, ընդարձա՛կ ընդարձա՛կ բարի խօսք: Բայց չհաշուող չէր. օրթոտոքս էր անիկա: Դրամ դիղելու իր գործակալներն էին ժպիտը, արաբերէն լեղուի մեծարանքի ճոխ արտայայտութիւննե-

ը, օղին, գինին, նիկը եւ գիւրին կենցաղի համար պատող կիներն ու աղջիկները։ Դամասկոսէն Պէյրութ տանող ճամբան օդտակար կ'ըլլար Անգլիացիներուն, Ֆրանսացիներուն, Սմերիկացիներուն, այլ մանաւանդ օրթոտոքս Ասու-Ալլին։ Կը բերէր այս ճամբան իրեն գինուորական, առեւտրական, կալուածատէր, չոֆէօրներ եւ հայ թշուառ տարագիրներ։ Դոհ մարդ մըն էր, գոհունակութեան խոշոր տակառ մը։

– Մանիշակագոյն աչքերով պզտիկ աղջիկ մը կայ քովը – կ'ըսէր Սիսակ.– օր մը կրնայ պատերազմ ծաղիլ Հայաստանի եւ Նոր-Զելանտայի միջեւ անոր երեսէն։ Եթէ Նոր-Զելանտացի սպան անդամ մըն ալ կամթէ գինք, բուն դէշ բանը այն ատեն պիտի պատահի։ Եթէ արտասահմանի Հայերուն նայի այդ մանիշակագոյն աչքերով պզտիկ աղջիկը, անոնք բոլորն ալ կը մոռնան տարագրութիւնը անոր նայուածքին մէջ։

Սիսաք.

– Իսկ եթէ Հայաստանի այրերուն նայի՝ տարագիր չե՞ն ըլլար։

Սիսակ.

– Նոր-Զելանտացի սպային հարցնելու է։ Բայց եթէ անդամ մը եւս կամթէ՛...

– Հայաստանը ոմիկիանոսներու դէ՞մ պիտի հանեն։

Սիսակ.

– Ասու-Ալլի՛, Ասու-Ալլի՛, ի՛նչ մարդ ես, Ասու-Ալլի՛...։

⁂

Եւ ըրին ուսուցչութիւն։ Եւ ըրին պատոյտ։ Եւ ըրին հաւաքոյթ։ Խօսեցան տեղական պզտիկ պատերազմէն, պզտիկ խաղաղութենէն։ Վիճեցան մեծ պատերազմի մասին եւ մեծ խաղաղութեան մասին, որ պիտի գար։ Տեսան ծանօթ մարդիկ, անծանօթ մարդիկ։ Գացին յուղարկաւորութեան ու գացին հարսնիքի։ Իրենց տրամադրութիւնը խըն-

դաց, ճանճրացաւ, լացաւ, փիլիսոփայեց։

Եւ Բայազէն թռան սաւառնակներ։ Եւ այցելեցին Պէյրութ մարտանաւեր։ Եւ դիւղաքաղաքէն քիչ մը հեռու, Տէր-Զանունի փոքրիկ կամուրջին վրայէն անցան զինուորական կառքերու անհատնում կարաւաններ, երբեմն դէպի Պէյրութ, յաճախ դէպի Դամասկոս։ Անգլիացիներ էին, Աւստրալիացիներ, Նոր-Զելանտացիներ, Սեւամորթներ։ Ու կային դեռ Ֆրանսացիներ, Լեհեր, Զեխեր, Ամերիկացիներ։ Աշխարհի բաղում ազգերէն բաղում զինուորներ անցան փոքրիկ կամուրջին վրայէն, մինչեւ որ թերթերը դրին, բաստիոնները խօսեցան եւ մարդիկ պատմեցին իրարու դերմանական անձնատուութեան մասին, ու յետոյ օր մըն ալ հիւլէական ռումբի մասին, ճարոնական դժբախտ քաղաքներու մասին, եւ ի մասին ընդհանուր խաղաղութեան։

Եւ այնուհետեւ, տեղ մը, նշանաւոր քաղաքի մը մէջ, ազգերու ներկայացուցիչներ հաւաքուեցան, ուխտեր ըրին, ճառեր խօսեցան։ Դրին մէջտեղ նոր դատեր, հին դատեր։ Աչքի, արեւի ու հայելիի խաղեր խաղացին բոլոր դատերուն հետ։ Ցոյսի եւ յուսահատութեան եղերա-դաւեշտական մրցում մը կազմակերպուեցաւ ապա, ընդ հովանեաւ մեծագոյն տէրութեանց։

Ու թէեւ բարի եւ լուսաւոր չէր ամէն բան սկսող խաղաղութեան մէջ, ըստ քաղաքականութեան վարժ ժողովուրդներուն, այսուհանդերձ տարապիր Հայերը սկսան արեւ ու փրկութիւն տեսնել բոլոր մութ խօսքերուն մէջ։

Ու թէեւ չփոթ էր տակաւին ամէն ինչ, բայց օտարութեան մէջ ապրող Հայերը այդ չփոթին մէջ տեսան յստակութիւն։ Յստակութեան կապեցին յոյս։ Յոյսին՝ հայկական հողերու ամբողջացում։ Դրին, Հայերը, քաղաքական սուտ խօսքերու եւ սին խոստումներու վրայ միամիտ ժողովուրդներու յատուկ ժպիտ, տհաս ազգերու լաւատեսութիւն՝ իրենց հին սովորութեան համաձայն։ Չհամոզուե-

ցան որ կեանքը, մանաւանդ ժողովուրդներուն միջազգային կենցաղը, առաջուան պէս եւ դուցէ առաջուընէ աւելի՝ խաբեբայութիւն է, կեղծիք, շահեր հետապնդող անողորմ հաշիւ: Չհամոզուեցան, բնա՛ւ, բնա՛ւ, որ նուաճումներու պաղ, արիւնոտ թուաբանութիւն մըն է, յաւերժօրէն չոր աղիւսակ մը՝ մարդկային ամբողջ գոյութիւնը երկրի վրայ:

Մեր ժողովուրդը չեղաւ նորէն՝ պաղ, ճարպիկ, վերապահ: Չեղաւ խոհեմ ու խորամանկ: Չեղաւ իր խաղը ճարտարօրէն խաղացող: Հաւատաց, յուզուեցաւ ու աղմուկ հանեց: Շփոթեցաւ եւ սկսաւ ուրախութենէն պոռալ, խանդավառ վայրենիի ձայներ հանել, հայրենասիրական ականջ ծակող ճիչեր արձակել: Մինչդեռ այդ շրջանին, բազում ժողովուրդներ ծածկեցին շատ մը բաներ ու միայն չոր հաշիւ ըրին, քաղաքական բաւիղներու մէջէն ճարտարօրէն ընթացան՝ հաւատալով միայն ուժին ու խորամանկութեան: Գիտէին որ հիւլէական ռումբի դիւտ ընող մեծերը Արդարութեան դիւտը պիտի չընէին իրենց հանդիպումներու ընթացքին, այլ նոր անարդարութեանց նոր դիւտեր:

Եւ սակայն, հակառակ քաղաքական այս տխուր շփոթին, պատահեցաւ իրականօրէն զեղեցիկ բան մը, իրականօրէն յուզիչ. –Արտօնուեցաւ Հայերուն զանգուածային հայրենադարձ:

⁂

Ի լուր Արտասահմանի բոլոր Հայերուն ծանուցուեցաւ, որ ներդաղթի արձանագրութիւններ պիտի ըլլան: Յուզում եւ իրարանցում տիրեց ամէն տեղ: Յուզում եւ իրարանցում՝ թերթերու մէջ, եկեղեցիներու բակին մէջ: Յուզում եւ իրարանցում՝ ակումբներու մէջ, ժողովներու մէջ, տուներու մէջ, սրճարաններու մէջ, փողոցներու մէջ: Ու նաև՝ աշխարհի վրայ ուր որ Հայ կար: Ներդաղթի խորհրդա-

ծութիւն ու խորհրդակցութիւն՝ ճամբորդութեանց ընթացքին, ընտանեկան այցելութեանց ընթացքին, երկու Հայու առեւտրական սակարկութեան ընթացքին: Այդպէս՝ առտու կանուխ, սուրճ խմելու ատեն: Այդպէս՝ կէսօրին, ճաշի ժամանակ: Ու այդպէս նաեւ վերմակի տակ: – Ներդաղթ: Լա՞ւ է երթալ, ղէ՞չ է երթալ: Շո՞ւտ երթալ, ո՞ւշ երթալ: Ծախե՞լ ամէն ինչ երթալ, լքե՞լ ամէն բան ու մեկնիլ: Ճոխութեա՞ն վայր մըն է հոն, չքաւորութեա՞ն վայր մը: Ռուսական վարձատրութի՞ւն մըն է Հայերուն, պոլշեւիկեան խորունկ դա՞ւ մը: Ազատագրութեան տե՞ղ մըն է այսօր մեր հայրենիքը, թէ արդեօք բանտ մը, թէ արդեօք ղերեզման մը:

Ու շուտով ներդաղթը եղաւ երկու տեսակ չատախօսութիւն, Սիսակին համար, Միսաքին համար, ամէն տեղ, ամէն Հայու համար: Եղաւ ներկայ Հայաստանին ի նպաստ չատախօսութիւն, ի վնաս չատախօսութիւն: Ամէն պարագայի տակ, օտարութեան մէջ վտանգաւոր աղմուկ: Ամէն ապդ դիտցաւ որ վեց տարեկան մանուկներ ենք, անտանելիօրէն անկեղծ, անտանելիօրէն աղմկոտ եւ յամառ:

Վասն զի ներդաղթը եղաւ մանաւանդ աղդային վտանգաւոր անճարակութիւն մը Սիսակի աչքին, քանի որ պատահեցան իսկոյն ծանր վէճեր, ծանր անհանդուրժողութիւններ, եղբայրասպանութիւններ: Իրականին մէջ այդքան քաղցր այդ թուականին՝ խառնեցին իսկոյն դառնութիւն, հաշիւներ, ատելութիւն: Փարոդչութիւններ խառնեցին մէջը, եւ սրտերը լեցուեցան կասկածով, բարկութեամբ, տխրութեամբ: Կրնար լաւ ըլլալ աշխարհի ամէնէն լաւ այդ բանը, այլ ամէն կողմէ ուղեցին որ չըլլայ: Անվստահութիւն ու ոխ կապեցին անոր: Ուրիշ չատ լղբրճուկ բաներ: Հայաստանի ու հայրենասիրութեան վրայ անընսդատ չարաչահութիւն: Օրինակ, Հայաստանը հին, տառապած ու չատ բարձր մշակոյթ ստեղծած ազդի մը հայրենիքը չէր ըստ հայրենադարձի ղեկավարներուն, այլ ո-

բոշ դաղափարի մը պատերազմական մէկ խրամը։ Պոլշեւիկեան սարսափելիօրէն բարակ մաղ մը՝ որ Արտասահմանի բոլոր դաղութներուն մէջ Հայաստանի անունով հայ կը մաղէր։ Ստուկ ներածելու առեւտրական խոշոր ձեռնարկ մը ըլլար կարծես եղածը կամ ոչխարի վաճառականութիւն մը։

Բայց ոչխա՞ր պէտք էր տանէին, թէ մարդ, թէ Հայ։ Մի՞թէ ոչխարի՞ կարօտ ունէր հայրենիքը թէ բարի ու վըշտահար ճակատով տարագիր զաւակներու։ Հայաստանը ստրուկնե՞րու ծնունդ տուած մայր էր, թէ աղատութեան մոլիներու. Հա՞յկ մը ծնանած էր դայն, թէ ոչխար մը։

Պիտի ընէին ուրիշ ազգեր իրենց հայրենադարձը լռութեամբ, լրջութեամբ, անաչառութեամբ։ Ու նաեւ խորին անկեղծութեամբ, ու նաեւ երկար համբերութեամբ, ու նաեւ անսպառ ներողամտութեամբ։ Պիտի ընէին դայն՝ մոռնալո՛վ ամէն ինչ, բուժելո՛վ ամէն վէրք. առանց խայտառակելու, առանց երբեք խայտառակուելու։

Այլ եղան ծուռ բաներ, տղեղ բաներ, վնասակար բաներ։

Յուղուեցան դաղութները, բոլորը. յուղուեցան դաղութները, բոլորը. յուղուեցան մնացողները, բոլորը։ Տուժեցին նիւթապէս, ու ոչ ոք շահեցաւ բարոյապէս։

– Անուշ եւ անհրաժեշտ բան մըն է հայրենադարձը, անուշ եւ անհրաժե՛շտ՝ կ'ըսէր Միսաք։ – Կարդադրութիւնները խակ են. թող ըլլան, պէտք է ներել, պէտք է կարդադրութիւններէն անդի՛ն նայիլ։ Սկզբունքը նուիրական է, գործը լուրջ։ Հաշուող, վարձատրուող եւ քաղաքէ քաղաք դեղերող մունետիկներուն մտիկ իսկ չեմ ըներ։ Թող իրենց ուղած անճարակութեամբ քարոզեն։ Ներդաղթի անհրաժեշտութեան դերագոյն մունետիկը յանձնախումբերու շատախօս փրոփականտիսթները չեն, իմ սիրտս է։ Արդ, անուշ եւ օգտակար է հայրենադարձը. հայ մարդու իմ սրբազան արարքս է ան, դերագոյն ու դեղեցկագոյն ծէսը

Հայ ըլլալուս։ Իրենց բոլոր մաղերէն տրամադիր եմ անցնելու. իմ սեփական երկրիս համար՝ տրամադիր եմ անցնելու նոյնիսկ մանր ասեղի մը մանր ծակէն։ Դեռ ի՞նչ կ՚ուզէք։ Պիտի ձգեմ օտարութեան այս ապուշ ժամանակը, որ հոգիիս բոլոր ուժերը կ՚ամլացնէ. պիտի ձգեմ ապուշ տարածութիւնները, պիտի ձգեմ Տարադրութիւն ըսուած այս երկարամեայ ու եղերական անհեթեթութիւնը ու երթամ։ Ոչ մէկ խօսք մտիկ կ՚ընեմ, թող ուզած մարդը ուզած քարոզը կարդայ, ես քարոզի պէտք չունի՛մ։

Պատերազմի խրամներու ետին, երբ աշխարհը կործանումի մէջ էր, Միսաք երգած էր հայրենադարձ։ Սատանան ըլլար Հայաստանի իշխանաւորը, սատանային պիտի պաղատէր որ ընդունի զինք եւ տանի։ Ու ստեղծուած էր տհա պատեհութիւնը։ Ծուռ մո՞ւռ ձեւով՝ – հոգ չէ։ Պասալիքի մէջ տեսած երազին պէս խառնակ բա՞ն մը.– այո՛, աւելի եւս խառնակ։ Այդ երազը անճոռնի էր, բաւական քաոսային, անլուծելի, բայց ունէր կեանքի խորունկ կէտեր, խորունկ իմաստներ, – կաթողիկոսի եւ հովիւի պատմութիւն, տուիծամարտի, Տէր Յովհաննէսի աշտարականման թղթաժայռի եւ Զորեպան Գալուստի պատմութիւն, աղջիկ ըսուածի, Ոդիսեւսի եւ ժամայոյցի պատմութիւն։ Ներդաղթն ալ կրնայ անճոռնի ըլլալ, անկապակից եւ քաոսային տեղեր ունենալ, բայց պայծառիմաստ մեծ բան մը ունի անշուշտ։ Պատերազմին մէջ երազ մը տեսած էր ինք, խառնակ երազ մը, ու նոյն պատերազմին մէջ, թերեւս նոյն գիշերը, հայրենի հողն ալ երազ մը տեսած էր, – ներդաղթին խառնակ երազը։ Երկու պարադային ալ, խառնակութեան պատճառը արտաքին էր. դուրսի աղմուկը, սաւառնակները, տեղացող ռումբը, պատերազմը։

Սիսակ մտիկ կ՚ընէր։ Սիրտ, մխիթ, ջիղեր՝ լեցուն էին երկար ատենէ մը ասդին խռովքով։ Խօսելէ առաջ եւ յաճախ նաեւ խօսելու ընթացքին, սկսած էր ներդաղթի այդ օրերուն նայիլ հեռաւոր տեղ մը, անյայտ կէտի մը։ Այդ-

պէս, դիմացինէն աւելի, ան կարծես իր խօսքերը կ'ուղղէր հորիզոնին ծայրը ինկած լեռնադագաթի մը, – Մեժտելի աւերակ բերդին, Բայազէն անդին տարածուող դաշտաղեստիններուն եւ կամ երկինքին վրայ լողացող ամպի կտորի մը: Միսաքին չափ ու թերեւս աւելի՝ խանդավառ էր հայրենադարձով: Այլ չկրցաւ պահել խանդավառութիւնը: Ըսած էր. «Հայը իր պատմութեան լաւագոյն հաւկիթներէն մէկը ածեց»: Յետոյ այս նախադասութեան վրայ աւելցուց միշտ. «Բայց իր սովորութիւնն է առհասարակ, ածած հաւկիթները անզգուշութեամբ կոտրել. ածելուն մէջ յաջողակ ենք, բայց հաւկիթը պահելուն մէջ շատ ճախաւեր»:

Կը տանջուէր Սիսակ: Լուսաւոր որոշում մը յանկարծ տգեղ միջոցներով սկսած էր կիրարկուիլ: Ստիպողական անխնելքութիւն մը կար մէջտեղ, կարծես ստիպողական չարութիւն մը, կիրք մը: Առաջին մէկ օրէն, երկրի իշխանութիւնները Արտասահմանը խրտչեցնելու նեւեւ ըլլային կարծես: Իրենց պատմական որոշումը առնելէ եւ դաղութներու հայութեան մէջ ընդհանրական դինովութեան տրամաբանել չուզող վիճակ մը ստեղծելէ անմիջապէս ետք, փոյթ ու ջանք չէին խնայեր ահա, ճախողցնելու անոր բարւօք գործադրութիւնը:

Կը մտածէր Սիսակ, թէ ինչո՞ւ ոտքի ելլելու այս ճակատագրական հրաւէրը փափաքուեցաւ որ տեղի ունենայ բոլորովին հապճեպ ու հում պայմաններու մէջ, թէ ինչո՞ւ խիստ կարճ պայմանաժամ մը նշանակուեցաւ ներդաղթին համար, առանց հաշուի առնելու հապճեպէն բխելիք հսկայական աղէտը, նիւթական թէ բարոյական դետնի վրայ: – Փութկոտ գործին ոտանայ կը խառնուի –: Դարաւոր ճշմարտութիւն մը չէ՞ր միթէ ժողովուրդին այս խօսքը: Ի՞նչ հարկ կայ այսքան աճապարելու գործի մը մէջ, որ կոչուած է հիմնական նշանակութիւն ունենալու, որ խաղաղութիւն, խոհեմութիւն եւ լրջմտութիւն կը պահանջէ

ամէն բանէ առաջ։ Եւ իր ցաւագին խոհերէն մէկը խօսեցը-նելով.

– Խաղալի՞ք է ասիկա, թէ ներդաղթ։

Եւ Սիսակին հոգին կ'այպանէր եղած մակերեսային վերաբերմունքը, թեթեւութիւնը, չար ու անխիղճ անպա-տասխանատուութիւնը։ Բնա՞ւ խելք չկար, բնա՞ւ տեղե-կութիւն չկար Արտասահմանի մասին, որպէսզի այսքան կարեւոր եւ համազգային գործ մը չյանձնուէր անուն, ժո-ղովրդական վարկ ու պատասխանատուութիւն չունեցող մարդերու քմահաճոյքին։ Յետոյ, սիրտ խառնող խօսքեր, շարա՜ն շարա՜ն յօդուածներ, տրամադրութիւն փճացնող արտայայտութիւններ ամէն կողմ, ամէն օր, ամէն ժա՛մ։ Մէկ կողմէ շռայլ խոստումներ, – դիւրութիւն, արեւ, եր-ջանկութիւն, եւ միւս կողմէ ահաւոր հաւատաքննութիւն մը ու ծածուկ սպառնալիքներ, երկդիմի նախադասութիւն-ներ, սոսրերկրեայ ակնարկութիւններ։ Ո՛չ, չէր մնացած առաջին օրերու ոգեւորութիւնը Սիսակին մէջ։

– Միսա՛ք, կարծես հայու գործ չէ՝ ասիկա, կարծես մնոր մէջ Հայը գործ չունի։ Եղբա՛յր, կաթողիկոս, ազգա-յին մարմիններ, կուսակցութիւններ չկայի՞ն։ Հոս ո՞վ է Հայուն գլուխը։ Արտասահմանի բոլոր հեղինակութիւնն-երը անտեսուեցան, արհամարհուեցան, եւ գործը յանձնուե-ցաւ անյայտ եւ անլուրջ արարածներու։ Հասկցա՛նք. հոն տէր կայ, իշխանութիւն կայ, պետութիւն կայ. բայց հոս ալ հօտը առանց հովիւի չէր. առաջնորդողի պաշտօնը յե-տին ոչխարներո՞ւ պիտի յանձնուէր թէ հովիւներուն։ Ըստ իս, երթալու որոշում առնելէ առաջ, հարկ է ահաւասիկ մտածել, տասը չափել մէկ կտրել։ Հայաստանը Հայաս-տան է, չի՛ փախիր։ Թող ըսեն՝ – ով կ'ուզէ, երբ ուզէ՝ թող գայ։ Թող գոնէ պայմանաժամը երկարաձգեն բաղմա-թիւ տարիներու վրայ։ Եւ որ ամէնէն կարեւորն է՝ քիչ մըն ալ ազատութիւն պէտք է. մարդ ըսածդ պէտք է ամէն տեղ բաւական ազատ ըլլայ, մանաւանդ իր երկրին մէջ։

Հայրենիքս քթէ՞ս պիտի բերեն։ Այս օրէն մինչեւ ճշդուա՞ծ օրը միայն Հայաստանը մեր հայրենիքն է եւ անկէ ետքը չէ՞։ Յանձնախումբերու կարգադրութիւններով ոչ զաւակ կը ծնի եւ ոչ ալ հայրենիք կը գոյանայ։ Պատմութիւն, արիւն եւ յաւերժութիւն՝ կը ստեղծեն ազգն ու հայրենիքը։ Թող հասկնան։

Սիսակ եւ Միսաք, մանկութեան բարեկամներ մինչեւ վերջ, չեղան ներդաղթի շուրջ իրարու համաձայն։ Գիւղաքաղաքին ընկերները այս կէտին մէջ բաժնուեցան երկու մասի.— Սիսակին հետ, Միսաքին հետ։ Ու փոքրեր, ու մեծեր, ու կիներ՝ – Սիսակին պէս, Միսաքին պէս։ Ու Այնճար եռայ։ Ու հրապարակներու վրայ սոսկալի վէճ։ Ու տունէ տուն տխրութիւն, յամառութիւն, դժուութիւն։

Ըսին մէկ կողմէ.

– Հոն ամէն ինչ լաւ է, դիւրին է, արագ է, առատ է, արդար է։

Ըսին միւս կողմէ.

– Այդպէս չէ. ատիկա քարող է, ամէն ինչ քարող է։ Թող ճիշդը ըսեն։ Թող լայն խորհին։ Թող հաշիւ չմաքրեն եւ չատեն։ Հայրենիքը յստակ է եւ ընդհանրական։ Միայն մէկու մը չէ, միայն կողմի մը չէ, պայմանաժամով չէ...

Եւ առաջինները ըսին՝ – Հայուն երկիրն է անիկա։ Եւ վերջինները ըսին՝ – բայց ափսոս որ ազատ չէ բնաւ։ Այս ներդաղթը այս ձեւով կը փաստէ, որ հայրենիքին թշնամի հաշիւներ դրուած են նուիրական արարքի մը մէջ։

Արտասահմանի մէջ երկու համատարած ձայներ կը շրջէին հայութեան համար։ – Սովետական Հայաստան, կը շեշտէր մէկը, ազա՛տ Հայաստան, կը շեշտէր միւսը։ Եւ ականջները, հայոց ժողովուրդի տարաղի՛ր ականջները, մանր սրբագրութիւններէ ետք, կ'անդամագրուէին այս երկու համատարած ձայներէն մէկուն կամ միւսին։ Այնճար եկած թերթերը, այդ օրերուն, վիճող Միսաքներ էին, վիճող Սիսակներ էին։ Կը բաղմացնէին Այնճարի մէջ եւ ուրիշ

որքա՜ն մեծ՝ու փոքր Այնճարներու մէջ՝ տեսակը Մխաք-ներուն եւ ենթա-Մխաքներուն, Սխակներուն եւ ենթա-Սխակներուն: Կը ճաշէին հոգիները թերթերու խոհանո-ցէն եկած թունդ ճաշը, – վէճ, յուղում, հայհոյանք: Կը ճաշէին, առաւօրէն, ղիրար չէղոքացնող, ղիրար ոչնչացը-նող մեծ խօսքեր, իբրեւ թէ մեր պատմութեան եւ մարդ-կային անխորտակելի տրամաբանութեան բուն կենսանիւ-թը պարունակող: Ահաւոր խորագիրներով ահաւոր բնա-բաններ կը կարդար ժողովուրդը եւ ապա անոնց կիրքը կը դարձնէր զայն դառն ու կրակոտ, տառապող եւ ընդդիմա-դիր:

Օրերը կ՚անցնէին:

Վէրքերը կը բաղմանային, կը խորանային:

Թերթէ թերթ՝ հրացանաձգութիւնը կը սաստկանար: Մահացու աղմուկ կար անոնց մէջ, սպաննիչ ձայն: Կը կը-բակէին անոնց մէջէն, աչքերը դոց: Յետոյ արդէն, թեր-թերու կրակին յաջորդեց բուն կրակը, իրաւ ու արիւնոտ: Քաղաքներէն լուրեր կու գային, լեղի՛ լուրեր, այդ դաւա-ճան կրակին արդիւնքը պատմող:

Հայրենադարձ եւ ուրախ բաներ չէին ասոնք: Ներ-դաղթ եւ տխուր բաներ էին: Կը հրաժարեցնէին մարդիկը աղատութեան դաղափարի բոլոր հաւատալիքներէն, ոչ թէ մարդ մը, այլ առարկայ մը տանելու համար երկիր: Սի-սակ այդպէս կը դրդար: Ինք կուսակցական չէր, բայց կը վիրաւորուէր այդ արարքին համար: Խելք եւ հոգի ունեցող մա՞րդ պիտի տանէին Հայաստան, թէ իրենց անցեալին ու դաղափարին համար զուանֆի թուղթ ստորագրած սեւ դոյքեր: Նման մուրհակ մը կնքելէ ետք, մարդիկ մա՞րդ պիտի ըլլային հոն, Հա՞յ պիտի ըլլային այլեւս, թէ Հա-յաստանի մէջ դիղուող ստրկութեան սեւ դոյք, մարդկային փայտակոյտ մը՝ հաղարամեայ կարօտի փոքրիկ ու ջինջ հողին վրայ: Բաղմապատկուա՞ծ հոգիով մը պէտք էր եր-թալ հայրենիք, թէ նուազած, մանրացած, ընչուած: Ու

մանաւանդ. ինչո՞ւ սպաննել: Սպանութեամբ հայրենադարձ կ'ըլլա՞յ: Պատմութիւնը ի հարկէ պիտի անիծէ այս ժողովուրդը. ոչ օք դիւրութեամբ եւ առատութեամբ իր եղբայրները սպաննեց քան ինք: Հարսնիքի օրը մեռելի սեւ օր ընելու մասնագէտ է:

Զուանֆի բուդրերու ստորագրութեան տակն, Այնճար ամէն միջօրէի կը նայէր կեդրոնական հրապարակին վերը գտնուող նամակատան հիւղակին: Թերթերու ու նամակներու միջոցով նոր վէճ եւ նոր դայրոյթ ներածուած պիտի ըլլային շրջանին մէջ: Սպանութեան լուրեր ապա:

Գիւղաքաղաքին մէջ եղբայրասպանութեան դէպք չպատահեցաւ, ինչպէս կը պատահէր ուրիշ վայրերու մէջ: Բայց օրէ օր աւելի դունատեցաւ գիւղաքաղաքը: Տխրութիւն ու շատախօսութիւն բուսաւ հոն, ամէն տունի մէջ, ամէն խանութի առջեւ, ամէն հրապարակի վրայ: Հոգիով՝ մարդիկ դժտուեցան իրարու հետ, ուծացան կարծես իրարմէ: Մօտ եւ հեռու ազգականներ էին բոլորը, մօտ եւ հեռու խնամի՝ այս վեց հազար Հայերը, բայց այլեւս հօրեղբայրները քի՛չ հօրեղբայր էին, խնամիները նուա՛զ խնամի: Ու եղբայրները իրարու հանդէպ այդպէս, ու բարեկամները իրարու հանդէպ այդպէս: Հայաստանը, հեռուէն, հակասական զգացումներու խուճապ ու խճողում ստեղծած էր ազգին տարաբաղդը հատուածին մէջ: Մեծ եւ անկանոն երթեւեկ ունեցող քաղաքներու յատուկ embouteillage մը: Այո, հայրենադարձ չէր ասիկա կարծես, այլ ճամբայ ելած հայ հոգիներու զարհուրելի embouteillage մը: Այո, տեղ մը բան մը աւրուած կեցած էր բոլորին ճամբան գոցող, եւ կարծես կարգ հաստատող, ուղղութիւն ցոյց տըւող ոչ մէկ ոստիկան: Դաղափարներու եւ պոռթկացող կիրքերու ճիչ, աղմուկ, իրարանցում...

⁂

Սիսակին եւ Միսաքին վիճաբանութեան վայրը աղղային վարժարանին եռեւի կողմը տարածուող բարձր մարգավետինն էր։ Կը խօսէին, հեռուները քալելով ու երբեմն ալ հոն պտնուող մեծ քարերէն մէկուն վրայ նստած։ Զբօսանքներուն կամ կէսօրուան երկար դադարին էր, որ կը սկսէին կամ կը շարունակէին իրենց խառվեալ խիղճերուն խորունկ ասուլիսը։

– Սիսա՛կ, մեծ դարձակէտի մը առջեւ ենք, իրրեւ անհատ եւ իրրեւ հաւաքականութիւն։ Պարտաւոր ենք առողջ զգալ, առողջ մտածել։

Աչքերը կ՚ուղղէր վար, պզտիկ տնակներու մոխրագոյն տանիքներուն։

– Հաղար այս տնակները հաղար վէպ են, հաղար վէրք։ Հայրենիքի քար ու չաղախ չեն, ոչ իսկ ծննդավայրի տնակ են։ Եթէ հեռուն կարենանք նայիլ, վաղուան մեր դամբարաններն են ասոնք, հաղար կամ քանի մը հաղար՝ նայած ժամանակին եւ մեր շինարարական կարողութեան։ Կը սարսափիմ։ Մնալով հոս, կամ մնալով հայրենիքէն դուրս որեւէ տեղ, օր մը մենք մորթ եւ հոգի փոխած բազմութիւն ենք։ Տարբեր լեզու ենք, տարբեր շիլ, տարբեր նկարագիր։ Մեր արիւնին բնական ենթահողէն հեռու, տարբեր միջավայրի մը պայմաններուն ենթակայ՝ ուշ կամ կանուխ, պիտի ձուլուինք։ Ճար չկայ։ Ճէպէլ Մուսա կ՚ուշանար ձուլման գործողութիւնը, թերեւս դարով մը։ Մոռցուած անկիւն էինք հոն, անշահեկան վայր։ Զէինք չփուեր գրեթէ ոչ ոքի հետ։ Կտոր մը հայ էինք շարունակ եւ կտոր մը հայ։ Կարելի է ըսել, որ մեր հայութիւնը կը պարտէինք հոն մեր աղքատ ըլլալուն։ Սեփական չքաւորութիւնը սընունդ դարձած էր մեր հայութիւնը կերակրող։ Եթէ տեւաբար չփուէինք դուրսին հետ՝ կասկած չկայ, պիտի մաշէինք։ Կպանք ժայռին, կպանք կտոր հացին, ու մնացինք Հայ։ Հո՞ս...

Միսաք գրեթէ տեղ մը չնայեցաւ։ Բոլէ մը ակռանե-
րով շրթները կրծեց, ու կուահելով Սիսակին ընդդիմութեան
կէտը, շարունակեց.

– Հայրենադարձի այս խնդրին մէջ, իրաւակարգի եւ
ազատութեան հարց մը նետուած է մէջտեղ։ Ըստ իս, շատ
կը շեշտուի ազատութիւն բառին վրայ։ Համոզումէ աւելի
կարծես դէնք մըն է այսօր ազատութիւնը, վէճ մը շահե-
լու կամ քաղաքականութիւն մը յաջողցնելու կոչուած։
Բայց համոզում եւ ներքին անխարդախ ապրում ըլլալու
պարագային իսկ, անդրադառնանք պահ մը։ Հոս բռնու-
թեան իրաւակարգ չկայ. ոչ իսկ հովանաւոր իշխանութիւն
կայ հոս. ապա՞ռ ենք սակայն։ Մեր լեզուին, բարքերուն
ու դարաւոր նուիրականութեանց համար ի՞նչ ապահովու-
թիւն կը ներշնչէ Արտասահմանի կլիման։ Դուրսի մեր այս
կեանքին մէջ, որ հետզհետէ պիտի վատթարանայ, կը տես-
նեմ, կը տեսնես հաւանաբար ինձմէ աւելի՛.— յաճախ ոչինչ
արժող մարդոց կատարեալ ստրուկն ենք։ Դարձած ենք ա-
նոնց անձնական նկատումներուն զերին, ազգային շահերու
հետ երբեք կապ չունեցող փառասիրութիւններուն գործի-
քը։ Կ'աշխատի՞ս.— ստրուկն ես գործատէրին։ Չե՞ս աշխա-
տիր.— մահապարտն ես անգործութեան քանի մը ամիսնե-
րուդ։ Ազատութի՞ւն, Սիսա՛կ, երբ աւելի՛ զօրաւոր կամ-
քեր կան, դիրքե՛ր կան, պայմաննե՛ր կան...

Կը նայէր հիմա Տահր-էլ-Պայտարի կիրճին, որ արեւ-
մըտեան հորիզոնին վրայ կը բարձրանար կապոյտ պատնէ-
շի մը պէս, լիբանանեան լեռնաշղթան երկուքի բաժնելով։
Այդ կիրճէն անդին, Միսաք կը տեսնէր կարծես հայկական
Տարաղրութեան սեւ շղթային բոլոր օղակները, ժողովուր-
դի մը եղերական ցրուածութիւնը, Սփի՛ւռքը։ Կը ճնշուէր
հոգին։ Բան մը, այդ պահուն, ըզիկ բզիկ կ'ըլլար ներսը։
Օ՜, Տահր-էլ-Պայտարը. օ՜, անկէ անդին տարածուող աշ-
խարհը, իր պանդուխտ Հայութեամբ։ Որքա՜ն ողբերգու-
թիւն ամէն կողմ, ամէն քաղաքի մէջ, ամէն գիւղի մէջ,

նաւահանդիստներու, քարափներու, գործատեղիներու եւ գործարաններու մէջ։ Ի՜նչ դժուարութիւններ, ի՜նչ յողնութիւններ, դրկանքներ, թշուառութիւն, համբերութիւն։

Կը նայէր Տահր-էլ-Պայտարի կիրճը դծագրող երկինքի կապոյտին։ Հիմա, Սիսակ ինք եւս կը նայէր այդ կողմ եւ մտիկ կ'ընէր։

– Սիսա՛կ, մեր տեսածը հայկական Տարագրութենէն թիզ մը տեղ է միայն։ Անոր ամբողջ տարողութիւնը ըմբռնելու ոչ հարկ եղած ժամանակը, ոչ հարկ եղած պայմանները եւ ոչ ալ հարկ եղած զարգացումը ունեցանք։ Բացառապէս Հայերէ բնակուած մեր գաւառակը հայկական հողին մաս չէր կազմեր, այլ անոր հնագոյն գաղութներէն մէկն էր, Միշերկրականի ափերուն։ Որչափ որ կը յիշենք, եւ ինչ որ աւանդուած է մեզի, այդ գաւառակին մէջ մենք բարեբախտաբար ղերծ մնացած ենք ազգային մեծ դառնութիւններէն։ Յարաբերաբար քիչ տառապած ենք։ Մեր պապերը այդ գիւղերուն մէջ կոտորածներու լուրեր առին, բայց կոտորածը իրենց չհասաւ. տարագրութիւն եղաւ, ապրստամբեցան, քանի մը տարի ծննդավայրէն հեռանալէ ետք, յաղթական վերադարձան։ Մինչեւ մեր հոս դալը, հայկական տառին հանդիսատեսը եղած ենք, դժբախտ դերակատարները չենք եղած։ Եւ յետոյ ուսում գրեթէ չտեսանք։ Ես ու դուն ի՞նչ կարդացինք։ Պզտիկ գաւառակի կրթական աննպաստ պայմաններուն մէջ պզտիկ ուսում մը առինք, յետոյ քանի մը տարի Անտիոք, Ֆրէրներուն քով, Ֆրանսերէն սորվեցանք։ Հոս է, որ թերթ կայ, գիրքեր կը գտնենք, քիչ մը կը կարդանք։ Մէկ երկու տարի հաղիւ կ'ընէ, որ կեանքը լրջացուց մեզ, հասունցուց մեր միտքը։ Հիմա վերածուած ենք տարագրութեան դերակատարի։ Այսուհանդերձ, թիզ մը տարագրութիւն է մեր տեսածը, դժբախտութեան ընդհանուր պատկերը կը խուսափի մեզմէ։ Եւ ահա, երբ հայրենադարձի չեփորը կը հնչէ, Հա-

յութեան մեծ մասը խուլ մարդու չփոթ ձայներ միայն կ'իմանայ:

– Վերջացա՞ւ:

– Ոչ:

Բայց գալրոցին զանգը կը կանչէր գիրենք դասարան: Կ'որոշէին իրիկունը շարունակել ջրամբարին տանիքը:

Եւ օր մը չէր որ այսպէս կ'ըլլար: Ներդաղթի ամբողջ շրջանին եղաւ նոյնը: Դպրոցի բակին մէջ, բակէն դուրս, տուներու մէջ, տուներէ դուրս. երկուքով կամ խումբով: Վէճ եւ յամառութիւն: Անդիջողութիւն՝ ինչպէս ամէն տեղ:

– Արտասահման բռնութիւն չկայ, բայց ազատութիւն ալ չկայ – կ'ըսէր Մխսաք գրդռուած թօնով, Սիսակին: Կրնա՞ս ցոյց տալ ո՛վ ազատ է, ո՞վ ենթակայ չէ դաղտնի տիրոջ մը, դաղտնի բռնակալի մը: Ընդհանուր, միակուր բռնակալութիւն մը չկայ, բայց մանր մունր բռնակալները միշտ ալ անպակաս են, ընդունէ՛: Եւ մանր մունր այդ բռնակալներուն բռնութիւնը մեր վրայ թեթեւ բան մը չկարծես. ըսա՛ խ, ատիկա նո՛յնքան անողորմ է որքան միակուր բռնութիւն մը: Ու թերեւս աւելի խաթարիչ է ան մարդկային նկարագրին համար: Օրը օրին քեզ կ'աղտոտէ, օրը օրին կ'ապականէ, կը տարապրէ նախկին մաքուր ինքնութիւնդ եւ կը ստեղծէ քեզի մանր եւ ամէն վատութեան ենթակայ նոր ինքնութիւն մը: Չե՞ս տեսներ, այս պղտիկ գիւղաքաղաքին մէջ սկսած է այդպէս ըլլալ: Ապահով եմ, որ ուրիշ քաղաքներու եւ հեռաւոր ու հին դաղութներու մէջ մանր ու այլապան բռնութիւններուն, ներողութիւն, բռնակալիներուն հասցուցած չարիքը աւելի հեռուները դացած է իր հոդեկան աւերին մէջ: Ո՞վ է, որո՞նք են մեր տէրերը հոս. ո՞վ է, որո՞նք են տէրերը ամէն դաղութի մէջ հայ բանուորին, ուսուցիչին, պարկեշտ արհեստաւորին: Կղերական թէ աշխարհական՝ պահա՞ծ են իրենց նախորդներուն մաքրութիւնը, բարոյական եւ նիւթական անկաշառութիւնը, արդարամտութիւնը: Փաստեր չունիմ,

անուններ եւ դէպքեր չեմ կրնար յիշել, բայց այստեղի կացութենէն մեկնելով՝ կրնամ միւս բոլորը հետեւցնել։ Եւ յետոյ թերթերը եթէ ժողովուրդի մը առօրեայ կեանքին վրայ բացուած պատուհաններ են, ես այդ պատուհաններէն ցաւ ամոքող ոչ մէկ բան կը տեսնեմ, ո՛չ մէկ բան։ Եթէ այսօր ինծի տասը արժանաւոր ղեկավարի անուն տաս, վաղը պիտի չկրնաս հինգ հատի անուն տալ, ու միւս օրը, միւս սերունդին մէջ՝ բնաւ։ Հայ ժողովուրդին ղեկավար դասը տասնամեակէ տասնամեակ եւ սերունդէ սերունդ կը պզտիկնայ, կ'անպէտքանայ։ Չեմ մեղադրեր։ Օտարութեան անխուսափելի չարիքներն են ասոնք։ Խաթարուած զանգուած մը խաթարուած ղեկավարներ պիտի ունենայ, և խաթարուած ղեկավարներ խաթարումին առաջքը պիտի չկրնան առնել անշուշտ։ Դատապարտելին ոչ ժողովուրդն է եւ ոչ ալ ժողովուրդին առաջնորդներն են, օտարութի՛ւնն է միայն։ Հոս, այս օտար հողերուն վրայ, ազգային արժէքներու տեսակէտով, սանդուխէն վար կ'իջնենք մեծով պզտիկով եւ ոչ թէ կ'ելլենք վեր։ Ճիշդ չէ՞։ Պէտք է ճշդել ամէն ինչ եւ մեկնիլ. թողուլ նոյնիսկ ամէ՛ն սրբութիւն ու երթալ. մեծագոյն սրբութիւնը Հայաստանն է։

– Ընկե՛ր Միսաք – ըսաւ Սիսակ յուզումով ու դառնութեամբ –, լեղուդ եւ միտքդ բաւական չարչարեցիր. ականջիս պնակները լեցուեցան. եթէ շարունակես, ամէն բառ այլեւս դուրս պիտի թափի, քիչ մըն ալ ես խօսիմ եւ ըսեմ.

– Դո՞ւն ալ, Միսաք. դո՞ւն ալ կը կարծես որ Հայաստանը ուզող եւ չուզող կայ։ Կրնա՞ս երբ եւ իսկ նման բան մը երեւակայել։ Ըսածներուդ մեծ մասը կ'ընդունիմ, եւ արդէն ատ է որ կը չարչարէ զիս, կը չարչարէ ինծի պէս մտածողները։ Դիտենք, որ օտարութեան ճամբան անդունդ տանող ճամբան է։ Ըսածիդ պէս՝ տասնամեակները մեզ վարդապոյն տեղ մը չեն տանիր, կը տանին դժոխք։ Եթէ մեր բառերը չկորսնցնենք, անոնց բոյրն ու բովանդակու-

թիւնը պիտի չպտնենք հետզհետէ։ Ու ճարտար, ու եռա-սէր, ու վառամոլ մարդիկ, սուրբ բառերու գործածու-թեան արուեստին մէջ յառաջացած՝ առաքինի բառերով պիտի յաջողին մեզ շահագործել այստեղ։ Սուրբ բառերով պիտի առաջնորդեն անսուրբ տեղ, ընել պիտի տան ան-սուրբ գործ։ Ճի՛շդ է. միակ փրկութիւնը այս բոլորէն՝ հայրենադարձն էր, հայրենադարձը պիտի ըլլար։ Բայց կը տեսնեմ որ մեր մարդարէացած ապագայ շարիքները կան-խաբերուած են արդէն ներդաղթին մէջ։ Այս բառին վրայ հսկայական չարաշահութիւն մը կ՚ընեն։ Փոխանակ դայն սէր ստեղծելու միջոց մը ընելու, պառակտումի եւ ատե-լութեան գործիքի մը, դէնքի՛ մը վերածած են։ Հայութեան նուիրական իղձերով՝ հայութեան դէմ կռիւ մղելու ամէ-նէն նենգամիտ մէկ հնարքը կու գայ ինծի ասիկա։ Որով-հետեւ հիւանդ ենք՝ մեզ մեր անկողնին մէջ։... Որովհե-տեւ կը խեղդուինք՝ օձային մտադրութիւննե՞ր պիտի սը-նուցանեն մեզի հանդէպ։ Մեր լեզուն այրած է, պարտա-ւոր ենք մածունը փչելո՛վ ուտել. կախուողը պարանին չու-քէն կը վախնա՛յ այլեւս։ Հայրենիք մը եւ իր ժողովուրդը երբ դէմ դիմաց ըլլան եւ ուրիշը չխառնուի իրենց գործին՝ այս տեսակ ներդաղթ ընողները կը պատժուին, կը դնդա-կահարուին։ Մենք կը սպասէինք որ մեր մտքերը համբեն, յետո՞յ տանին, մատ մատ չափեն, յետո՞յ տանին, գոյնե-րու քննութիւն մը կատարեն, յետո՞յ տանին, ծախել տան ամէն ինչ, վատնել տան ամէն հարստութիւն, հայհոյել տան իրարու եւ ամէն սրբութեան, յետո՞յ տանին կամ... չտանի՛ն։ Տեսնուա՞ծ է այսպէս հայրենադարձ, եղա՞ծ է պատմութեան մէջ, արձանագրուա՞ծ է քարի մը վրայ։ Ասիկա խորթութիւն չէ ի՞նչ է, երկպառակութեան սաղ-բանք չէ ի՞նչ է. ի՞նչ է՝ եթէ ոչ մեր հայրենասիրութեան դէմ ծուղակ։

Գունատ էր, ու կարճուկ մարմինը կը դողար։

– Մեծ շատախօս մը կայ այս ներդաղթին առիթով, ու

կայ մեծ լռակեաց մը։ Ողբերգութիւնը հո՛ս է ճիշդ։ Ամէն Հայ կը սպասէր որ համայնավարը քիչ մը լռէ, եւ հայրենիքը քիչ մը խօսի, կեղրոնական կոմիտէի ընկեր քարտուղարը չճառախօսէ պահ մը, այլ պահ մը Սրովեանին Վերքը խօսի, արձա՛նը ձայն առնէ։ Պիտի չըսէ՞ր հայ երկրին վիրաւոր Անմահը. «Խորութիւն չկա՛յ. եկէ՛ք. Հայաստանը հայր է եւ դուք որդի. Սիսակին ձախ աչքով նայիլ չկայ եւ Միսաքին աջ։ Եւ մանաւանդ կորսուած ոչխար եթէ կայ, ան աւելի՛ թանկագին է եւ նախապատիւ»։ Օ՛, Միսաք, եթէ քիչ մը հոտուըտաս՝ այս ներդաղթէն հայրենիքի հոտ չի գար, ծպտուած ներդաղթ մըն է, ըէժիմի ներդաղթ մը։ Իսկ ըէժիմը դէմ է ազատութեան, իսկ Հայը ինքզինք սկըսած է Ազատութե՛ամբ։

Երթեւեկը կը շարունակուէր ջրամբարին տանիքը, եւ արեւի յետին ցոլքեր կը տեղային եռեւի ճաղատ լերան գառիթափներուն։

– Օրէ օր որքա՜ն յոռետես կ'ըլլաս, Սիսակ, պարզ եւ ողջմիտ մարդ մը ըլլալէ կը դադրիս տակաւ, ըլլալու համար մէկը վերջերս քաղաքական ախտով վարակուած այն բազմաթիւ դժբախտներէն, որոնք իրենց խելքի առատ պաշարը կը գործածեն ամէն ինչ քաղաքական ակնոցով դիտելու, ամէն ինչի մասին կասկածելու, ամէն բանի ետին դաւ ու կեղծիք տեսնելու։ Զհաւատալու։ Քիչ զրալու։ Ուշ շարժելու։ Խելացի ըլլալու վերջին նորոյթը քաղաքական ախտով վարակուիլն է անմիջապէս։ Պատերազմին ու չիրագործուած խաղաղութեան դէշ պտուղն է ըստ իս այդ ախտը, որմէ ամբողջ արդի մարդկութիւնը կը տառապի, եւ երեւի պիտի տառապինք նաեւ մենք, մեծով պզտիկով։ Ինչ որ ըսիր, կրնայ ճիշդ ըլլալ, կրնայ չըլլալ, ճակատագրական չէ ինծի համար։ Կարեւորը երկինքն է, ամպը չէ. իսկ քաղաքականութիւնը ինաւ երկինք չէ, այլ միշտ ամպ է, մերթ բարի, մերթ կործանարար։ Սիսակ, հին ու բարի կարճուկս, դուն կը նայիս հայրենադարձի ամպին. իմ

հայեայքս այդ ամպէն վեր է սակայն, ամէն ամպէ վեր։ Ազատութիւն կը փնտռես. բոլոր նախադասութիւններդ եթէ անով չես սկսիր, կը ջանաս անով վերջացնել։ Արդ, հոս կա՞յ ազատութիւն, ազատութեան ճիգ. դուն, ես, ո՞ր Հայը ազատ է, դեռ ո՞ր մարդը ազատ է։ Ազատութիւնը նիւթական վիճակներու կապուած է այստեղ եւ ամբողջ ազատ կոչուած մարդկութեան մէջ։ Օրինագիրքերու թուղթին վրայ՝ ազատ ենք բոլորս հաւասարապէս, իսկ առօրեայ կեանքին մէջ ազատ է միայն ով որ դրամ ունի, ով որ կրնայ ծախսել ազատութեան համար, կաշառե՛լ դայն։ Տիրող կարգերը այնպէս ըրած են, որ հարստութիւն եւ Ազատութիւն մերձանիշ, եթէ ոչ հոմանիշ բառեր ըլլան իրարու։

Կար բերնին վրայ տրտում եւ ծուռ ժպիտ մը։ Նայեցաւ Տահր-էլ-Պայտարին. այսինքն Այնճարի արեւմտեան հորիզոնին, այսինքն տեղւոյն կարելի մէկ հեռաւորութեան։ Շարունակեց։

– Մտիկ ըրէ։ Հոս եւս ազատութիւն չկայ, արդարութիւն չկայ, անկեղծութիւն չկայ։ Հոս եւս ստրկային է մարդոց կենցաղը։ Կը սիրեն կեղծիքը, շողոքորթութիւնը, անտեղի գովասանքները։ Մարդկային արմատին հին ու կարծես յաւիտենական սխտերն են ասոնք։ Մաղես, տարբալուծես մարդոց հոգին՝ քանի մը հին հիւանդութիւններու պղտիկ գումարի մը առջեւ կը գտնես ինքզինքդ։ Առաւել նախանձ, առաւել ուղղակի ոսկորին փակած չահ, առաւել հոգին զրեստաւորող փառք, ցուցամոլութիւն։ Այո, կան նաեւ դրական բաներ, բայց առայժմ քիչ է անոնց թիւը։ Զգենք այդ բաները։ Այսօր, նաեւ ազատ կոչուած այս երկիրներուն մէջ, ազատութիւնը պատրանք մըն է լոկ։ Մանր ու միջակ արժէքներն են, որոնք տէր դարձած են կացութեան. կեանքին մեծերէն անցած է ասոնց ձեռքը, որովհետեւ ընդունակ են ստելու, սողալու, նիւթական հարստութիւն դիզելու։ Ըրած են այդ բոլորը եւ

հասած չրջապատին իշխելու կարեւոր բարձունքի մը։ Եթէ հոն խոշոր դաղանի մը բռնակալութիւնը կայ, հոս կայ մանր մարդոց, մանրէ-մարդոց բռնակալութիւնը։ Մրջիւն-մարդիկն են որ կը տիրեն մեր վրայ, մժեղ-մարդիկը, մանրէ-մարդիկը։ Այստեղի կացութիւնը աւելի վտանգաւոր է ըստ իս, քան այնտեղի։ Վասն դի հոն հարուածը այնքան բուռն է, ապատութեան բացակայութիւնը այնքան իրական, այնքան բացարձակ՝ որ մարդիկ կը զգան բացական, կ'ապրին անոր կարօտով, պատրանք չունին։ Իսկ այստեղ վրայ տուած են Ազատութիւնը եւ չեն դիտեր, կ'ապրին ազատութեան պատրանքին մէջ, քանի որ մեղմ հարուածներով ու քաղաքավար խստութեամբ մը տարապրած են ազատութիւնը հեռու։

Արեւը լքած էր այդ օր ճաղատ լերան բոլոր դագաթները։ Սիսակ չրթները կը կրծէր, կը նայէր վարժարանի կարմիր վեղկերուն եւ մտիկ կ'ընէր։

– Նայէ՛, զօրանոցներու ճեմիչի պատերուն վրայ դտած եմ դաւնութեամբ դրուած կեանքի իրական բաներ. օրինակ մը տամ միայն, շատ չխօսելու համար, թէկն ներդաղթ ըսելը անտանելի շատախօսութիւն դարձաւ ամէն Հայու մէջ։ – «Երկրին մէջ խոդեր կ'արածէի, եւ հիմա խոդեր են որ դիս կ'արածեն», կ'ըսէր նախկին խոդարած, անյայտ դինուոր մը։ Կեանքին ամբողջ ողբերդութիւնը, հոս եւ ամէն տեղ, ոչխարին հովիւ դառնալն է եւ հովիւին ոչխարամիտ ըլլալը։ Չկա՞ն հայ իրականութեան մէջ խոդի վիճակին իջած հովիւներ եւ հովիւի դիրքին բարձրացած նախկին խոդեր։ Կան։ Եւ աւելորդ է անշուշտ խօսիլ այդ տխուր բաներու մասին։ Ես այսօր ներած եմ հոդիս մէջ բոլոր խոդերուն եւ բոլոր խոդարածներուն։ Ներդաղթի չքեղ լուրէն ասդին, ուրիշ ամէն բան ինծի համար ամպ է, առժամեայ դժուարութիւն, առժամեայ չարիք։ Կը նայիմ ամպէն անդին։ Թքեր եմ ամէն երկրորդական բանի վրայ. կարեւորը

Հայաստանն է, մեր երկիրը, մեր հարազատ հողը, բաղմադարեան ծարաւը:

– Շփոթեցայ քու մասիդ – ըսաւ Սիսակ, ու դունատեցաւ: Քիչ կը մնայ պոլշեւիկեան բառերով հայրենասիրութիւն սկսիս քարոզել: Օր մըն ալ ամէն պոլշեւիկի պէս կրնաս Քարլ-Մարքսին հետ ղինակցելով հայրենական պատերազմ մղել Հայկ նահապետին դէմ: Աղատ երկիրները կը պարսաւեն՝ համայնավար բռնակալութեան մեղքէն փոքրիկ բան մը թեթեւցնելու համար: Անոնք գեղեցիկ խօսքեր շատ ունին, սիրելիս. մարդուած են, իրենց արհեստն է: Ճշմարտանման խօսքերով կը յաւակնին բեւեռէ բեւեռ տարածել իրենց կարմիր իշխանութիւնը: Այդ բաները ձղենք մէկդի: Եւ լաւ է որ այդպէս խօսիս, եթէ որոշած ես անպայման երթալ: Եթէ Դաշնակցական ըլլայիր, կրնայիր խելօք խելօք նստիլ եւ մեղի ծանօթ ձեւով հրաժարական մըն ալ ստորագրել, յայտնելով որ Դաշնակցութիւնը Հայաստանի երկինքին վրայ յիսուն տարուայ սեւ ամպ մըն է, եւ դուն այդ ամպը կրած ես սրտիդ մէջ, արիւնիդ մէջ, ուխտելով ցիեանս ծառայել անոր: Մի՛ վիրաւորուիր, կ'ընէիր ատիկա. ընողներ չեղա՞ն: Ընողը հայրենիք երթալու չքմեղանքը ունի ըսենք, ընել տուո՞ղը սակայն: Եթէ ատես՝ գոհ է, ատուիս՝ գոհ է աւելիով: Ներդաղթի ոստայնը ատոր համար է արդէն: Երբ ազատութիւն չկայ, ուրիշ լաւ բան չկայ, բոլոր լաւ բաները խեղաթիւրուած են: Երբ ազատութիւն չկայ՝ հարազատ հողը, հարազատ տունը, հարազատ վերմակը, հարազատ կինն ու որդին՝ հարազատ չեն քեզի, այլ խորթ են, օտար, հեռու, տրտում: Առանց ազատութեան բոլոր բաները տըկար են, տգեղ են, տափակ են: Համ չունին, թունաւոր են, վտանգաւոր են: Ի՞նչ փնտռած է եւ ի՞նչ կը փնտռէ ամբողջ մարդկութիւնը՝ – Ազատութիւն: Ո՞ւր կրցած է գտնել զայն՝ – ազատ հողերու վրայ, այսինքն հայրենիքներու մէջ: Երբ ազատ պիտի չշարժիս, ազատ պիտի չշրն-

չես, ազատ պիտի չմտածես, չխօսիս, չդրես, չկարդաս, չաշխատիս՝ քու հին տեղդ հայրենիք մը չէ, այլ հին փարախ մը։ Պասլերո՛ւդ հայրենիքն է, բայց քու՝ փարա՛խդ միայն։ Զե՞ս յիշեր մեր ծննդավայրը, Ճէպէլ-Մուսան։ Թուրքը դալէն ետք, չկրցանք տարի մը իսկ մնալ հոն։ Նոյն քու տունդ քուկդ չէր կարծես, նոյն քու ծառդ քուկդ չէր։ Աղբիւրն ու ծագող արեւը նոյնը չէին։ Կարծես միայն դերեզմանները հարազատ մնացեր էին, մեռելները միայն մերը մնացեր էին։ Հարազատութեան նախկին կապը թուլցած էր։ Կատունները, շուներն ու հաւերը ղժտութեամբ, տխրութեամբ կը նայէին մեզի կամ մենք կը նայէինք իրենց։ Օ՛, չես կրնար ժխտել, թէ մեր հոգիին եւ իր շրջապատին մէջ ամէն յարաբերութիւն քայքայուած էր այլեւս։ Տխրութիւն մը կար ամէն տեղ, որ կը նմանէր փոխադարձ լքումի։ Հաւաքական այդ ընդհանուր հոգեվիճակին, բնական է, կը միջամտէին խոշոր չափով մը Թուրքին հետ մեր դարաւոր թշնամութիւնն ու պարբերական կոտորածներու արթուն մնացած յիշատակները, բայց եւ այնպէս, ազատութեան կորուստը հիմնական դեր մը կը խաղար անոր մէջ։ Ճղճիմ փոքրամասնութիւն մը, հատուածական կիրքէ կուրցած կամովին հանդուրժել ուզեց եկող լուծը։

Կեցաւ։

– Բայց ինչո՞ւ այսքան կը խօսիմ, կը խօսիս։ Դուն երազ մը տեսար, ենթալիտակից աշխարհիդ մէջ կատարուած խորունկ վէճի մը եզրակացութիւնը հաւանաբար։ Երազիդ մէջէն յիշեցնեմ քեզի Ոդիսեւսի ամէնէն աւելի հաւնած եւ իր իսկ ձեռքով չինած ժամացոյցը, որուն սլաքները, – սուր եւ փետուր – հայրենիքներու վրայ կը դառնային։ Ժամացոյց մը՝ որ երբ կանգ առնէր Ազատութենէն զատ ոչ ոք կրնար լարել զայն։ Չէր գիտեր իմաստուն Ոդիսեւս, թէ ո՞վ արժանի պիտի ըլլար պատմութեան այդ

յաւիտենական ժամացոյցին։ Ես պիտի ուզէի որ Հայ ժողովուրդը արժանի ըլլայ զայն գործածելու։

⁂

Ամէնօրեայ էր վէճը։ Պանդուխտ դիւղացիները բոլորն ալ կը վիճէին բուռն կերպով, իրենց հասկացողութեան համապատասխան բառամթերք մը գործածելով։ Պառաւներու առջեւ էր Հայաստանը, ծերուկներու առջեւ, նշանուած զոյգերու առջեւ, գպրոցական աշակերտներու առջեւ։ Մէկուն սիրտը դառն կը խօսէր անոր, մէկ ուրիշինը՝ քաղցր։ Ու կը մտնէր ներդաղթը բարեկամներու մէջ եւ զանոնք իրարմէ կը բաժնէր։ Կը մտնէր հայր եւ որդիի մէջ՝ կը բաժնէր։ Կը մտնէր երիկ կնկայ մէջ՝ – կը բաժնէր։ Բաժանելի էր Հայութիւնը եւ բաժանող՝ ներդաղթը։ Քիչ անգամ Հայը Հայուն այդ ատելեան տարակոյսով, այդ ատելեան անվստահութեամբ, այդ ատելեան դայրոյթով նայած էր՝ քան ներդաղթի շրջանին։

Սպասեր էին, Արտասահմանի բոլոր ծագերուն վրայ ապրող Հայերը պատերազմէն ետք դեղեցիկ բանի մը, ու պատահեցաւ յանկարծ այդ բանը։

Ի լուր հայրենադարձի աւետիսին, Ճէպէլ-Մուսացի Հայերը մտածեր էին թէ պիտի երթան իրենց ծննդավայրէն բիւր անգամ մեծ, բիւր անգամ ազուոր, բիւր անգամ հին ու հարազատ տեղ մը, սկիզբի դերազոյն տեղը Հայերուն, վերջնակա՛ն տեղը։

Դժուար էր հայու պանդուխտ կուրծքերուն համար՝ բովանդակել այսքան մե՛ծ ուրախութիւն, այսքան իրական հաճոյք, արդար ցնծութիւն։ Բայց ինչո՞ւ անմիջապէս այս ձախաւերութիւնները, այս կոշտութիւնները, այս մանրակրկիտ եւ վտանգաւոր հարցաքննութիւնները, հրաժարականներու ամօթարեր ստորադրութիւնները։ Հայաստան մեկնելու միակ արտօնագիրը ամէն Հայու պարզապէս հայ ըլլալը պէտք չէ՞ր որ ըլլար։ Կ'ըսէին շատեր զարմանքով

մը, խորին վրդովումով մը, խորին ու վեհ պարզամտութեամբ մը.— «Կուսակցութիւններն ու յարանուանութիւնները մարդոց պզտիկ անուններն են ազգին մէջ: Բայց կարեւորը մականունն է անշուշտ, եւ հայը մականուն է բոլորիս: Կարմիր հայ, եռագոյն հայ՝ պզտիկ անուններ են. Հայաստանն է մականունը. ի՞նչ ըսել է հարցաքննութի՛ւն»:

Եւ բուն տխրութիւնը յիշեալ վէճն էր բոլոր դաղութներուն մէջ: Վէճ մը՝ ուրկէ կրնար բխիլ առատ ու սարսափելի դժոխութիւն, առատ ու սարսափելի անհամերաշխութիւն, առատ ու սարսափելի ոխ: Վէրք ու մահ կրնար բերել այդ անիմաստ վէճէն: Ազգը կրնար մատնուիլ սմօթալի կացութեան եւ տկարանալ, եւ հիւանդանալ բազմաժամանակեայ հիւանդութեամբ: Հայաստանը բոլո՛ր Հայերունն է՝ – վէճ չի՛ վերցներ:

Ամիսներով վերցուց սակայն վէճերուն ամէնէն բուռն տեսակը: Ժողովուրդէն նախ մաս մը եւ յետոյ կէսէն աւելին՝ պաղեցաւ: Վերը, հայրենադարձին դլուխը դտնուող մարդիկ եւ մարմիններ՝ անվեհ եւ անհայրենասէր կարդադրութիւններ ըրին, անվեհ եւ անհայրենասէր նկատումներով առաջնորդուեցան: Պզտիկցուցին, այլասերեցին, վեհապրիկեցին հայրենադարձին բուն նշանակութիւնը: Սէր ու ոդեւորութիւն չաւելցուցին, այլ հոդիներուն մէջ ցաւ ու մորմոք դիզեցին:

Սիսակին եւ Միսաքին վէճը քանի մը աստիճանով վեր էր միշտ իրենց չրջապատի վիճաբանութենէն: Պզտիկ դըրադարան մը կլլած էր իւրաքանչիւրը եւ օրը օրին հետեւած դպրոցին անունով եկող բաղմաթիւ թերթերու: Ու յետոյ կար խառնուածքի բնածին հետաքրքրութիւնը, որ կը մղէր դիրենք մտածելու եւ դարդանալու: Կը փափաքէին տեսնել միշտ քիչ մը անդին, քիչ մը վեր, քիչ մը հեռու:

⁂

Ինչեւ հայրենադարձ՝ ղղալի չէր անոնց ղղալու եւ

դատելու տարբերութիւնը: Կը նկատուէին մէկը միւսին շարունակութիւնը: Չէին պատկաներ քաղաքական ոչ մէկ հոսանքի, անկախ էին: Սկիզբը կենցաղասէր եւ զուարթախոհ տղաք էին: Լաւատես էին միշտ եւ շատ կատակասէր: Պատերազմը լրջախոհ դարձուց զիրենք եւ մեծ դեղչ մը կատարեց անոնց լաւատեսութենէն: Իսկ հայրենադարձի խոտոր ընթացքով՝ հին ու համաձայն այդ ընկերները եղան զգալու եւ տրամաբանելու երկու հակասատկեր երիտասարդներ: Մեսաք ներդաղթի կազմակերպութիւնն ու գործադրութեան եղանակը դատապարտելի գտնելով հանդերձ, չէր ուզեր զոհել անոր էութիւնը, ոգին, Հայութեան համար կենսական կարեւորութիւն ներկայացնող աղգային շահը: Կարեւորը որեւէ ճամբով Հոռոմ հասնիլն էր իրեն համար: Սիսակին հակաճառութեանց դէմ կը բորբոքէր. մտածելու անոր եղանակը կը գտնէր դրուագային եւ ոչ թէ ընդհանրականը խորհող: Ճամբաներէն աւելի նպատակին խորհող էր ինք: Դէշ այլ կանուխ վերադարձը դէպի հայրենիք աւելի օգտակար կը համարէր քան սքանչելի պայմաններով ուշացող վերադարձ մը: Դէշ աղէկ՝ ասիկա կանխիկ դրամ մըն էր:

– Ինչ որ կ'ըսես տաք խօսք է միայն, վերացական ազատութեան մը համար ջերմադին զգացում: Տունին մէջ ներդաշնակութիւնը միշտ կատարեալ չ'ըլլար, հետեւաբար տան անդամները պէտք չէ որ տունին որեւէ մէկ շահուն համար իրենց օժանդակութիւնը զլանան, Սիսա՛կ: Յայտնի է, որ դուն առաջնութիւնը կու տաս Ազատութեան, հայրենասիրութեան տալով թիւ 2 տեղը սրտիդ մէջ: Ես այդպէս չեմ, և պիտի չուզէի որ Հայը ինծի պէս ըլլայ: Արտասահմանի բոլոր անկիւններուն մէջ պիտի մաշինք, պիտի լմննանք, եւ մեր տառապանքէն ու քրտինքէն ուրիշը պիտի օգտուի, իսկ Հայաստանը՝ երբեք: Մէկ պարապայի միայն չեմ երթար՝ – եթէ հայրենիքը տուժէ երթալովս: Կրնա՞յ նման բան ըլլալ: Եթէ անխաթար մնացած Հայ

ենք, պիտի չվիճինք այդ մասին, ի յառաջադունէ ընդունելով որ հայրենիքները դաղափարական սակարկութիւններէ դուրս են միշտ եւ վեր։ Ստրկութեան վայր թէ ազատութեան՝ մեր հայրենիքն է մեր բուն տեղը։ Կ'ուզեմ մեկնիլ, կ'ուզեմ որ ամէն Հայ մեկնի՝ եթէ նոյնիսկ քառս մը ըլլայ մեր երկիրը։

Ու կը տեսնէր դործաւոր մը, ովկիանոսներէ անդին, հսկայական ֆապրիքի մը մէջ, որուն շուրջը ոչ մէկ հայկական բան։ Կ'աշխատի, եւ շուրջը օտար ձայն կայ, օտար դրոյց, օտար աղմուկ, օտար սովորութիւն։ Ու կը տեսնէր ուրիշ ծովէ անդին, ուրիշ քաղաքի մէջ, ուրիշ Հայ մը, ուրիշ օտարութեան մը մէջ, հոդեկան ուրիշ առանձնութեան մը մէջ, հայերէն խօսքէն հեռու։ Կը տեսնէր այդպէս միշտ իրարմէ ծովերով բաժնուած Հայեր, – հարուստ, աղքատ, արհեստաւոր, մասնագէտ՝ իրարու դոյութեան անտեղեակ, արմատախիլ ու հայկական ամէն բանէ հեռու։

Ներսը թէեւ, այլ մորթին ու ոսկորներուն տեւական տառապկոյութեամբ, Սիսակին հոգին բղիկ բղիկ կ'ըլլար։ Նայուածքներն ու ձայնը եղերական դորշութիւն մը կը ստանային, երբ կ'ըսէր·

– Այս վէճին մէջ ուզողներուն բառերը աւելի զօրաւոր են քան քննադատողներունը, որոնց չուզող կ'ըսէք։ Դուք աւելի մեծ բառեր ունիք, հին ու վարակիչ։ Կրնաք նոյնիսկ շատ լաւ չդործածել, լակոնական ըլլալ վերջին ծայր։ Հայաստան բառով արդէն հիւլէական ռումբը ունիք այս վէճի ընթացքին։ Տրամաբանութեան բոլոր ամրոցները կրնաք քանդել՝ միայն ու միայն Հայաստան անունով։ Բայց հակառակ դացողներու բոլոր դեղեցիկ ասոյթներուն, ես պիտի չերթամ եւ կարծեմ շատեր պիտի չերթան։ Աղատութիւնը ձեր կարծածէն շատ աւելի ջերմեռանդ հաւատացեալներ ունի մեր ժողովուրդին մէջ։ Ու մենք կը սպասենք հաւատքներուն ամէնէն ջերմովը հայութեան այդ Մեսիային։ Թող մեր բարի հայրենիքին հողը ներէ, որ իր կար-

ճուկ տղաներէն մէկը այսքան խուլ ձեւանայ այսօր (կար աչքերուն մէջ խոնաւ բան մը, թերեւս արցունք)։ Դաւաճան խլութիւն մը չէ ասիկա, կ'ներդնո՛ւմ։ Խլութիւն մըն է որ պիտի չբուժուի, մինչեւ որ հայրենիքին իրաւ ձայնը չհասնի իրեն։ Ներէ՛, Միսաք, իմ անկեղծ եւ անուշ Միսաք (կար Միսաքին աչքերուն մէջ նոյն խոնաւ բանը, հաւանաբար արցունք), եւ թող ներեն բոլոր դայդոնները, ինծի կու դայ, որ հայրենադարձի սուրբ անունով բռնութիւնն է, օտարն է որ մեզ կը կանչէ և ոչ թէ հայրենիքը։ Եթէ բռնութեան օտար կանչը չըլլար ասիկա՝ մաքուր կը հասնէր այստեղ, կը հասնէր ծնողականօրէն բարի, հայրականօրէն անաչառ, մայրականօրէն գորովալեղ։ Սեւ կասկած մը սըպլըրդած է մէջս։ Հայաստանը իր ազատ կամքով կ'ուզէ՞ այս տեսակ ներդաղթ մը, թէ ղէ՛մ է անոր, թէ ստիպուա՛ծ է ուզելու։ Իսկ ինծի համար ամէնէն կարեւորն է ստիպում։ Սելայի ու խոհուն մեր երիտասարդը կ'ուզէ՞, թէ ստիպուա՛ծ է ուզելու։ Ձայնին հարազատութիւնը ամէն բանէ առաջ։ Կեղծ ձայներու եւեն մեր փնտռած բանը չենք գտներ, կը գտնենք ուրիշին ուզած բանը, ուրիշին հաշիւները, ուրիշին շահը։ Վախնամ որ տանին մեզ ապրիւր ու ծարաւ ձգեն։ Վարչակարգի մը քարոզչական քաղաքական շղթային մէկ օղակը կը թուի ինծի պարզապէս այս տեսակ անճոռնի ներդաղթ մը, այլանդակութենէ այլանդակութիւն զացող։ Արձանագրուած եմ, գիտես. մինչեւ արձանագրութիւնը՝ բիծերը թեթեւ էին, թերեւս բնական, մարդկայնօրէն անխուսափելի։ Պիտի չերթամ հիմա՝ որովհետեւ արտասուները չատցան, կեղծիքը գերակշիռ տեղ մը գրաւեց, քէնները յորդեցան։ Իսկանը ինծի համար տունէս կանչուիլն էր. կը նկատեմ այսօր, որ տունիս տէրը ծնողքս չէ հիմա։ Առաւել հայրենասիրութիւն եւ նուազ հայրենասիրութիւն չկայ երթալուն կամ մնալուն մէջ. կայ խելք՝ որ կամ գացողին հետ է կամ մնացողին. իսկ ստիպում մարդ չի գիտեր առ այժմ։ Գիտեմ որ ազատ Հայաս-

տանի մը կանչին Հայ պիտի չմնար դուրս։ Ու հիմա ես խուլ եմ։

Եւ Սիսակին աչքին դիմաց պարզուեցաւ հին ու բարի երկիր մը, հին ու երաղող բարի ժողովուրդ մը, միլիոնէ աւելի խոհուն մարդ։ Եւ այդ մարդոց քրտինքին, հանճարին եւ դէպի լոյս ձգտող տարօրինակ ու մեծ ճիգին վրայ տեսաւ դամոկլեան սուր։ Դամոկլեան սուր՝ դործարանին մէջ, համալսարանին մէջ, հանքերուն մէջ։ Երբ մարդիկ կը քալեն, երբ մարդիկ կ՝երդեն, երբ դիրք կը դրեն։ Դամոկլեան սուր՝ փողոցին մէջ, տունին մէջ, սեղանին շուրջ եւ քունի մէջ։ Միլիոնէ աւելի խոհուն մարդ այդ հարազատ երկրին մէջ, ու միլիոնէ աւելի դամոկլեան սուր օդին մէջ։ Երկիրը ծաղկեցնելու եւ հողինները անապատացնելու սեւ նախասիրութեան մթնոլորտ մը, Արաքսէն անդին։ Բուրդ չինելու ոճ մը, ոդի մը, ուր աշխատողը անտեսուած է, անարդուած է, արհամարհուած է միշտ ու ենթարկուած խստագոյն օրէնքներու։ Բայց երբ լոյսին վրայ բռնութեան դամոկլեան սուր կայ՝ լոյսը չի ցոլար, չի ջերմացներ։ Բայց երբ ծաղիկներուն ու ծաղկեալ իրերուն, ու ծաղկեալ հանճարին վրայ ըլլայ բռնութեան սպառնացող այդ դանակը՝ անանք կը դրկուին շուտով իրենց բոյրէն, իրենց թոյրէն, իրենց թարմութենէն։ Կը խամրին, կը չորնան։ Ու երկրի մը մէջ, ուր բռնութեան բուրդ կը շինուի միշտ, Ազատութեան օրէնքը կ՝ըսէ – կամ փարաւոնները պիտի կործանին, կամ ժողովուրդը փոշիանայ։

⁂

Հատորներ լեցնելու չափ վիճաբանութիւններ ըրին թերեւս այդ շրջանին, այլ չկրցան իրար համոզել։ Միսաք աւելի հայրենիք բառը դործածեց, Սիսակ՝ Ազատութիւն բառը։ Այլ չքէնցան ոչ մէկ օր, ոչ մէկ ժամ։ Դաս տուին, խմեցին, պատեցան։ Բայց տխուր էին հոգիով ու բզկտուած։ Խորհրդաւոր ու մռայլ քիմիագործութիւն մը կը կա-

տարուէր այդ օրերուն իւրաքանչիւր Հայու մէջ, դացող ըլլար ան, թէ մնացող։ Մնացողները դաղտնօրէն կ'ուղէին որ աղուոր բան մը պատահի, եւ իրենք եւս երթան։

Եւ Հայրենադարձները, իրենց կարդին տխուր եւ չբաւարարուած ներքնապէս՝ կ'ուղէին որ պատահի՛ այդ աղուոր բանը, որպէսզի մնալ ուղողները չմնան։ Աղատութիւն մը, այն որ Հայկ Նահապետ աւանդած էր ազգային և. ընդհանուր պատմութեան պողոտայէն անցնող իւրաքանչիւր Հայու, պիտի համախմբէր Հայրենիքին մէջ ոչ թէ մաս մը Հայեր, այլ ամբողջ Հայութիւնը։ Պիտի համախմբէր ոչ թէ տխուր ու երջանիկ տրամադրութիւններու մէջ տեւաբար երթեւեկ ընող Հայեր, այլ խանդավառ Հայեր։ Որովհետեւ, ազատութեամբ, բոլոր Հայերը խանդավառ պիտի ըլլային, բոլորը։ Հիմա Սիսակ դէմքերուն վրայէն կը ղղայ, ձայներուն մէջէն կը ղղայ, եղած շարժուձեւերէն կը ղղայ՝ թէ ասիկա ազատութեան խմաստով առած հայրենադարձի մթնոլորտ չէ։ Կ'երդին փոխադրական կառքերու վրայ խոնուած՝ բայց ուղուած ջերմութիւնը չկայ երդին մէջ։ Կը խօսին, կը բացադանչեն՝ բայց խօսքին ու բացադանչութեան մէջ որչա՜փ թերի խանդավառութիւն կայ։ Ա՜խ, Հայկ Նահապետին դերեզմանաքարին արտօնուի տեսնել եւ տեսնէ՛ այս բոլորը, արտօնուի խօսիլ եւ խօսի՛ այս բոլորի մասին։

Ու Միսաք կը ղղայ ողջերթի եկած բազմութեան մէջ՝ չերթալու որոշումէ մը բխած անհուն տխրութիւն, կարծես երթալու անհուն կարօտ, մեկնողներուն դէմ կարծես անհուն նախանձ։ Արեւին տակ են, բայց Միսաքին կը թըւի, թէ ահա Բայազի կողմէն, թէ ահա Մէժտելի կողմէն, ու Տահր-էլ Պայտարէն ու սա սուրիական սահմանագլուխի ճաղատ լեռնաշղթայէն՝ օտարութեան ու ձուլումի թշնամի մառախուղ մը սկսած է ծայր տալ արդէն։ Իրենց փոխադրակառքերը երբոր շարժին, չորս ծագերէն այդ մառախուղը պիտի իյնայ Այնճարի վրայ, տարագրութեան բո-

լոր Այնճարներուն վրայ, եւ մնացող Հայերը պիտի ընկլուզին այդ մառախլական ովկիանին խորը: Սիսակներուն նկարը, տարիներ ետք, սերունդներ ետք, պիտի ըլլայ անորոշ, անյստակ նկար: Ուր է նկարուիս Արարատով ու Սեւանով, ուր է նկարուիս առանց Արարատի, առանց Սեւանի: Մինակդ՝ անհուն օտարութեան մը բաց երախին առջեւ: Մինակդ՝ ուրիշ պատմութիւններու, ուրիշ լեզուներու, ուրիշ կենցաղի առջեւ: Այո՛, ինք, իրրեւ հայրենադարձ Հայ, թերի է· այո՛, հաւասար թերիներ են հիմա անապատ հայրենիք մը մեկնիլն ու ապատ մնալը արտասահմանի մէջ: Բայց ժամանակը ի նպաստ ո՞ր ուղղութեան պիտի աշխատի:

⁂

Կեդրոնական հրապարակին վարի աղբիւրին քով հրաժեշտ առին իրարմէ շատ մարդիկ, հաղարաւոր մարդիկ: Զիրար սիրող մարդիկ, իրարմէ դառնացած մարդիկ, մեծ բաներու համար վիճաբանած, կարծես իրարու հետ դժտուած եւ սակայն դեռ բացակայութիւնները չսկսած՝ իրարու խենթօրէն արդէն կարօտցած մարդիկ: Աղդականներ էին, բարեկամներ էին, հին թշնամիներ էին այդ ընդարձակ հրապարակին վրայ խռնուած մարդիկը, – ճամբորդ ու ճամբորդներու ողջերթի եկած: Ծնողք ու դաւակ էին երբեմն, նշանած ու փեսացու էին երբեմն: Նաեւ այր ու կին: Նայուածքները երկար էին քան որեւէ օրուայ նայուածք, խորունկ էին քան ուրիշ մարդերու նայուածք այդ պահուն: Ու խօսքերը կարճ էին, շատ կարճ, երբեմն բառ մը եւ բացագանչութիւն:

Լեցուն փոխադրակառքեր շարուած էին հրապարակէն բաժնուող մեծ պողոտաներուն վրայ, փոքր փողոցներուն մէջ: Զրամբարէն մինչեւ դիւղին վարի ծայրը մարդ կար, ու կառքեր կային: Մաշած հագուստներով Մուսա-լեռցիներ՝ կառքերուն վրայ դիզուած, ու մաշած հագուստներով

ուրիշ Մուսա-լեռցիներ՝ ողջերթի կեցած։ Կը տանէին ուրիշ Հայեր թերեւս մարմնական մեծ առողջութիւն եւ ահագին զոյք։ Այնճարցին կը տանէր նիհար մարմին մը եւ քանի մը պզտիկ վալիզներ։ Վեց զաւակներու տէր վարժապետ Յակոբ, անկարելիօրէն պզտիկ մարմնով մարդ մը, եւ կիներ, անօթութեան դէմ յամառօրէն դէր Ռեբեկան, բնաւ զոյք չունէին, վալիզ մը չունէին։ Սակառ մը ունէին, վեց պզտիկ զաւակներ, հայրենիքի սէր ու նաեւ այս բոլորին վրայ տխրութիւն։ Անշուշտ անոնց ամէնէն կարեւոր զոյքը, արտասահմանի բոլոր Հայերուն ամէնէն կարեւոր զոյքին պէս՝ յուշերն էին, բարի ու չար օրերուն յուշերը։ Եւ ի հարիկ ամէն հայրենադարձ Հայու պէս՝ կը տանէին իրենց հետ վիճաբանութեան տաք ճայներ, քիչ մը վլած զաղափար, քիչ մը ամէն բանի դէմ կասկած, քիչ մը ամէն բանի համար խոցուած հաւատք։ Բոլոր դացող Հայերուն պէս, բոլոր մնացող Հայերուն պէս խօսք մը ասա.

– «Աստուած բարի՛ն կատարէ...»

Որքա՜ն դէմ դիմաց էին այդ օրերուն, մանաւանդ մեկնումի այդ պահերուն՝ երկու հնագոյն ու լաւագոյն բաներ։ – Հայրենիք եւ Ազատութիւն որ կռուազան աքլորներու պէս խենթ խենթ կը նայէին իրարու։ Տարօրինակ ու տխուր կացութիւն մը, դաժան կացութիւն մը կը կռուեցընէր հայրենիք եւ ազատութիւն բառերը իրարու դէմ։ Կ'ընէր այնքան Միսաք այնքան Սիսակի դէմ։

Որքա՜ն իրարու մօտ այդ բառերը, որքա՜ն իրարու մօտ այդ մարդիկը, – Հայե՛ր եւ այսպէ՞ս...։

Աղբիւրին քով փաթթուեցան իրարու Սիսակ, Միսաք, դացող եւ մնացող ընկերներով։ Ամուր լեռնցի էին, կ'ամչնային յայտնօրէն յուզուելէ։ Ու կ'ամչնային նաեւ երկարօրէն ժպտելէ։ Բոլորին մէջ զուսպ բան մը կար, խո-

բունկ համառոտութիւն մը։ Բարի ղդացումներ, հետեւաբար, պարզ բառերու վերածուեցան, տեղ տեղ վերածուեցան ճախողած կատակի։ Կարծես ոչ ոք ուզեց խորունկ բան մը ըսել. խորունկ բաներ ըսելու ճիշդ ատենն էր թէև, բայց ահռելիօրէն կը խուսափէին ատկէ, դիմացինին հանդէպ անփափկանկատութիւն համարելով կարծես ատիկա, տեսակ մը անկրթութիւն։ Գայող ու մնացող իրարու հիմն ընկեր այդ տղաներէն իւրաքանչիւրը որոշած էր կարծես այդտեղ իր խորունկ բաները իրեն պահել։ Զյուղուիլ, չյուզե՛լ ընաւ։ Արդէն քիչ էին այդտեղ. մեծ մասը Այնճար չէր. Ֆրանսա էին, հիւսիսային Ափրիկէի երկիրներն էին, հեռու էին։

Միսաք.

– Ամէնուն ալ մեր կողմէ բարեւներ, Սիսակ, դրէ՛ իրենց, մտածեցէ՛ք, ու, դալ տարի Հայաստան...

Սիսակ.

– Միսա՛ք, չմոռնաս «Վէրք Հայաստանի»ն, կ'ենթադրեմ որ հոն շատ կայ։

Մեկնող Վահրամ.

– Այնքան որքան հոս կայ «Նահանջը Առանց Երգի»ն. կարդացած ենք, չէ՞...

Ու նուրբ դէմքով ուսանող Գեւորդ, որ պիտի մնայ, Վահրամին.

– Ներդա՞ղթն ալ առանց երգի...

Ու բոլոր կառքերը սկսան շարժիլ։

Հեռու էին բոլոր կառքերը։ Ու Այնճարի մէջ կար նըւազած Հայութիւն, կիսուած Հայութիւն։ Կիսուած քահանայ, կիսուած ուսուցիչ, կիսուած աշակերտ։ Կիսուած ծնողք, ու կիսուած այնքան բաղում բան։

Կիսուած Հայութեան մնացող մասը կը նայէր առաջ, դացող կէսը կը նայէր ետ։

Գէորգ Սիսակին.

– Այնճար մնացող իւրաքանչիւր մարդ կէս մարդ է հի-

մա, ու մեկնողները բնաւ լման չեն։ Այս ի՞նչ տարօրինակ բան է, իրա՞ւ ներդաղթ է...։

Եւ Սիսակ ստիպ եւոք անախորժ ջերմութիւն մը կը զգար հոգիին մէջ ու մարմնին մէջ։ Այդ ջերմութիւնը ըղձայ երկար ատեն։ Մտածեց. «Հիմա ծովն են»՝ ու ջերմութիւն։ «Հիմա Պոլսոյ առջեւ են»՝ ու ջերմութիւն։ «Հիմա Պաթում են»՝ ու ջերմութիւն։ «Հիմա Երեւան են»՝ խե՛նթ ջերմութիւն։ «Ե՞ս սխալ եմ, ի՞նք սխալ է, ո՛վ սըխալ է»՝ եւ տենդ, տենդ, տենդ...

Կը նայէր Այնճարի տնակներուն, Այնճարի մարդոց, փոքրիկ տղո՛ց մանաւանդ, եւ հաւանական սխալի մը ահը կը պատէր ողջ էութիւնը։ Հեռուներէն եկած ծանր քարի մը պէս այդ ահը կը հարուածէր զինք։ Այնճար կը թուէր իրեն չափէն աւելի ամայի, չափէն աւելի անմարդաբնակ։ Այնքա՜ն պարապ տնակներ կային հիմա։ Կարծես դերեզմաններ խառնուած ըլլային փողոցներու շարք շարք տընակներուն։ Մինչդեռ առաջ, մահուան հողաթումբերն անդամ, հոն, Շեմսինի առուակին մօտ, ապրող կէտերու պէս էին։ Այո՛, դերեզմաններ եկեր խառնուեր են դիւղաքաղաքի բնակարաններուն։

– Ե՛րբ պիտի լեցուին նորէն, տնակնե՛րը։

Ու.

– Եւ հա՞րկ է արդեօք, որ լեցուին նորէն...։

Միակ լոյսն ու զովութիւնը, հի՛ն Մարտիր պապուկին խօսքերն էին, որ ըսած էր օր մը, մեկնող կարաւանին առիթով.

– Բռնակալ Բելը դիս հրաւիրեց փայլուն ստրկութեան մը... Ու շարունակութիւնը իմ դաւակներս դիտեն...

Նոյնիսկ կասկածելի էր նոր ստրկութեան փայլուն ըլլալը. բայց ատիկա խնդիր չէր։ Խնդիրը շարունակութիւնն էր Հայիկի աւանդավէպին։ Այսինքն՝ ազատութեան ոգին էր որ կերտեց այդ Հայաստանը եւ ոչ թէ որեւէ տեսակ ստրկութիւն։ Ստրկութիւնը բարոյական դերեզման միայն

կը բերէ եւ անոր է փոշիի հատիկի մը չափ իսկ հայրենիք կերտելու։ Ինք, Սիսակ, գիտէր արդէն, եւ չգնաց։ Բայց մի՞թէ Միսաք նուազ գիտէր դայն։ Գիտէր ու գնաց։ Արդեօք հայոց պատմութիւնը երկո՞ւ տեսակ է եւ ոչ թէ մէկ, երկո՞ւ խորախոր ընթերցանութիւն է եւ ոչ թէ մէկ։ Համբերող Հայոց եւ չհամբերող Հայոց պատմութի՞ւն է նոյն ատեն։ Միսաք եւ բոլոր նմանները՝ ազատութեան համար համբերող եւ կարօտին հանդէպ անհամբեր Հայեր են թերեւս։ Ինք եւ իրեն պէսները, ընդհակառակն, կարօտին համար կրնան սպասել, բայց ազատութեան համար անհամբեր են։

⁂

Սիսակին ջերմութիւնը փոխուեցաւ զառանցանքին հիւանդութեան, երբ նամակէ մը խմացաւ, որ չատերու հետ աքսորուած է Միսաք Հայաստանէն դուրս։ Ողջ կամ մեռած ըլլալը յայտնի չէ, կը հաղորդէր նամակագիրը։

– Կը մեռնի, կամ կը խենթանայ Սիսակ, կ՚ըսէին դրացիները։

Բայց կոյր Պետրոս, սարսափելիօրէն նիհար, սարսափելիօրէն աչուղ, ծեր եւ թանձրամօրուս, որ կը տեսնէր այդ օրերուն բոլոր գիւղացիներէն քիչ մը աւելի, ուսեալ ըլլային անոնք, թէ անուս, հիւանդ Սիսակին անկողնին վերեւ կեցած մտիկ կ՚ընէր խոստովանահօր մը պէս։ Սիսակ կը պատմէր հեւալով.

– «Առանձին էինք ու լուացուցինք Միսաքին հետ, վերջին դիշերը։ Վերջին բառերը եղան։ «Կը մեկնիմ երկիր, ու պակաս բան մը կայ մէջս, թերի՛ բան մը»։ Պատասխանեցի։ «Կը մնամ, ու ե՛ս ալ պակաս բան մը կը դդամ մէջս, ահաւոր թերի մը...»։

Ըսաւ յայնժամ կոյր Պետրոս, քառսին մէջ շրջող խորհրդաւոր ու ծեր Եհովայի մը առոգանութեամբ.

– «Դուք, Սիսակներ, գիտցէք, Հայութիւնը անիւ մըն

է, եւ դուք այդ խորհրդաւոր անիւին կէս շրջանակն էք, Միսաքները միւս կէսն են։ Առանց այս երկուքին անիւ չ'ըլլար, ու պատմութիւնը չի դառնար եւ չ'ճիր։ Ազատութիւն առանց հողի՞— ատիկա չի կրնար ըլլալ։ այդպէս բանը մշուշ կ'ըլլայ եւ տխրութիւն։ Մշուշ եւ տխրութիւն՝ հողը պապերուդ, եթէ բռնադրաւեալ է՝ եւ անպատ։

– Բայց աշուղ Պետրոս, Հայիկը չգնայ։ կանչեցին դինք ու չգնայ։ Մարտիր պապուկ կ'ըսէ թէ Հայիկը կանչեցին փայլուն ստրկութեան եւ շարունակութիւնը անոր զաւակները դիտեն...

– Ատիկա Մարտիրի վիրաւորական խօսք է։ Մարտիր ալեգէպրա դիտէ, բայց խօսիլ չի դիտեր։ ազգութիւն խորհիլը ուրիշ, ալեգէպրան ուրիշ։ Հայիկ Նահապետ, որ Աստուծմէ քանի մը մատ վար էր, բայց ոչ հարիւր մատ՝ ամէնէն ճիշդ բանը ըրաւ, ի՛ր օրերուն։ Տղա՛ս, ան տակաւին հողի մը վրայ յատակ արիւն եւ պատմութիւն չունէր, դարեր ու դերեզմաններ չունէր։ բազմալեզու եւ բազմակենցաղ Բաբելոնի մը մէջ էր, քիչ մը մեղի պէս, եւ ընաւ համբերելու պէտք չունէր։ Ձեմ դիտեր, զատուիլ ու զըտուի՞լ էր միայն իր ուղածը, թէ ազատուիլ ու տեղ մը հաստատուիլ։ Բայց դարեր է՛տք, դարե՛ր ետք...

Ու՝

– Ես խորունկը դայլ։

– Այսի՞նքն, խօսէ՛, խօսէ՛,

– Այսինքն, տղա՛ս, հեռացած ենք, բարդացած ենք։ դժուարացած է մարդ ըլլալը եւ ուրեմն աւելի դժուարացած է Հայ ըլլալը։

– Այսինքն, խօսէ՛, խօսէ՛,

– Այսինքն, տղաս, չսիրել չկայ։ կրնայ օր մը Հայ մը ազատութենէն փախիլ դերի հայրենիքը ընտրելով, կրնայ դերի հայրենիքին կանչը մերժել, հայրենիք կերտող ազատութեան ոգին ապաւինած... Բայց դուն առողջացիր, տղաս, Ազատութիւնը հիւանդութիւն չի՛ սիրեր...։

ՀԱՅԿԱԶՈՒՆ ԳԻՏՈՒԹԵՒՆՆԵՐԸ
ՖՈՒՆԴԱՄԵՆՏԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԱՍԱԴ Մ...

ՆԿԱՏՈՒԱԾ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Էջ		Սխալ	Ուղիղ
6	վերէն 10-րդ տող	փիլիսոբայէր	փիլիսոփայէր
22	վարէն 7-րդ տող	Ջհասկցաւ	Ջհասկցաւ
35	վարէն 9-րդ տող	կ'ըլամ	կ'ըլլամ
37	վարէն վերջին տող	սի սխալիր	սխալիր
82	վարէն 12-րդ տող	վինակի մը	վիճակ մը
83	վերէն 6-րդ տող	Պախսիքի	Պասիքի
84	վարէն 15-րդ տող	չէր յաղթահարէր	չէր յաղթահարեր
120	վարէն վերջին տող	վարի՛ր	վառի՛ր
145	վերէն 8-րդ տող	փետտաները	փետտանները
145	վերէն 12-րդ տող	յաղթե՛ն	յաղթե՛նք
147	վերէն առաջին տող	վախանած	վախճանած
151	վարէն 5-րդ տող	խօսցեաւ	խօսեցաւ
156	վարէն 15-րդ տող	համաձայնեցայ	համաձայնեցաւ
194	վարէն 15-րդ տող	ենր	ներ
215	վարէն 16-րդ տող	տառապկցութեամբ	տառապակցութեամբ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

		Էջ
1.—	Սարահարթին Դաշտամուկը	3
2.—	Ջորեպան Գալուստը	8
3.—	Առաջին Գիշերը եւ Օրեր	67
4.—	Դա՜ր Դա՜ր Տարիներ	76
	ՍԻՍԱԿ ԵՒ ՄԻՍԱՔ	
5.—	Ծովեզերքի Թամպուրանին	117
6.—	Լաբաֆիոյ Ածիլող Հայը	122
7.—	Պասնէշ Դդումի	133
8.—	Ցերեկը Որ Ուրախ Չէր	138
9.—	Օրեր Որ Գէշ Էին	145
10.—	Պատերազմ, Նամակներ, Ներգաղթ	163

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱԾ ԳՈՐԾԵՐԸ

•

1.— Սէր եւ Վիշտ.— Քերթուածներ (սպառած)

2.— Հողը.— Պատմուածքներ (սպառած)

3.— Պայքարողնե՛ր, Պայքարողնե՛ր Դուք Գազազած.— Քերթուած (սպառած)

4.— Թուղթ՝ Զաւակներուս.— Արձակ (սպառած)

5.— Տոմար Տարագրի.— Պատմուածքներ

A II 80564

ԳԻՆ

Լիբանան՝ գին 4 լ ոսկի

Արտասահման 1·5 տոլար

PRINTED IN LEBANON

Հեղինակին հասցէն.—

Ed. BOYADJIAN
B. P. 1153
Beyrout - Liban